

KNAPP ÉVA

AZ ÖSSZEZÁRT ERÉNYEK

Rimay János erény-verseinek ikonográfiai háttéréhez

A régi magyar irodalom történetének kutatói az elmúlt negyedszázadban fokozott érdeklődéssel fordultak az irodalmi alkotások képi világa felé.¹ A vizualitásra épülő hasonlatokat, szimbólumokat, allegóriákat és emblémákat kedvelő humanista szerzők sorában előkelő hely illeti meg Rimay Jánost, s a valóságos vagy elképzelt vizuális elemeket hordozó irodalmi képiség vizsgálata verseiben a kritikai kiadás óta folyamatosan új eredményekkel bővíti a Rimay-életmű értelmezését.² A versek sajátos képi vonatkozás-rendszere Rimay írásművészetének egyik jellegzetes összetevője. Ez a sajátosság – mint ismeretes – a lefojtott érzelmekkel, az irodalmi alkotásba ágyazott tudással, a dekoratív nyelvi gazdagsággal, s nem utolsósorban a Balassi-imitációval és a lipsiusi neosztoicizmussal összefonódva határozza meg az életművet.

Az *Encomia et effecta virtutum* és az *Encomia virtutum* című, részben azonos szöveggű, egy rövidebb és egy hosszabb változatban fennmaradt költemény³ az antikvitás óta kedvelt irodalmi és képzőművészeti témával, az erények dicséretével foglalkozik. A késő-humanista erényértelmezés Rimay-féle változatáról többen értekeztek.⁴ Ennek ellené-

¹ Így például JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...” *Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai*, ItK, 86(1982), 652–656; KOVÁCS József László, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, ItK, 86(1982), 637–644; KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében*, ItK, 101(1997), 470–507. Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = Uő, *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 66–71; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003.

² Így például ÁCS Pál, „Egy út készítettik”: *Balassi Bálint apoteózis Rimay János Epicédiumában*, ItK, 109(2005), 205–221.

³ RIMAY János *Munkái, a Radvánszky- és a sajkázai codexek szövege szerint*, kiad. Báró RADVÁNSZKY Béla, Bp., 1904, 109–114; RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955 (a továbbiakban: RJÖM), 64. sz., 135–141, 214–215; RIMAY János *Írásai*, összeáll., szöveg. gond., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992, 102–104, 153–158, 298, 305–307; vö. RADVÁNSZKY Béla, *Sztragovai Madách Gáspár versei*, ItK, 1901, 129–152.

⁴ Így például JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); KOVÁCS J. L., *i. m.* (1. jegyzet).

re a versek alapvető problematikája, hogy tudniillik mi,⁵ illetve milyen kép ihlette azokat, megoldatlan maradt.

Kutatástörténeti áttekintés

Ismeretes, hogy a Rimay János munkáit Madách Gáspár verseivel összekeverve kiadó Radvánszky Béla a hosszabb szövegű, *Encomia et effecta virtutum* és a rövidebb, *Encomia virtutum* címmel jelölt két verset „Oktató versek”-ként, nyelvi jegyzetekkel, tárgyi megjegyzések nélkül, a prózai argumentumokkal együtt jelentette meg 1904-ben. A kötetben a hosszabb verset – indoklás nélkül – követi a rövidebb, s ez a körülmény azt sugallta, mintha az utóbbit az előbbiből rövidítette volna a költő.⁶

Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban Rimay életművét elválasztotta Madách Gáspárétól, s a két verset az *Emblémák és epigrammák* című VI. részben közölte. A két költeménynek egy számot (64. sz.) adott, s nála is a hosszabbat követi a rövidebb. A tárgyi jegyzetekben olvasható indoklás szerint: „Érdekes, hogy a Madách-kódexben szintén előforduló tartalmi kivonat után ennek a második rövidített változatnak kezdősora szerepel mint a nyomtatott kiadásban [ti. a lőcsei kiadásban]. [...] Ez tehát arra vall, hogy a rövidítést maga Rimay végezte el, talán éppen a kiadó számára ugyanakkor, amikor a tartalmi kivonatokat készítette, mert Madách füzeteit jóval az első kiadás előtt másolta.”⁷ Azaz Eckhardt szerint a hosszabb változat készült korábban. A hosszabb költemény argumentumára, valamint Turóczi-Trostler József szóbeli közlésére⁸ hivatkozva Eckhardt véleménye szerint a vers „...valamilyen szöveg nélküli barokk izlésű kép kommentárja.”⁹ A két vers kronológiájának meghatározásához ugyanitt Eckhardt érvként használta, hogy Rimay „élete végén könyvet írt az erényről [...] így nagy valószínűséggel tehetjük ezt a két változatban is megírt versét élete utolsó éveire”.¹⁰

⁵ Jankovics József 1999-ben megjelent tanulmánykötetében megismételte korábbi (1982) hipotetikus véleményét, mely szerint talán nem is kép avagy egyetlen konkrét kép ösztönözte Rimayt a vers megírására: „Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...]. De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhata magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.” Vö. JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); Uő, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 46.

⁶ RADVÁNSZKY (kiad.) 1904, *i. m.* (3. jegyzet), 8. sz., 98–105; 9. sz., 106–108.

⁷ RJÖM 64. sz., 135–141, 214–215, itt: 214. Vö. BÁN Imre, *Rimay János összes művei*, ItK, 44(1956), 235–240.

⁸ Turóczi-Trostler „...ezzel a képpel vagy egy hozzá közel álló ábrázolással csakugyan találkozott a német irodalomban.” RJÖM 214. – Turóczi-Trostler József tanulmányköteteiben gyakran említi Rimay nevét, ugyanakkor nem tér ki 1955-ben idézett szóbeli közlésére, aminek talán az lehetett az oka, hogy az utaláshoz nem tudott hivatkozást csatolni. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I–II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

⁹ RJÖM 214.

¹⁰ RJÖM 214.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Klaniczay Tibor 1957-ben foglalkozott Rimay néhány versének az Eckhardt-féle kritikai kiadáshoz képest módosított keletkezési idejével. Eszerint az „Itt egy asztalt látunk körül telepedve” kezdősorú változat 1628–29-ben keletkezhetett.¹¹ Ugyanitt és később sem tért ki azonban Klaniczay a két, eltérő hosszúságú változat egymáshoz viszonyított időrendjére. 1961-ben fogalmazta meg egyértelmű állásfoglalását, mely szerint az erényversek egy kép magyarázatai – azaz a két költemény valóságos képleírás.¹²

Bán Imre az *Encomia et effecta virtutum*ra és más Rimay-versekre hivatkozva úgy vélte, Rimay az „...emblematisztikus költészet lényegét jobban megközelítette”, mint például Lackner Kristóf. A hosszabb erény-vers argumentumának picturára történő hivatkozásából kiindulva megállapította, Rimay itt valójában „...az emblematisztikus ábrázolás hosszadalmas moralizáló subscriptióját alkotta meg”. Hangsúlyozta, hogy az „...erényeknek a középkorban szokásos hetes számát” Lacknerhez hasonlóan Rimay is „...alaposan megbővítette”, s „...mint Lacknernél, itt is szerepelnek a túrés és szenvedés erényei [...] de itt valószínűleg stoikus céllal”.¹³ Állítását azonban nem indokolta. A Rimaynál megfigyelt szerkezeti lazulást, a „moralizáló-vallásos tartalomnak a formaadás elleni lázadását”-t nem tartotta manierista sajátosságnak, hanem visszatérésnek „a XVI. század prédikátori verseinek gyakorlatához”.¹⁴

Az 1982-ben Keszthelyen megrendezett, *Későreneszánsz, manierizmus, korabarokk Magyarországon: Rimay János és kora* című tudományos ülészen¹⁵ Komlószi Tibor, Zemplényi Ferenc, Ács Pál, Kovács József László és Jankovics József egyaránt foglalkoztak Rimay virtus-költeményeivel és azok elhelyezésével az életműben.

Komlószi Tibor Rimay költészetének alapvető jellemzőit (didaktika, moralizáló hajlam, naturalisztikus képek)¹⁶ szembeállította a Balassi-versek karakterével. A „Rimay-féle manierista vers néhány sajátosságáról” szólva megállapította, Rimay „megszüntette a kompozíció, költői kép, a szöveg akusztikai tónusa, a jelentés és hangulat egységére való” törekvést. A versek kulcskérdése véleménye szerint a „költői kép, a költői képben megfogalmazott új képzetkör”.¹⁷ Rimay „sajátos hangulatú képrendszeréről” azt állította, hogy „eredeti költői képrendszer kialakítására Rimay törekedett először költészetünk történetében” és költői érzéke „végül is verseinek kép-rétegében nyilatkozik meg leginkább”.¹⁸ A versek úgynevezett kompozicionális szétválasztása kapcsán kiemel-

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 11(1957), 265–338, itt: 328.

¹² „...két hosszú verset szentel egy kép magyarázatára, melyen a Virtusok láthatók, amint egy asztal körül ülnek.” KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicizmus és manierizmus = Uő, Reneszánsz és barokk*, Bp., 1997² (1. kiadás: 1961), 241–269, itt: 267.

¹³ BÁN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 177.

¹⁴ BÁN, *i. m.* (13. jegyzet), 180; vö. KOVÁCS J. L., *i. m.* (1. jegyzet).

¹⁵ Az ülészen előadásainak szövege megjelent: ItK, 86(1982), 587–685.

¹⁶ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK, 86(1982), 589–600; itt: 599.

¹⁷ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet), 591.

¹⁸ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet), 594, 596.

te, „különösen [...] a képirók műveit magyarázó emblematikus költeményeiben nemigen mutatható ki különösebb rendezettségre mutató törekvés”.¹⁹

Zemplényi Ferenc szerint a „neoplatonizmus bizonyos vonásai” Rimaynál „is megtalálhatók (ascensio téma az *Encomia virtutum* című versben)”.²⁰ Az erény-versekről azt állította, hogy „zárószakaszai nagyon szépek”, s a Rimay-féle képiségről – Komlovszki-val némileg ellentétesen – sommásan így összegzett: „eltérően a nagy európai manierista költőktől, Rimay verseinek, strófáinak végtelen folyamában elvesznek ezek a képek, nem tud egy-egy kép (és az általa kifejezett gondolat) köré egész verset építeni. A képek hatása nála atomizálódik, csak a sorra vagy még inkább csak a szólamra hat ki.”²¹

Ács Pál az udvariság gondolkörében helyezte el az erény-versek értelmezhetőségét: Rimay „... valóban a Virtusban foglalta össze az udvariságot, ettől származtatva minden más »jószágos cselekedetet«, miként az *Encomia et Effecta Virtutum*-ban írja: Sok Mennyekből áll az ő állapata, / Mindenike tisztit híven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vadnak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva.”²² Később a népszerű Rimay-kiadás *Encomia et effecta virtutum*-ra vonatkozó szövegmagyarázatában – összegezve a korábbi kutatás tanulságait – megállapította, nem lehet eldönteni, Rimay melyik változatot készítette el korábban.²³ Felhívta a figyelmet arra, hogy a „hét főerényt már a középkorban különböző kiegészítő erényekkel vették körül, hogy melyekkel és milyen sorrendben, az a művész egyéni mondanivalóját juttatta kifejezésre”.²⁴ Ugyanitt az utószóban Ács kitért az erény-versek irodalmi minőségére: „Érdekes, hogy éppen az a két költeménye maradt fenn két, jelentős különbségeket mutató szerzői változatban, amelyekre leginkább ráillenek Sir Philip Sidney e verstípust feddő szavai: »csak követik egymást a sorok, az első nincs tekintettel arra, mi lesz az utolsó.«”²⁵

2001-ben megjelent tanulmánykötetében Ács Pál megvizsgálta Rimay megkomponált versgyűjteményét, s levonta a következtetést, hogy a költő „mintha törekedni látszana legalábbis az *inventio* egységének megteremtésére.”²⁶ A gondolatmenet szerint a meg-

¹⁹ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet), 597.

²⁰ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*, ItK, 86(1982), 601–613; itt: 602.

²¹ ZEMPLÉNYI, *i. m.* (20. jegyzet), 607, 612.

²² ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, ItK, 86(1982), 626–637; itt: 629. Vö. még UÓ, *Rimay János korai versciklusai*, ItK, 93(1989), 306–311.

²³ Ács Pál ugyanitt az utószóban azt állítja, hogy „az *Encomia Virtutum* hosszabb változata, mint ez a címek és az argumentumok összevetéséből kiderül, megelőzte a rövidebbet”. RIMAY, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 276. A megállapítás egyrészt következetlenség a tárgyi jegyzetekhez képest, másrészt – mivel a versek nem datálhatók pontosan – pusztá feltételezésként értékelhető. A versekkel intenzíven foglalkozva az a sejtésem támadt, Rimay a rövidebb változatot készítette el korábban – ezt a megérzést természetesen nem tudom alátámasztani tényekkel.

²⁴ RIMAY, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 305–307; vö. ÁCS Pál, *Válasz Komlovszki Tibornak*, ItK, 98(1994), 270–273.

²⁵ RIMAY, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 276.

²⁶ ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 270–283, itt: 279–280. Ugyanezt megismétli: ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* = UÓ, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 65.

komponált versgyűjtemény második része az evilági vigasztalásokat tartalmazó „sztoikus liber”, melynek egyik argumentációtípusa jobbára antik közhelyeken, idézeteken alapul („magyarázom ím ez verseket”). A másik argumentációtípus alapszituációja viszont az „akadtam egy picturára”, s az utóbbihoz tartozó verstípusok a bibliai parafrázis, a *pictura* és a *sententia*.²⁷ Rimay *picturáiról* (emlékmáiról) Ács sommás véleménye az, hogy gyengék. Indoklása szerint „...a képi *inventio* mindig didaktikus cél szolgálatában áll: a verstípus *pictura*, a műfaj *explanatio*, nem lírai kifejtés, hanem iskolás *descriptio*”.²⁸ Rimay fejlett képi kultúrájának jellemzésére megjegyezte, hogy a *pictura*-versek részben valós, részben elképzelt *picturák* interpretációi.²⁹

Az 1982-es Rimay-konferencián Kovács József László „igazi emblematikus vers”-nek tartotta az *Encomia et effecta virtutumot*. A vers háttérében feltételezhető emblematikus képeket kézzelfogható eredmény nélkül sorra véve úgy vélte, „Rimay emblematikájáról is többet tudhatnánk, ha a rendszeres kutatás, vagy a szerencsés véletlen könyveinek nyomára vezetne.”³⁰

Az erény-versek értelmezésében Jankovics József nevéhez fűződik a legkörültekintőbb vizsgálat.³¹ Alaptézise, hogy „Rimay *Encomia et effecta virtutum* című művénel [...] a szerző »akadt egy picturára«. És a *picturához*, vagy annak alapján, az allegorikus kompozíciót, képteljeséget követve, de azt, annak vizualitását részemlémkra bontva kísérelte meg visszaadni; egyben magyarázó-tanító jellegű *subscriptiót* alkotni”.³² A verset mindkét változatban Rimay életműve egyik kulcsának tartotta, mert abban „Rimay erkölcsfilozófiájának egyik alapkiejtésével, összefoglalásával állunk szemben.”³³

Madách Gáspár bűn-verseinek képi háttérét keresve Jankovics József felfigyelt Matthias Gerung egyik fametszetére, melyet a művészettörténet „Allegory: The Round Table of Vices, 1546”-ként tart számon.³⁴ E kép alapján úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az erényeket is asztalhoz ültethette, mint versében Rimay tette.

Jankovics ezen állításának bizonytalanságát jelzi további feltételezése, mely a rövidebb erény-vers argumentumára hivatkozik: „Elképzélhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...]. De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.”³⁵ A Jankovics által idézett szövegrész a rövidebb változat argumentumá-

²⁷ ÁCS, *i. m.* (26. jegyzet), 2001, 65–66.

²⁸ ÁCS, *i. m.* (26. jegyzet), 2001, 67; vö. VÁCI KOVÁCS GÁBOR, *Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-emlékmájához*, *Irodalomismeret*, 11(2000)/2–3, 100–102.

²⁹ ÁCS, *i. m.* (2. jegyzet), 209–210.

³⁰ KOVÁCS J. L., *i. m.* (1. jegyzet), 637–639, 644.

³¹ JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet).

³² JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 39.

³³ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 44.

³⁴ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 45; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts*, X, ed. Fedja ANZELEWSKI, compiled by Robert ZIJLMA, Amsterdam, Van Gend and Co., (1975), 40, 45. sz.

³⁵ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 46.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

nak kiragadott részlete – „...a versekben úgy írattnak meg...”³⁶ –, amely szerinte más szerzők verseire vonatkozik. Megállapítja még, hogy a „Magnanimitást, a Liberalitást – de említi [ti. Rimay] még a Nyájasságot, a Szemérmességet is – s a Józanságot is ott találjuk Rimay asztalánál, ám róluk és attribútumaikról a jelenlétük feletti örvendezésen túl nem tud érdemileg mondani a költő.”³⁷

A nyitott kérdéseket áthidalva Jankovics végül feltételezte, hogy Rimay eltért a képi modellől, kiegészítvén azt, s „...a kiegészítés ténye [...] rendkívül fontos volt számára. Már Bán Imre is utalt rá [...] Rimay János valószínűleg sztoikus célzattal vette fel versébe a túrás és szenvedés érényeit [...] mindezt azért tette a költő, hogy a 7–8 »jóságos fő cselekedetet« ábrázoló kép megverselése kapcsán és annak kiegészítésével a neosztoikus erkölcsiség alapvető összetevőit gyűjtse együvé”.³⁸

A Madách Gáspár verseit a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatában sajtó alá rendező Varga Imre lényegében elfogadta és átvette Jankovics József következtetéseit. Az eredeti *pictura* szerinte is „részemblémákra” bomlott a költő révén, s „...alájuk Madách magyarázó jellegű tanításokat szerkesztett”.³⁹ Továbbra is megválaszolatlan azonban Jankovics József fő kérdése: ha képet írt le vagy konkrét kép ihlette Rimayt, mi lehetett azon?

Összegezve: Rimay erény-verseit illetően a kutatásban több a bizonytalanság és a feltételezés, mint a kézzelfogható tény. Nem lehet tudni pontosan, mikor íródtak a költemények és mi a két változat egymáshoz viszonyított időrendje. A hosszabb változat argumentumában rögzített, kétszeresen hangsúlyozott, *inscriptio* nélküli *picturára* vonatkozóan is csupán feltételezések fogalmazódtak meg. A Turóczi-Trostler József szóbeli közlésének megféleltethető, általa a német irodalomból ismert, Rimay költői leírásával azonosítható vagy azzal összevethető kép nem került elő. Nem sikerült eldönteni, vajon kép vagy más írók hasonló művei ihlették-e a verseket, s ha kép, az valóságos vagy elképzelt kép volt-e, illetve hogy egy valóságos kép képzeletbeli tovább-bővítéséről van-e szó. Kétséges az is, összesen hány erényt írt le Rimay a versben, hetet, nyolcat, tizenegyet vagy tizennégyet.

Problémafelvetés

Rimay erény-verseinek ismételt vizsgálatában – a korábbi kutatástól eltérően – igyekszem egyenrangúan használni a két, eltérő hosszúságú változatot, s nem tekintem az egyiket a másik bővítésének vagy kivonatának.⁴⁰ A prózai argumentumokat és a verses

³⁶ RJÖM 64/II. sz., 140.

³⁷ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 46.

³⁸ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 46.

³⁹ MADÁCH Gáspár [...] *Versei*, sajtó alá rend. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (RMKT: XVII. század, 12), 672, 721–723.

⁴⁰ Az átszerkesztés lehetősége ellen foglalt állást egy alkalommal Ács Pál is: „...de nem beszélhetünk átszerkesztésről; csupán a terjengős első részt hagyta el Rimay, s foglalta össze rövidebben a tartalmát, a megma-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

részeket sem különítem el egymástól. Feltételezem, hogy a költő két, önálló verset kívánt írni azonos motiváció, mégpedig egy kép alapján, ezért is csatolt mindegyik költeményhez eltérő szövegű, önálló argumentumot.

Mindenekelőtt azt igyekeztem tisztázni, melyek a Rimay által megverselt, megszemélyesített erények. Előfordulásuk és egyértelmű megnevezésük sorrendjében ezek a következők:

	<i>Encomia virtutum</i>			<i>Encomia et effecta virtutum</i>	
	I. (argumentum)	II. (vers)	III. (vers)	I. (vers)	II. (vers)
1.	Hit	Hit	Hit	Fides/Hit	Hit
2.	Remétség	Remétség	Remétség	Remétség	Remétség
3.	Szeretet	Szeretet	Szeretet	Charitas	Szeretet
4.	Igasság	Erősség	Mértékletesség	Erősség	Igasság
5.	Okosság	Mértékletesség	Okosság	Mértékletesség	Okosság
6.	Józság	Okosság	Igasság	Igasság	Mértékletesség
7.	Nyájasság	Igasság	Nyájasság	Okosság	Nyájasság
8.	Mértékletesség	Tűrés	Adakozás	Tűrés	Adakozás
9.	Erősség	Magnanimitás	Tűrés	Magnanimitas	Tűrés
10.	Tűrés	Adakozás	Erősség	Liberalitas	Erősség
11.	Szenvedés	Józság	Szemérmesség	Józság	Szemérmesség
12.	Adakozó kedv	Kedvesség	Magnanimitas	Szemérmesség	Magnanimitás

Az összeállításból kitűnik, hogy Rimay kétszer sorolta fel az erényeket a vers mindkét változatában. A rövidebb változat prózai argumentumában vette számba őket először, majd magában a versben kétszer, némileg eltérő sorrendben. A hosszabb változatban kétszer egymás után verselte meg az erényeket. A megszemélyesített erények száma mind az öt sorozatban összesen tizenkettő. A rövidebb változatban a második verses erény-felsorolás (= III.) két erény (4. Mértékletesség – 6. Igasság) felcserélésétől eltekintve megegyezik a hosszabb változat második felsorolásával (4. Igasság – 6. Mértékletesség).

Az összevetésből látható, hogy kötött helye csak a három teológiai erénynek volt, sorrendjük mind az öt esetben azonos: 1. Hit (Fides) – 2. Remény (Spes) – 3. Szeretet (Charitas). A négy kardinális erénnyel – Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia – kétszer (rövidebb változat II. felsorolás, hosszabb változat I. felsorolás) egymás után, közel azonos sorrendben találkozunk: Erősség, Mértékletesség, Okosság, Igasság; illetve Igasság, Okosság. Megfigyelhető a törekvés a kardinális erények párba állítására – Igasság–Okosság, Mértékletesség–Erősség –, ami a 16–17. század fordulóján kedvelt gyakorlat volt a képzőművészetben.⁴¹

radt szöveg szakaszait pedig a Virtusok megváltozott sorrendje szerint rendezte”. ÁCS, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 276. Ez a véleménye azonban nem ismétlődik a hivatkozott kötet tárgyi jegyzeteiben, ahol a rövidebb változat kapcsán az olvasható: „Ezt az éneket Rimay bővebb változatban is elkészítette, lásd az *Encomia et effecta Virtutum* című verset...”. *Uo.*, 298.

⁴¹ Például Hendrick Goltzius négy lapból álló rézmetszetes sorozatán (*Die vereinten Tugenden*, 1582 körül) 8 erényt ábrázolt párban. „Der Welt Lauf”: *Allegorische Graphikserien des Manierismus*, Ausstellung und

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

A fennmaradó öt, felsorolásonként részben eltérő erény közül mind az öt alkalommal találkozunk a Tűréssel (Tolerantia)⁴² és az Adakozással („adakozó kész kedv”, „adakozás”, Liberalitas). Eszerint az öt felsorolásban összesen kilenc-kilenc erény ismétlődik, melyek kiegészülnek a négy felsorolásban előforduló Magnanimitasszal⁴³ (Nagylelkűség, Nemeslelkűség; rövidebb változat II. és III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás), a három-három felsorolásban megtalálható Józansággal (Sobrietas; rövidebb változat mindkét felsorolás, hosszabb változat I. felsorolás), Szemérmertességgel (Pudicitia; rövidebb változat III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás) és Nyájassággal (Affabilitas; rövidebb változat I. és III. felsorolás, hosszabb változat II. felsorolás). Mindössze két erény fordul elő csupán egy-egy alkalommal a vers rövidebb változatában: a Szenvedés (Patientia) az argumentumban és a Kedvesség (Suavitas) magában a versben. Figyelmet érdemel azonban, hogy a Szenvedés (Patientia) szinonimája a latinban a Tolerantia (Tűrés), mégpedig az elszenvetés, eltűrés értelemben. A Kedvesség (Suavitas) ugyanakkor a magyarban tekinthető a Nyájasság (Affabilitas) szinonimájának.

Az erények megnevezéséből, felsorolásából és ismétlődéséből nyilvánvaló, hogy Rimay magabiztosan emleget és ismétel kilenc erényt; az előforduló további hat erényből egyet (Magnanimitas) négyszer, hármat (Sobrietas, Pudicitia, Affabilitas) háromszor, kettőt (Patientia, Suavitas) pedig csupán egy alkalommal nevez meg. A két vers erényfelsorolásait értékelve talán nem elhamarkodott a következtetés, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, melyen összesen tizenkét erény ült egy terített, „minden jókkal rakott” asztalnál. A képnek – mint Rimay is állítja – valóban nem lehetett semmiféle inscriptiója, mert a tizenkét erényből a költő csak kilencet ismert fel és nevezett meg biztonsággal. Három további perszönifikáció felismerése gondot okozott neki; ezekben egyaránt felfedezni vélte a Magnanimitast, a Sobrietast, a Pudicitit, az Affabilitast, a Patientit és a Suavitást.

A Rimay által látott ábrázolás közelebbi meghatározására képi párhuzam alapján eddig egyedül Jankovics József tett kísérletet. Matthias Gerung említett metszetére hivatkozva úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az erényeket éppúgy asztalhoz ültethette, mint azt versében Rimay tette.⁴⁴ A metszet művészettörténészek által adott címét Jankovics úgy értelmezte, hogy a képen természeti környezetben, fa alatt a megszemélyesített bűnök ülnek kör alakú asztal körül.

A feltételezett képi párhuzam ilyen értelmezése azonban nyilvánvalóan hibás: Gerung 1546-ban készített metszetén nem az attribútumaik révén felismerhető és megnevezhető, megszemélyesített bűnök⁴⁵ ülnek az asztal körül, hanem tizenkét, párosával elrendezett,

Katalog von Hans-Martin KAULBACH, Reinhart SCHLEIER, Stephan BRAKENSICK, Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 52–55. – A kötetre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁴² Ács Pál szerint a Tűrés a `patientia'-val azonos. ÁCS, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés.

⁴³ Ács Pál szerint a Magnanimitas a `nyájasság'-gal azonos. ÁCS, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés.

⁴⁴ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet), 45.

⁴⁵ A férfi- és nőalakokkal megszemélyesített hét fő bűn attribútumaikkal együtt jól tanulmányozható például Giotto 1306-ban készített freskósorozatán a páduai Arena kápolnában (Cappella Scrovegni).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

előkelő társaságot alkotó alak, akik közül többen a reformáció által elítélt cselekedeteket hajtanak végre. Az asztal egy felhőkötől eltakart koronájú – vagy talán kiszáradt –, stilizált fa (törzséből egy kard és egy nyíl áll ki) előtt áll természeti környezetben. A fa mögött balra két lábon járó, kitátott szájú, nyelvét kiöltő állat (talán oroszlán) vezet egy embercsoportot, melynek egyik tagján felismerhető a püspöksüveg. A fa alatt balról jobbra haladva két koronás, előkelő, világi öltözetű férfi ül az asztalnál, aki ostáblán játszik (egyikük zárt koronája az alak előtt az asztalon látható). Mellettük egy bekötött szemű, felkötött karú férfi pénzt számol, előtte attribútuma, a pápai tiara. Ő minden bizonnyal a bűnbocsánati (búcsú-) cédulákból befolyt pénzt számláló római pápa, akinek egy álló, palástos, főveget viselő férfi – feltehetően egy reformátor – csatos könyvet – valószínűleg Bibliát – mutat fel. A reformátor mögött egy fiatal férfi és nő ül. A fiatalember kézmozdulata jelzi, hogy magyaráz valamit a nőnek. Az asztal másik oldalán, szintén balról jobbra haladva először egy kardinális látható, előtte egy gyermek áll. A kardinális egyik keze a gyermek vállán nyugszik, a másikkal gesztikulál, azaz oktatja valamire. Mellettük – egymáshoz intim közelségben – egy püspöksüveget viselő, baljában serleget tartó férfi és egy előkelő, világi öltözetű nő kártyázik. Végül az utolsó párt egy apáca és egy férfi szerzetes alkotja, akik kockáznak. A képen látható jelenet jól illeszkedik Gerungnak közismerten a reformációt szolgáló, a katolikus egyházat bíráló képzőművészeti programjába. A Gerung-metszethez hasonló tartalmú képek, képsorozatok valóban léteztek, önálló ábrázolási típust alkottak, de tartalmuk és mondanivalójuk – a szerkezeti hasonlóság ellenére – nagyon távol áll attól a picturától, amelyre Rimay hivatkozott.

Mint említettem, a rövidebb erény-vers argumentumának kiragadott részletére hivatkozva Jankovics József elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy az erényeket Rimay ültette asztalhoz, s nem egy valóságos kép, hanem irodalmi művek ihlették a verset. Az idézett argumentum-részlet – „...a versekben úgy irattatnak meg...”⁴⁶ – azonban véleményem szerint nem más szerzők verseire, hanem Rimay saját, argumentum után álló strófáira vonatkozik. Másrészt – valószínűleg a hosszabb változatra gondolva – Jankovics felvette annak lehetőségét, hogy Rimay eltért a képi modelltől, s kiegészítette azt. Ez a feltételezés természetesen mindaddig nem cáfolható, amíg a Rimay által látott kép ismeretlen. Maguk az erény-versek és argumentumaik azonban a leírt kép elemeinek részletező és pontos megnevezésével azt sejtetik, hogy a költő egy valóban létező picturát foglalt versbe módosítás, kibővítés vagy tartalmi szűkítés nélkül a „tábla nézők” hasznára.

Ezen a képen – a hosszabb változat szerint – virágzó gyümölcsfák között „szép himess abrosz”-szal megterített asztal körül ülnek a virtusok. Az asztal közelében „Csorgó kut is látszik kert felől mellette”. Az asztal csendes, árnyékos helyen áll, sem szél, sem nap nem éri, s felhő sem takarja az eget. Az asztalon illatozó virágok vannak, s rá „Gyümölcsökkel csészék béven hordatnak”. Az asztal körül ülő erényekről megtudjuk, hogy emberi alakjuk van, azaz perszónifikációk, és „Mindenike tisztit hiven szolgálhatja,

⁴⁶ RJÖM 64/II. sz., 140; vö. még *Virtutum encomia, sive Gnomae de virtutibus, ex poetis et philosophis utriusque lingue*, [Geneva], Henri Estienne, 1573.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 14. szám

/ Mint egy méhből szültek egybe vannak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva”, azaz kötelességeik tudatában együtt lakomáznak.⁴⁷

A Rimay által látott képet tovább részletezi a rövidebb változat argumentuma. Eszerint az erények úgy foglalnak helyet az asztalnál, mintha „az ő hivataljoknak lakodalmában” lennének, azaz kötelességüket dicsérve és magasztalva ünnepet ülnének. A meg személyesített erények kivétel nélkül nők („ezeknek az jószágos cselekedeteknek ékes Istenasszonyi”). A virtusok asztala „minden jókkal rakott”, az ott ülőktől távol van a bánat, s az erényeken kívül látható még a képen az őket kiszolgálók sokasága („Ez asszonyok körül forog sok szolgáló”).⁴⁸

Ez a kép (pictura, delineatio, tábla) idilli békét sugározván éles ellentétet alkot a 16–17. század fordulójára és a 17. század első fele zaklatott magyar és európai eseménytörténetével. Minden valószínűség szerint ez is közrejátszott abban, hogy az ábrázolás felkelte a lakószobáját képekkel díszítő⁴⁹ költő érdeklődését és ösztönözte a két, egymáshoz szorosan kapcsolódó vers megírására.

A humanista erényábrázolások ikonográfiai típusai

Ismeretes, hogy az erényeket az antikvitás óta folyamatosan ábrázolták emberi alakban is. Az ókori Rómában istennőkként jelenítették meg őket, saját kultuszhelyeik voltak, s követendő példaként szolgáltak a magán- és a közéletben. Előkelő hely illette meg köztük a Platón, Arisztotelész, Cicero és Macrobius művei nyomán rögzült négy sarkalatos, más néven kardinális erényt: Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia.

A 2. századi kora-keresztény irodalomban a *Pastor Hermae* hét nőalakként írta le az erényeket: Hit, Mértékletesség, Jámborság, Tudás, Ártatlanság, Alázat, Szeretet. Pál apostol a korintusiakhoz írt első levelében (1Kor 13) rögzítette a három teológiai erényt (Hit, Remény, Szeretet), melyhez esetenként negyedikként hozzácsatolták az Alázatot.

A középkorban a teológiai és a sarkalatos erények csoportjai mellett a legkülönbözőbb csoportosítások léteztek; így például a 13. századra kialakult a Szentlélek ajándékai által inspirált erények sorozata. Aquinói Szent Tamás nevéhez kötődik egy másik csoport, az úgynevezett intellektuális erények sorozata: Sapientia, Scientia, Intellectus, Ars, Prudentia. Az erény-attribútumok közismertek voltak és jobbára allegóriákként rögzültek.⁵⁰ Az erény-ábrázolások felhasználásával változatos ikonográfiai típusok jöttek létre, mint például a »misztikus paradicsom«, a »Salamon trónja«, a »Bölcsesség tornya«, az »erények létrája« és a »megfeszített Krisztus az erényekkel«. Az erény-perszonifikációkat a 13. század óta gyakran mutatták be sorozatokban.⁵¹

⁴⁷ RJÖM 64/I. sz., 135–136.

⁴⁸ RJÖM 64/II. sz., 140–141.

⁴⁹ Erre a körülményre Ács Pál hívta fel a figyelmet. Ács, *i. m.* (2. jegyzet), 209, 30. j.

⁵⁰ Vö. Rosemund TUVE, *Notes on the Virtues and Vices*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 26(1963), 264–303; 27(1964), 42–72.

⁵¹ Így például a francia katedrálisokon szoborsorozatban jelentek meg – Párizs, Notre Dame; Reims; stb.

ItK

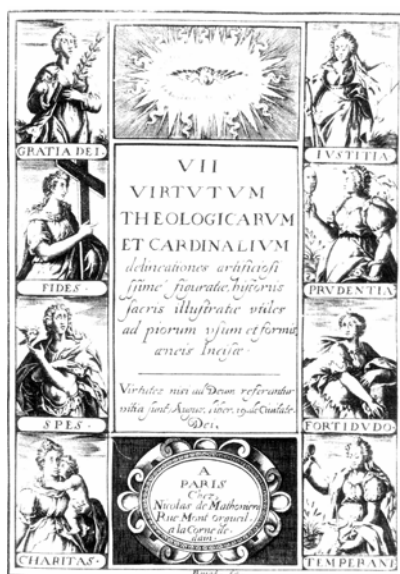
Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

Cesare Ripa *Iconologiájában*⁵² a korábban ismert perszónifikációk mellett megjelen-
tek újabbak is, majd az erények késő-középkori és kora-újkori sokszorosított grafikai
ábrázolásainak⁵³ hatására ezek a típusok széles körben elterjedtek és mintaként szolgál-
tak a különféle műfajokban.⁵⁴ A típusok közül több megtalálható például Jost Amman
Kunst- und Lehrbüchlein című, 1578-ban Frankfurtban kiadott munkájában.

A Rimay által megverselt erények tágabb képzőművészeti kontextusához tartoznak
mindazok a 16–17. században használt ikonográfiai típusok, amelyek perszónifikált
erényeket ábrázolnak.⁵⁵ A legegyszerűbb típust egy-egy erény önálló ábrázolásai alkot-
ják. Ezek kidolgozottsága és képi megfogalmazásmódja többnyire magasabb színvonalú,
mint a sorozatba rendezett, azonos témájú ábrázolásoké. Példaként Hans Sebald Beham
1540-ben készült, „Pacientia” feliratú kvalitásos rézmetszetre utalok (1. kép). Beham
önálló metszetet készített a szeretetről is.⁵⁶

1. Hans Sebald BEHAM, *Pacientia*, 1540,
rézmetszet, 102 × 69 mm.

2. BRIOT, *Hét erény és a Gratia Dei*, 1600 körül,
rézmetszet, 148 × 138 mm = *VII virtutum theolo-
gicarum et cardinalium...*, Paris, chez Nicolas de
Mathoniere, [1600 körül], díszcímlap.

⁵² Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997.

⁵³ Így például Hans Sebald Beham, Burgkmair, Goltzius rajzai után J. Matham, Lucas van Leyden, Marcantonio, Meister L. B., Reverdino, Virgil Solis, C. Matsys és mások metszetei.

⁵⁴ A sokszorosított grafikai erény-allegóriák hatottak a táblakép-festészetre is, így például Botticellire vagy Antonio és Piero Pollaiuolóra.

⁵⁵ A nem perszónifikációként ábrázolt erények ikonográfiájával nem foglalkozom.

⁵⁶ *The Illustrated Bartsch*, XV, *Early German Masters*, *Barthel Beham, Hans Sebald Beham*, ed. Robert A. KOCH, New York, Abaris Books, 1978, 137 (168).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Az erények sorozatban történő ábrázolásában a hét erény éppoly gyakori ebben az időszakban, mint a nyolc erény együttese. Ismertek például Hans Burgkmair⁵⁷ és Hendrick Goltzius⁵⁸ hét erényt ábrázoló sorozatai. 1600 körül *VII virtutum theologiarum et cardinalium...* címmel önálló nyomtatvánnyá rendezték a Briot család egyik ismeretlen tagjának hét darabból álló rézmetszetsorozatát. A Párizsban megjelent kiadvány díszcím-lapján – a szimmetrikus ábrázolásra törekvés miatt – a négy kardinális és a három teológiai erény mellett az isteni kegyelem (*gratia Dei*) megszemélyesített ábrázolása is ott látható⁵⁹ (2. kép). Nyolc erényből álló sorozatot készített – többek között – Hans Sebald Beham⁶⁰ és Frans Floris.⁶¹ Kedvelték a párosan ábrázolt erények sorozatát rendezését is.⁶²

A kettőnél több erény együttes ábrázolása egy kompozícióban megszokott típusnak számított, így például Correggio (Antonio Allegri da Correggio) Louvre-ban őrzött festményén (1530 körül).⁶³ A három teológiai erény együttes ábrázolására az 1571–1629 között alkotó Otto van Veen táblaképe⁶⁴ és Jacob Matham feliratos rézmetszete szolgáljon példaként.⁶⁵ Matham rézmetszete alapján azonos elrendezésben, felirat nélkül festmény is készült 1573–1617 között.⁶⁶ A hét erényt együttesen ábrázolta például Erhard Schoen, Virgil Solis és Pietro del Po.⁶⁷ Hendrick Goltzius 1588-ban készült rézmetszetén a három teológiai és négy kardinális erényt természeti környezetben, fa alatt, kör alakú

⁵⁷ *The Illustrated Bartsch*, XI, *Sixteenth Century German Artists, Hans Burgkmair, the Elder, Hans Schüpflein, Lucas Cranach, the Elder*, ed. Tilman FALK, New York, Abaris Books, (1980), 48–54-III (216).

⁵⁸ Hendrick Goltzius 1588–1597 között keletkezett három, hét-hét erényből álló sorozatát lásd „*Der Welt Lauf*”, *i. m.* (41. jegyzet), 28–30, 33–35, 38–40.

⁵⁹ Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (a továbbiakban: HAB), A: 24.1 Germ. 2° (14).

⁶⁰ *The Illustrated Bartsch*, XV, *i. m.* (56. jegyzet), 129-[I] (166), 130-[III] (167), 131-[I] (167), 132-[II] (167), 133-[II] (167), 134-[I] (167), 135-[II] (167), 136-[I] (167).

⁶¹ „*Der Welt Lauf*”, *i. m.* (41. jegyzet), 42–47.

⁶² Hendrick GOLTZIUS, *Die vereinten Tugenden*, 1582 körül; a négy rézmetszetből álló sorozaton erotikus színezettel összesen négyszer két erény látható. „*Der Welt Lauf*”, *i. m.* (41. jegyzet), 52–55.

⁶³ Az *Allégorie des Vertus* című képen (142 cm × 85,5 cm) az erények (Justitia, Fortitudo és Temperantia) természeti környezetben fa alatt ülnek. Egy másik, vitatható értelmezés szerint a képen a kardinális erények láthatók Minervával és a megszemélyesített Asztronómiával. Louvre, Collection de Louis XIV. Acquis de E. Jabach en 1671. Département des Arts graphiques, Inv. 5926. A temperakép párdarabja az ugyancsak természeti környezetben fa alatt ülő bűnöket ábrázoló *Allégorie des Vices*. A két Correggio-képet először 1542-ben Isabella d’Este mantovai Palazzo Ducaléban lévő studiólójának inventáriumában írták le.

⁶⁴ A hársfa táblára festett kép mérete 61 × 47 cm; őrzőhelye Pommersfelden, Schloss Weissenstein, Inventar-Nr. 608.

⁶⁵ *The Illustrated Bartsch*, IV, *Netherlandish Artists, Matham, Saenredam, Muller*, ed. Walter L. STRAUSS, New York, Abaris Books, (1980), 124 (168).

⁶⁶ A festményen egy fa alatt ülnek az erények. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Inventar-Nr. 62.5.

⁶⁷ Erhard Schoen két dúcra készült fametszetét az erényekhez tartozó nyolc német nyelvű verssel egy lapos nyomtatványként *Die sechs firtreflichen geistlichen gaben...* címmel Augsburgban adta ki az ott 1539–1553 között tevékeny Hans Hofer. Virgil Solis a három teológiai és négy kardinális erényt természeti környezetben ábrázolta, *Virtutes* felirattal és az egyes erények megnevezésével. Lásd *The Illustrated Bartsch*, XIX (Part 1), *German Masters of the Sixteenth Century, Virgil Solis: Intaglia Prints and Woodcuts*, ed. Jane S. PETERS, New York, Abaris Books, (1987), 197 (268).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

csoportban helyezte el.⁶⁸ Virgil Solis egy másik, *Die VIII Tugent* című lapján a három teológiai és négy kardinális erényen kívül a Patientia is látható.⁶⁹

Az egy kompozícióba rendezett perszifikált erények ábrázolásának további lehetősége, hogy a művészek nem csupán az erények közös bemutatására törekszenek, hanem további gondolatok kifejezésére is vállalkoznak a segítségükkel. Ilyen például az a festmény, amely az R. Hayne gyűjteményből (Dorchester, Fordington House) 1922. március 31-én jutott a New York-i Frick Gyűjteménybe.⁷⁰ Az allegorikus kompozíció kör alakban elrendezve férfi- és nőalakok láthatók. Címe 1922-ben még a talányos *Istenek és istennők* volt, ami később *Erények győzedelmére* változott. Az 1570 előtt Frans Floris de Vriendt által festett kép középpontjában egy puttó által tartott vesszőnyaláb (fascis) a győzedelmes nőalakokkal megszemélyesített erények egységét, hatalmát és büntető erejét hangsúlyozza. Az erények alatt az attribútumaik révén jól felismerhető, négy férfi- és nőalakkal megszemélyesített, legyőzött bűnök láthatók.⁷¹

Míg Floris de Vriendt képe az erények egymással és a bűnökkel való szoros kapcsolatát fejezi ki, több olyan ikonográfiai típus ismert, melyen az erények további, velük együtt ábrázolt személlyel, perszifikációval és gondolati tartalommal állnak összekötésben.⁷²

⁶⁸ A kizárólag nőalakokból álló, négysoros latin nyelvű versfeliratot is tartalmazó rézmetszeten egy ókori ábrázolás, a Laokoön szoborcsoport szerkezeti sémájában látható például a szeretet erénye. *The Illustrated Bartsch*, IV, i. m. (65. jegyzet), 282 (200). – A rézmetszet alapján készült, diófából faragott domborművet Párizsban a Musée de Cluny-ben őrzik. A domborműre Martin Warnke (Hamburg, Warburg-Haus) hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Közölve: Pantheon: Internationale Zeitschrift für Kunst, 33(1975), képmelléklet.

⁶⁹ *The Illustrated Bartsch*, XIX (Part 1), i. m. (67. jegyzet), 198 (268).

⁷⁰ [Http://www.frick.org](http://www.frick.org).

⁷¹ Egy Frans Floris de Vriendtnek attribúált, *Le nozze di Peleo a Teti o i doni del mare* című, 2006 nyarán a bécsi Dorotheumban árvezett képen tájban, asztal körül elrendezett lakomázó férfi- és nőalakok láthatók. A kör alakban elrendezett kompozíció közel áll Floris de Vriendt *Erények győzedelmére* című képének sémájához.

⁷² Ide tartozik pl. Ambrogio Lorenzetti 1335 körül készített oltárképe, melyen a trónon ülő Szűz Mária környezetében a három megszemélyesített teológiai erény látható attribútumaikkal (Maesta Municipio, Massa Marittima). Az emblémairodalomban ilyen például a hét erény és az emberi lélek kapcsolatát összegző kompozíció (Otto van VEEN, *Amoris Divini Emblemata*, Antwerpen, 1615, 89); a hét erényt a hozzájuk siető emberekkel bemutató (Jan DAVID, *Veridicus Christianus*, Antwerpen, ¹1606 – 1. kiadása uo., 1601, 31) és a Jacob de Zetter által metszett „victrix fortunae, virtus” ábrázolás, melyen a hét erény együttesen győzi le a szerencsét (Henricus ORAEUS, *Aeroplastes Theo-Sophicus, sive Eicones mysticae*, Francofurti, 1620, 53). Közkedvelt típusnak számított a 16–17. század fordulóján az egy-egy család vagy személy címerével együtt ábrázolt, változó számú erények megjelenítése, mint például Giovanni Luigi Valesio 1596–1616 között készített rézmetszete Giovanni Battista Castagna kardinális címerével és a megszemélyesített justitiával, valamint sapientiával – *The Illustrated Bartsch*, XL (Commentary, Part 1), *Italian Masters of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Veronika BIRKE, New York, Abaris Books, (1987), 4002.103 –; ugyanő egy nyomtatvány díszcímlapján a címer és a könyvcím körül a négy sarkalatos erényt ábrázolta – *The Illustrated Bartsch*, XL, *Italian Masters of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, Abaris Books, (1982), 106 (241), vö. 105 (240) –; Oliviero Gatti 1627-ben készült rézmetszetén egy püspöki címer egyik oldalán tájban elhelyezve a három teológiai erény, a másikon a négy sarkalatos erény ül – *The Illustrated Bartsch*, XLI, *Italian Masters of the Seventeenth Century*, ed. John T. SPIKE, New York, Abaris Books, (1981), 44-I (16), 44-II (16) –; Agostino Caracci invenciója nyomán Orazio Sammachini metszette rézbe a 16. század utolsó harmadában (1580?, 1589?) a gömb körül kör alakban elrendezett négy erényt. A kutatás szerint a 85. zsoldár egyik sora (Irgalmas-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

A felsorolt típusok közül az erények egymással való szoros kapcsolatát bemutató változat áll legközelebb a Rimay erény-verseit ihlető képhez. Egyértelműen utalnak erre a vers hosszabb változatának már idézett sorai: „Mindenike tisztit hiven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vadnak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva.”⁷³

A verseket ösztönző kép ikonográfiai típusának meghatározása

Rimay János a hosszabb virtus-vers argumentumának háromszor megerősített⁷⁴ állítása szerint – minden bizonnyal a magyar nyelvet beszélők számára elérhető helyen⁷⁵ – látott egy olyan képet, amelyen természeti környezetben fa alatt elhelyezett, kör alakú asztalnál lakomát ülnek a nőalakokkal megszemélyesített erények. A fa alatt álló asztal körül ülő nőalakok kedvelt ábrázolási séma volt a 15–17. században. Így például egy ismeretlen német fametsző is felhasználta 1489-ben, mégpedig boszorkányok ábrázolására⁷⁶ (3. kép). A Pieter Jansz Pourbus (1523/4–1584)⁷⁷ és Frans (I.) Pourbus (1545–1581)⁷⁸ nevéhez, valamint az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető⁷⁹ festményeken különösen gyakori a természetben fa alatt vagy fás tájban, illetőleg szobában elhelyezett kör alakú, terített asztal körül lakomázók csoportja. Magát a kompozíciós sémát szívesen használták – többek között – a lakodalmi asztal-ábrázolásokon, így például a kánai menyegző egyik nagyméretű rézmetszetes ábrázolásán, melyen tizenkettőnél több vendéget is kényelmesen elhelyeztek a kör alakú asztal körül.⁸⁰

A tizenkét – vagy közel ilyen számú – erény együttes képi ábrázolása sem ritka,⁸¹ s ez a téma nem volt ismeretlen a középkori irodalomban sem. Heinrich von Mügeln *Der*

ság és hűség összetalálkoznak, igazság és békesség csókolgatják egymást, Zsolt 85,11) alapján készült rézmetszeten az ábrázolt erények egységére és hatalmára utal a Justitia kezében látható faszecs: *The Illustrated Bartsch*, XXXIX (Commentary, Part 1), *Italian Masters of the Sixteenth Century: Agostino Caracci*, from Babette BOHN, ed. John T. SPIKE, New York, Abaris Books, 1995. – A rézmetszetre Paul Taylor (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Sammachini erényeket ábrázoló freskót készített a cremonai Sant’ Abbondio templomban.

⁷³ RJÖM 136.

⁷⁴ „Akadtam egy picturára...”; „...nem levén semmi inscriptioja az picturának...”; „...ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek...” RJÖM 135.

⁷⁵ „...ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek...” RJÖM 135.

⁷⁶ *The Illustrated Bartsch: German Book Illustration before 1500*, vol. 87, part VIII, *Anonymous Artists, 1489–1491*, ed. Walter L. STRAUSS, Carol SCHULER, New York, Abaris Books, (1985), 8789.1489/100.

⁷⁷ Pieter Jansz POURBUS, *Allegorical Love Feast*, olajfestmény, 134 × 207 cm, Wallace Collection, London.

⁷⁸ Frans (I.) POURBUS, *Return of the Prodigal Son*, olajfestmény, 615 × 982 cm, Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Joz. DE COO, *Museum Mayer van den Bergh: Catalogus*, I, *Schilderijen, Verluchte Handschriften, Tekeningen*, Antwerp, 1966², 130–131, 27. sz.

⁷⁹ School of Frans POURBUS the Elder, *Banquet with Friends*, festmény, Museo Franz Mayer, Mexico City. – Pieter Jansz Pourbus, Frans (I.) Pourbus és az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető festményekre Elizabeth McGrath (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁸⁰ Hendrick GOLTZIUS, Jacob MATHAM, Francesco SALVIATI, *Jézus a kánai menyegzőn*, 1617 előtt, rézmetszet, 614 × 334 mm.

⁸¹ Vö. például Frans Floris de Vriendt *Erények győzedelme* című, korábban említett festményét.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam 4. szám

*meide Kranz (Der meide cranz)*⁸² című, 1355 körül írt művének második része például olyan erénytan (Tugendlehre), mely – az első részben bemutatott tizenkét művészet (artes) párhuzamaként – a tizenkét erényt – Weisheit, Wahrheit, Gerechtigkeit, Barmherzigkeit, Friedfertigkeit, Stärke, Glaube, Mäßigkeit, Güte, Demut, Hoffnung, Liebe – tárgyalja.

3. ISMERETLEN MESTER, *Három nő (boszorkány) egy asztalnál*, 1489, fametszet.

4. Jakob de ZETTER (?), *Az összeláncolt Hit és Szeretet*, (1616?), rézmetszet = Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch...*, Frankfurt, 1644, 37.

Rimay nem titkolta, hogy az általa látott „picturán” „nem lévén semmi inscriptio”.⁸³ E megjegyzés közvetve bizonyítja, hogy a versek írásakor Rimay nem csupán az emblematikus-allegorikus ábrázolás sajátosságait tartotta szem előtt, hanem olyan festményeket is ismert, amelyeken feliratok voltak. Mivel a feliratok a sokszorosított grafikai lapokat jellemezték elsősorban, ebben a műfajban,⁸⁴ s – figyelembe véve Turóczi-Trostler József 1950-es években elhangzott szóbeli közlését⁸⁵ – a német nyelvterületen, azon belül is Frankfurt am Main környékén kerestem tovább a versben leírt kép „prototípus”-át, ismervé Rimay jó majna-frankfurti kapcsolatait.⁸⁶

⁸² Lásd például: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg14>.

⁸³ A „tábla nézők” kifejezést is használta: RJÖM 135.

⁸⁴ Ismeretes, hogy a sokszorosított grafikában egy-egy erényallegóriát esetenként olyan művészien ábrázoltak a metszők, hogy az hatott a táblakép-festészetre is, lásd például Antonio és Piero Pollaiuolo, Botticelli egyes műveit. Vö. még 65., 66. jegyzet.

⁸⁵ RJÖM 214.

⁸⁶ Vö. KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 1997, 501, 158. j.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Tekintetbe vettem, hogy Rimay virtus-versei nem nevezhetők egyszerűen ekphrasis-nak; mondanivalójuk jóval több, mint egy kép hitelességre törekvő leírása.⁸⁷ Az *Encomia et effecta virtutum*, azaz a hosszabb vers egyik utalását („egybe vadnak zárva”)⁸⁸ követve olyan képeket kerestem, melyeken a virtusok nem csupán egymás mellett, hanem együtt és egymással való kapcsolatukban láthatók.

A „nexus virtutum” gondolatkörben Cesare Ripa nyomán⁸⁹ jutottam el az „összezárt, összeláncolt erények”, azaz a virtutes concathenatae ikonográfiai típushoz. E típus egyik kezdetleges, csupán két összezárt erényt ábrázoló változata például az a „Glaub/ Lieb sind stets beysammen” feliratú embléma-kép, mely Andreas Friedrich *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch...* című könyve XIX. figurájaként jelent meg.⁹⁰ Az egy-egy azonos magasságú és kidolgozású talapzaton álló, nőalakként megszemélyesített Fides és Charitas egymás felé nyújtott, összeláncolt, lelakatolt keze lángoló szíven nyugszik, amely fölött a Szentlélek látható galamb képében, alatta az egy fejen három arccal szimbolizált Szentháromság (4. kép). Ez az a képtípus, melynek Rimay láthatta az egyik, ennél jóval összetettebb változatát, s amely ihletője lett virtus-verseinek.

Ennél jóval közelebb áll a Rimay-féle leíráshoz az a kompozíció, amely az első alkalommal 1614-ben Johann Theodor de Brynél⁹¹ Majna-Frankfurtban megjelent, latin, francia és német nyelvű versszövegeket tartalmazó, szignálatlan rézmetszetekből álló, 102 levél terjedelmű, haránt nyolcadrét alakú kiadványban található. A kiadvány összeállítója és metszője a minden bizonnyal németalföldi származású Jakob de Zetter volt. Az allegóriákat és emblémákat tartalmazó, *Kosmographica iconica moralis... – Pourtrait de la cosmographie morale... – New kunstliche Weltbeschreibung...* című mű⁹² 77. számozatlan és cím nélküli rézmetszetén természeti környezetben egy fa alatt kört formálva tizenkét, emberi alakban ábrázolt erény ül vagy áll (5. kép). Az erények többsége jobb vagy bal kézzel ugyanazt a körbe futó kötelet (vinculum) fogja, amely „összezárja”

⁸⁷ Vö. MIKÓ Árpád, *Ekphraseis: A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corviniana*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75; KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet).

⁸⁸ RJÖM 136.

⁸⁹ Az *Iconológiában* Ripa a saját korában megszokott erény-perszonifikációkon kívül másféléket is bemutat. Ezek, bár attribútumaik elkülönítik őket, kivétel nélkül arany színű ruhába vannak öltöztetve, olyan nyakláncot viselnek, melyen egy szem látható, kezükben fascest tartanak és madárraj követi őket. RIPA, *i. m.* (52. jegyzet), 236, 606; vö. még 71–72, 151, 365–366, 559, 599. A felsorolt jellegzetességeket külön nem elemezve, az ily módon ábrázolt erények egymással való kapcsolatát a hangsúlyozott összetartozás, egymáshoz kötöttség határozza meg.

⁹⁰ Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch...*, Frankfurt, 1617; későbbi kiadása: Frankfurt, 1644. A mű illusztrációi közül húszat Jakob de Zetter metszett. Az egység kifejezésére a több személy által megfogott lánc (melynek két végét a zászlóján összekötött nyilakat és a „Roboravit qui ligavit” mottót hordozó jó kormányzás allegóriája tart) látható egy 1622 körül Nürnbergben készült röplapon: *Gedenkblatt zu Ehren der Liga*, Flugblatt, Nürnberg, um 1622, Papier, Kupferstich und Radierung, 158 × 126 mm (beschnitten), Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, HB 712, Kapsel Nr. 1313a. A röplap ismeretét Tüskés Annának köszönöm.

⁹¹ Ingrid HÖPEL, *Emblem und Sinnbild: Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, Athenäum, 1987, 65, 100, 102–103.

⁹² Használt példány: Wolfenbüttel, HAB, A: 39.7 Geom. (2); A: 40.1 Geom. (2).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

őket. Attribútumaik száma kevés, mert azt a kötél miatt csak a szabadon maradt kezükben tarthatják. Valószínűleg emiatt döntött úgy Zetter, hogy a rendelkezésre álló üres helynek megfelelően az alakok mellé, fölé vagy mögé metszi a nevüket. Az előtérben bal oldalon ülő első erény a Castitas, jobbában liliommal. Az óramutató járásának megfelelően haladva, mögötte Fortitudo áll oszloppal. Mellette a Virginitas áll lehajtott fejjel, baljával a szívére szorít egy szál virágot. Az ülő Innocentia – lábánál báránnyal – bal kézzel lefelé, Fides balja a másik kezével tartott könyvre mutat. A fa alatt középen királynői díszben trónon ül a koronás, palástos Temperantia. Ő nem fogja a kötelet, mely a háta mögött a derekánál fut tovább. Mindkét keze szabad, s a szokásos módon elegyíti a két edény tartalmát. Lába előtt stilizált út kanyarog, rajta göröngyökkel. A Temperantia mellett kissé hátrább a Humilitas áll, majd a keresztet tartó, ülve imádkozó Spes alakja következik. Az általa félig eltakart Amicitia baljában szívet tart, míg a Charitas és a Humilitas attribútuma nem ismerhető fel pontosan. Justitia kardot, s végül Prudentia tükröt tart a jobb, illetve bal kezében. Az erények által tartott, csomó nélküli kötél önmagába zárul. A kép alá metszett, explicatióként értelmezhető latin, német és francia nyelven írt vers a következő:

*Virginitas sunt omnes federe nexa, Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
Alteraq; alterius diligit officium. Mutua prestunt, et moderata colunt.
Kein Tugend ist nicht bald allein, Zu helfen einander seyn bereit.
Sie wölln gern beyeinander seyn: Halten hoch ob der Mässigkeit.
Que spectacle vus beau ne vid on en ce monde De ces Vertus tant belles. Elles sont icy veoir,
Que tous que tu veois en l'assemblée ronde Comment l'une de l'autre aime bien le deuoir.*

5. Jakob de ZETTER, *A tizenkét összezárt erény*, 1614, rézmetszet, 99 × 110 mm = Uő, *Kosmographica iconica moralis...*, Frankfurt/M., de Bry, 1614, [77. sz.].

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Virtutes stabili sunt omnes federe nexae,
Alteraq[ue] alterius diligit officium.
Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
Mutua presistunt, et moderata colunt.

Kein Tugend ist nicht bald allein,
Sie woll[e]n gern bey einander seyn:
Zu helffen einander seyn beräit,
Halten hoch ob der Mässigkäit.

Un spectacle plus beau ne vid on en ce mondé,
Quo celui que tu veois en l'assemblée ronde
De ces Vertus tant belles: Elles sont ici veoir,
Comment l'une de l'autre aime bien le devoir.

A képet magyarázó versszöveg több, Rimay erény-verseiben is megtalálható gondolatra épül. Ilyen mindenekelőtt az erények közötti megváltozhatatlan egység, egyetértés, szövetség;⁹³ az állhatatosság; a saját és társaik feladatának (officium, „hivataljok”) kedvelése; az egymáshoz kötöttség („egybe vadnak zárva”); a kölcsönösség; az egymás társaságában való lét („Egymástól nincsenek soha távoztatva”). A francia strófa szerint mindez kellemes látvánnyá teszi az önmagukban is szép erények kör alakban, azaz egyenrangúan elrendezett csoportját. Az ábrázolás a hozzá tartozó strófákkal együtt ugyanazt az idillt, békét és nyugalmat sugározza, mint Rimay két verse.

Zetter metszetén – ugyanúgy, mint Rimay verseiben – hiánytalanul megtalálható a három teológiai (Fides, Spes, Charitas) és a négy kardinális erény (Fortitudo, Temperantia, Justitia, Prudentia). Az őket kiegészítő öt erény (Castitas, Virginitas, Innocentia, Humilitas és Amicitia) eltér ugyan a Rimaynál találhatóéktól, mégsem idegen azoktól: míg például a bárány Rimaynál a Tűrés attribútuma, itt az Innocentiáé. Rimaynál a Szemérmességhez tartozik, hogy „födözgeti mellyét”, Zetter metszetén ez jól láthatóan a Virginitas attribútuma. Míg Rimaynál a Liberalitas adakozik, Zetternél az Amicitia nyújtja a szívét, azaz adja oda mindenét. Ismeretes, hogy a hét fő erény mellé társítható további erényeknek sem a száma, sem az összetétele nem rögzült. Ennek ellenére úgy tűnik fel, a tizenkét erény együttese a késő középkor óta létező fogalom; egyaránt erre utal Heinrich von Mügelin említett műve mellett Zetter rézmetszete és Rimay János két erény-verse.

⁹³ A „concordia insuperabilis” gondolat a 17. század elején közismert volt. Tárgyalja és kifejti például Joannes Pierius VALERIANUS BOLZANUS *Hieroglyphica...* című művében (Basiliae, 1567; a Th. Guarinus-féle kiadásban lásd 228v–229; a mű Majna-Frankfurtban 1614-ben jelent meg „A. Hieratus, excud. Erasmus Kempffer” impresszummal, itt a jelzett rész: 383–384), s megtalálható az Andrea Alciato *Emblematáját* kommentárokkal bővítő Claude Mignault-féle kiadásban is. Az utóbbi műben Alciato 40. emblémája kommentárjához tartozik: „Concordia insuperabilis. Emblema XL. [...] Universi quippe concordés invicti, qui singuli debiles, et nullius sunt roboris. Sic enim ut Philosophi loquuntur, *Unita virtus valentior est seipsa dispersa.*” Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis* Claudii MINOIS, Padua, 1621, 215b.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

A kötéllel összekapcsolt tizenkét erényt rézbe metsző Jakob de Zetter (Zeter, Zettra, Zettre) életéről és tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. A 16–17. század fordulóján rézmetszőként tevékenykedett Frankfurtban. Johann Theodor de Bry itt adta ki azt a három reprezentatív rézmetszetes sorozatot, melynek metszői munkálataiban ő is közreműködött.⁹⁴ A Majna-Frankfurtra és Hanaura vonatkozó várostörténeti adatok szerint Jakob de Zetter azonos lehet azzal a Dornickből (Tournai) származó Jakob de Sutrával, aki 1581. december 15-én tette le a frankfurti polgárok esküjét, majd 1599. október 20-án megfizette a városból való elköltözéskor fizetendő adót („Abzugsgeld”). Ekkor a Frankfurthoz közeli Hanauba telepedett át, ahol neve „Jacques de Zetter” alakban gyakran előfordul a vallon közösség irataiban. 1581. július 18-án feleségül vette az ugyancsak Tournai-ból származó Jeanne de Barryt; két fiúk közül az 1600-ban Hanauban született Paul de Zetter (Setter, Zettre) szintén rézmetsző volt. Jakob de Zetter 1616. május 9-én, Paul nevű fia 1667 után halt meg Hanauban.⁹⁵

Zetter *Kosmographicáját* sokszorosított grafikával is foglalkozó művészettörténeti kézikönyv nem tartja számon,⁹⁶ s a kiterjedt német embléma-szakirodalom sem foglalkozott vele önállóan.⁹⁷ A mű más címmel, de ugyanazokkal a rézmetszetekkel további kiadásban is megjelent. Jakob de Zetter halála után négy évvel, 1620-ban valószínűleg azonos nevű másik fia kiadásában, Heinrich Oraeus gondozásában *Aeroplastes Theo-Sophicus, sive Eicones mysticae* címmel jelent meg Frankfurtban.⁹⁸ Az 1620. évi kiadásban a rézmetszetekhez idézetek hosszú sorából összeállított prózai kommentárok tartoznak,⁹⁹ melyeket Heinrich Oraeus (1584–1646) evangélikus történész, teológus és költő állított össze.

⁹⁴ A három sorozat: 1) a II. Miksa fia, Mátyás német-római császárrá választása és megkoronázása tiszteletére kiadott 13 rézmetszetből álló sorozat (1612) – rézmetszői Jakob de Zetter, Johann Gelle, leírása: Arthus GOTARD, *Electio et coronatio sereniss. potentiss. et invictiss. Principis [...] Matthiae I. electi rom. Imperat. semper augusti...*, Frankfurt am Main, J. Th. de Bry, 1612; 2) Daniel MEISSNER *Thesaurus Philopoliticus* c. művének új kiadása; 3) Andreas FRIEDRICH *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch...* című műve illusztrációi közül húszat ő metszett (Frankfurt, 1617; későbbi kiadása: Frankfurt, 1644). *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler [...]*, begründet von Ulrich THIEME, Felix BECKER [...], herausgegeben von Hans VOLLMER, XXXVI, Leipzig, 1947, 468; vö. még 90. jegyzet.

⁹⁵ *Allgemeines...*, i. m. (94. jegyzet), 468.

⁹⁶ *Allgemeines...*, i. m. (94. jegyzet), 468.

⁹⁷ Jakob de Zetter jól ismerte az emblematikus tudásközvetítést. Laurenz HAECHT (Laurens van Haecht Goidtsenhoven) *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című, több kiadásban (Antwerpen, 1579, 1589, 1592; Arnheim, 1610; Amsterdam, 1613) megjelent, Gérard de Jode által metszett, negyedré alakú, 74 emblémát tartalmazó munkájának ő volt a német nyelvre átdolgozója és kiadója *Speculum virtutum et vitiorum – Heller Tugend und Laster Spiegel...* címmel (Frankfurt, 1619 [1618], 1644), „durch kunstreiche Kupffer, als auch artige teutsche historische und moralische Reimen werden abgemahlet und fürgebildet durch Iacobum de Zeter” alcímmel. *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsgg. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, J. B. Metzler, 1967, XLIV; Carsten-Peter WARNCKE, *Sprechende Bilder – Sichtbare Worte: Das Bildverständnis in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987 (Wolfenbütteler Forschungen, 33), 169, 367; lásd még a 90., 94. jegyzetet.

⁹⁸ Használt példány: Wolfenbüttel, HAB, A: 116.11 Quod. (1); A: 88.6 Quod. (3).

⁹⁹ Jakob de ZETTER, Heinrich ORAEUS, *Aeroplastes Theo-Sophicus, sive Eicones mysticae...*, Francofurti, Jakob de Zetter, 1620, 35. sz.

6. Jakob de ZETTER, Heinrich ORAEUS, *Virtutes concathenatae*, 1614, rézmetszet, 99 × 110 mm = UÖK, *Aeroplastes Theo-Sophicus, sive Eicones mysticae...*, Frankfurt/M., J. Zetter, 1620, [35. sz.].

Oraeus tanulmányi éveinek egy részét Frankfurtban töltötte, majd Frankfurt és Hanau közelében lelkész és iskolamester volt különböző településeken (szolgálati helyei többek között Assenheim, Laubach, Dorheim, Bruchköbel, Nauheim). Közreműködött a *Theatrum Europaeum* harmincéves háború eseményeivel foglalkozó kötetének megírásában, az 1633–1639 közötti időszakra vonatkozóan. 1639-ben Hanauba költözött és élete végéig ott élt.¹⁰⁰ Jakob de Zettert és családját minden valószínűség szerint személyesen ismerte.

A képet prózai szöveggel értelmező Oraeus a változatlanul hagyott rézmetszet fölé a „*Virtutes concathenatae*” megnevezést nyomtattatta címként (6. kép). A metszet ezáltal egy teljes emblematikus szerkezet részévé vált. Oraeus – Rimayhoz hasonlóan – először a kép egészét magyarázza meg, majd egyenként mutatja be a képen ábrázolt erényeket és „hivataljokat”.¹⁰¹

A prózai kommentár lapszéli jegyzetei fölött a „*Nexus Virtutum*” megjelölés olvasható, amely összhangban áll a kép címével. Az „összeláncolt erények” ábrázolásával

¹⁰⁰ *Allgemeine deutsche Biographie*, XXIV, Leipzig, 1887, 408–409.

¹⁰¹ A nyolcadrészes alakú kötetben a prózai magyarázat terjedelme egy oldal és kilenc sor. Az e szöveghez tartozó, erényekre vonatkozó 38 lapszéli hivatkozás megoszlása a következő: 16 bibliai hivatkozás (15 újszövetségi, 1 ószövetségi), 12 hivatkozás Szent Ágoston hét különböző művére, két-két hivatkozás Aulus Gelliusra és Szent Jeromosra, egy-egy hivatkozás Arisztotelészre, Plautusra, Plutarkhoszra, Nagy Szent Gergelyre, Clairvaux-i Szent Bernátra és Lambert Daneau (Danaeus) református teológus *Ethices Christianae libri tres* című munkájára. E mű első kiadása 1577-ben, hetedik kiadása 1640-ben jelent meg Genfben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

ugyanis Zetter elsődleges célja az erények egymással való kapcsolatának megjelenítése volt. Oraeus emelkedett hangú szövege háromszoros hódoló felkiáltással kezdődik („O Sanctum Concilium! o sacrum Senatum! O consessum venerandissimum!”), majd értelmezi a kép egészét. Az ábrázolás lényege szerinte az erények kölcsönös és felbonthatatlan kapcsolata, amelyből ha csak egy is hiányzik, a többi erény pozitív hatása is károsodik, illetőleg értelmetlenné válik.¹⁰²

Ezt a megállapítást Oraeus felerősítette a szövegbe illesztett Szent Jeromos-hivatkozással: „Quare non uni virtuti opera danda est, sed sicut scriptum est: Ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi, et ita inter se nexae sunt, ut qui in una corruerit, omnibus careat. Hieron. mans. 38.” Az idézet Jeromos 78. leveléből származik; a „tricesima octava mansio” a Számok könyvének két részletét (33,44; 21,11) magyarázza. A kritikai kiadáshoz¹⁰³ viszonyítva megközelítően pontos idézetben szerepel egy további idézet a 83. zsoltár 8. verséből („ibunt de virtute in virtutem”).¹⁰⁴ Az ábrázolás eszerint arra figyelmeztet, hogy ha az ember megkisebbedik valamelyik erényben, mindegyikben károsodik („qui in una corruerit, omnibus careat”).

A kép egészének értelmezését segítő további forráshivatkozások a prózai kommentár bevezető részének margóján találhatóak. Az idézett helyek – Aulus Gellius *Noctes Atticae*, liber XIX, caput 2 és liber VII, caput 6; Szent Ágoston *De diversis quaestionibus*, quaest. XXXI;¹⁰⁵ Szent Ágoston *De libero arbitrio*, liber I, caput 13 és Arisztotelész *Ethica Nicomachea*, liber III, caput 10 – nem bővítik lényeges új mondanivalóval sem a Jeromos-idézet gondolatsorát, sem Oraeus magyarázatát.

A nexus virtutum-gondolat összegző kifejtését – Rimay két verséhez hasonlóan – az egyes erények attribútumainak és feladatainak bemutatása követi. Oraeus itt nem volt tekintettel a három teológiai és négy kardinális erény általánosan elfogadott, kivételezett helyére, s nem a képen látható sorrendben végzi a bemutatást. Először a fő helyen ülő Temperantiát mutatja be, majd a tőle jobbra ülő, minden erényt szülő és felnevelő¹⁰⁶ Fidest és a balra álló Humilitast értelmezi.¹⁰⁷ Ezután váltakozva hol jobbról, hol balról következik egy-egy erény: az Innocentia, a Spes, a Virginitas és az Amicitia. Ez a sor-

¹⁰² „Viden’ quam sacro ac indissolubili nexu sibi mutuo cohaereant virtutes, ut qui in uno dissoluat, Deus omnium sit...”

¹⁰³ „...non enim semper uni virtuti danda est opera, sed, sicut scriptum est: ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi et ita inter se nexae sunt, ut, qui una caruerit, omnibus careat...” Sancti Eusebii HIERONYMI *Epistulae*, pars II, *Epistulae LXXI–CXX*, ed. Isidorus HILBERG, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, 1996 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 55), 80, 23–26.

¹⁰⁴ Ps. 84 (83), 8.

¹⁰⁵ Ez a quaestio Cicero négy erényre – prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia – vonatkozó megállapításával és definíciójával foglalkozik. Szent Ágoston itt a kardinális erényekhez köt további erényeket. A prudentiához kapcsolja a memoria, az intelligentia és a providentia erényét. A justitiához natura jus révén köti a religio, a pietas és a gratia erényét. A fortitudóhoz kapcsolódik a magnificentia, a fidentia, a patientia és a perseverantia, a temperantiához pedig a continentia, a clementia és a modestia. Sancti Aurelii AUGUSTINI *De diversis quaestionibus octoginta tribus, De octo Dulciti quaestionibus*, ed. Almut MUTZENBECHER, Turnholti, 1975 (Corpus Christianorum: Series Latina, XLIV A – Aurelii Augustini Opera, Pars XIII, 2), 41–45.

¹⁰⁶ „...legit sancta fides, quae est dulcis genetrix atque nutricula virtutum omnium...”

¹⁰⁷ „Sinistram stipat Humilitas quam Coronam et Reginam virtutum appellare soleo...”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

rend megtörik az Amicitia melletti Charitasszal, majd a Fortitudót követi a Justitia. A Justitia melletti Prudentia után a vele szemben ülő Castitasszal végződik a sor. Az egyes erényekkel foglalkozó, rövidre szabott szövegrészek közös sajátossága, hogy az adott erényen kívül megismerhetjük az éppen bemutatott erény többi erényre kiható sajátosságát is. Az erények egymásra utalásának ez a sorozata egyrészt kiegészíti a nexus virtutum-gondolatot, másrészt tovább értelmezi a virtutes concaenatae ábrázolási típus egészét.

Ezt az Oraeus-féle bemutatási módot jelzés értékűnek tartom, melynek alapján valószínűsíthető, hogy a hét fő erény számának tizenkettőre bővítésével Zetter és a Rimay-versek alapjául szolgáló kép készítője is az összes ismert és ismeretlen erény saját kapcsolatának, a „concordia insuperabilis”-nak a bemutatására törekedett. A rendelkezésére álló ábrázolást – hasonlóan Oraeushoz – Rimay is saját tudásának, lelkiállapotának és céljának megfelelően jelenítette meg. Ha összevetjük egymással Oraeus prózai explicatióját és Rimay verseit, az utóbbiakban hangsúlyosabb a tájleírás és a többszörös önmagára reflektálás. Ugyanakkor a két szerző szövegeinek gondolati sémája lényegében azonos: a kép egészének leírását az egyes erények bemutatása követi. A különbség visszautal a leírt képek részleteinek különbözőségére, a megfelelés viszont kétségtelenül bizonyítja az ihletet adó képek ikonográfiai típusának azonosságát.

Jóllehet továbbra sem ismerjük azt a konkrét picturát, amelyet Rimay látott, úgy vélem, sikerült meghatározni a kép ikonográfiai típusát. A Zetter-metszet ismeretében pontosabban értelmezhető a versek képi tartalma, s a szöveg által megengedett mértékben rekonstruálható „Rimay picturája” is, melyen a „Hit az első”, a kompozíciót meghatározó erény. A „Békózott Reménség ül mindjárt mellette”, s a Hit és a Remény között a terített asztalnál a Charitas látható („Köztök Charitas is mutogatja magát”). A többi erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyére kevés a fogódzó. Az Erősség, Mértékletesség, Igazság, Okosság, Tűrés leírásában nem található semmiféle erre vonatkozó utalás. A Magnanimitasról viszont megtudjuk, hogy „Mellette mert mindjárt az Liberalitas”, míg a Józanság a Szemérmetség mellett foglalt helyet.¹⁰⁸ Rimay rövidebb erény-verse sem mond ellent ennek a részlegesen kikövetkeztetett képszerkezetnek, mivel két sorban megismétli a három teológiai erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyét: „Hittel melleleg ül anchóras Reménség, / Ó szomszédságokban Szeretet is ott ég...”¹⁰⁹

¹⁰⁸ RJÖM 136–138.

¹⁰⁹ RJÖM 140.

ZÁGONYI ERVIN

**KOSZTOLÁNYI KÍNAI ÉS JAPÁN VERSFORDÍTÁSAINAK
KELETKEZÉSTÖRTÉNETE; A JAPÁN KÖZVETÍTŐ SZÖVEGEK
JEGYZÉKE**

Komlowszki Tibor emlékének

Feledhetetlen emlékű szerkesztőm, Komlowszki Tibor jó két évtizeddel ezelőtt közölte első dolgozatomat Kosztolányi kínai és japán műfordításainak tárgyköréből. Ezt az első, 1986-os japán tárgyú cikket 1990-ben követte ennek folytatása, majd 1991-ben a kínai műfordításokról szóló – ezek nyugati közvetítő szövegeit feltáró-számba vevő – tanulmányom is napvilágot látott.¹ Ennek közvetlen folytatásával, a kínai fordítások nyelvművészetének bemutatásával „forrásaik tükrében” még adós vagyok.

Most azonban, közbülső fejezetként, mindazokat a mozzanatokat szeretném számba venni, melyek a költőt kínai és japán fordításaira ösztönözték, kronológiai sorrendben haladva. Ez, látni fogjuk, a japán fordítások esetében a források végső tisztázásához is hozzásegített. Emlékeztetőül, dióhéjban utalok a fenti három dolgozat fő tényeire is. Függelékül közlöm a japán fordítások forrásainak jegyzékét: ez annak idején kiadónyomdavitási gondok miatt elhalasztódott, aztán végül is elmaradt. (A hiányért aztán kicsit kárpótolt az 1991-es kínai dolgozat: ebben majdnem félezer nyugati előd-fordítót sikerült felsorolnom – miután szeretve tisztelt szerkesztőm jóvoltából a két „japán” cikkben Kosztolányi jó kétszáz japán fordításának majdnem a felét már idézhettem és értelmezhettem, angol, francia, német közvetítőikkel együtt.)

Az ifjú Kosztolányi Bródy Sándor Jövendőjében olvashatja – maga is „szerző” a lapban, Baudelaire *Macskájának* fordításával – Telekes Béla kínai, illetve Heltai Jenő japán versfordításait.

1907-ben Hans Bethge világköltészeti antológiáját, a *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*ot forgathatja² (Kosztolányi maga is szerepel benne egy verssel, ez a *Lámpafény*, *Lampenschein*, Horvát Henrik fordításában); belőle szerzi aztán az 1914-es *Modern költők* két kínai és két japán fordítását. 1907-ből való Bethge kínai átköltés-kötete, a *Die*

¹ Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében, ItK, 1986, 246–274; Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében, II, ItK, 1990, 46–70; Kosztolányi kínai versfordításai, ItK, 1991, 543–578 (a továbbiakban: ZÁGONYI 1986; ZÁGONYI 1990; ZÁGONYI 1991).

² Hans BETHGE, *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*, Leipzig, Max Hesse, (1907) (a továbbiakban: BETHGE, *Lyrik* 1907; Bethge antológiájáról lásd ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és az orosz irodalom*, Bp., Akadémiai, 1990, 121, 124–125).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 2007. évfolyam 4. szám

chinesische Flöte is,³ melyet majd 1921-ben egy terjedelmesebb válogatás, a *Pfirsichblüten aus China* is követ.⁴ Kosztolányi – egyetlen eset kivételével – nem él Bethge szép, de eredetét sokszorosára bővítő, parafrázisos megoldásaival; Kaffka Margit és Juhász Gyula merít belőlük. Viszont valószínűleg felfigyel Richard Dehmel verseskötetének – maga is fordított belőle – négy Li Taj-po átköltésére,⁵ s olvashatja, igaz, később, Paul Claudelnek a kínai temetőkről szóló írását.⁶ (Későbbi, nem nevesített hivatkozása ugyanis majd Dehmelre és Claudelre utal.)

Bethge másik, kínai átköltéseihez hasonlóan nagyszerű, immár japán fordításkötete, a *Japanischer Frühling* 1911-ben jelenik meg;⁷ Kosztolányi csak 1930-ban használja majd forrásként. Egy másik, a későbbiekben alapvetőnek bizonyuló mű, Michel Revonnak Claudel szerint nagyszerű távlatokat nyitó, japán eredetiből merítő antológiája megelőzi csak közvetítő forrásokat ismerő német társát: műve, az *Anthologie de la Littérature Japonaise...* 1910-es keltű.⁸ Fenti dolgozataim írásakor még nem tudtam időben pontosan behatárolni Kosztolányi Revonnal való első „találkozását”; egy 1915-ös, nyilván Revon bőséges lábjegyzeteire történő s kicsit túlzó utalása – „A [...] háromsoros vers alatt gyűjteményemben durva lelkű európaiak számára hosszú jegyzet...” – azonban valószínűsíti művének ismeretét.⁹

Előreszaladtunk: az 1911-es év adaléka Horvát Henrik pastiche-ének – *Kínai vers a szép évről* – fordítása, az évfolyam tartalomjegyzékében Kosztolányi névvel jelzetten A Hétben.¹⁰ Kosztolányi lírájában is bukkan fel idevágó, japán vonatkozású motívum. A *Mostan színes tintákról álmodom* költője „krikszkrakszokat”, „japán betűket írta” (1910), a *Térkép szemlélője* „mély éjeken át” „japán, olasz és muszka földön jár” (1913), egy későbbi, talán 1923-as, cím nélküli vers szerint pedig „az áprilisi délutánon” „az illatos, japán égből hull a napfény és hull a zápor”.

³ Hans BETHGE, *Die chinesische Flöte: Nachdichtungen chinesischer Lyrik*, Leipzig, Insel, 1907 (a továbbiakban: BETHGE 1907).

⁴ Hans BETHGE, *Pfirsichblüten aus China*, Berlin, Ernst Rowohlt, 1922 (a továbbiakban: BETHGE 1922).

⁵ Richard DEHMELE, *Aber die Liebe: Zwei Folgen Gedichte*, Berlin, S. Fischer, 1907 (első kiadása: 1893), 62–66, 85 (a továbbiakban: DEHMELE 1907).

⁶ Vö. Paul CLAUDEL, *A kínai temető*, Élet, VI. évf., 5. sz., 1914. február 1., 143. („...és míg az élők, a szárandó sokaság, a völgyek katlanán bódorognak, az alacsony és pocsolós lapályokon, a halottak fenn a szabadban, a legjobb helyen kitarják lakásukat a napfénynek és a messzeségnek.”) – Ez a szám tartalmazza KÁRPÁTI Aurél elismerő recenzióját a *Modern költőkről*, lásd *uo.*, 254–255.

⁷ Hans BETHGE, *Japanischer Frühling*, Leipzig, Insel, 1911 (a továbbiakban: BETHGE 1911).

⁸ Michel REVON, *Anthologie de la Littérature Japonaise de origines au XXe siècle*, Paris, Delegrave, 1910 (az MTA Könyvtárában: sixième éd., 1928) (a továbbiakban: REVON 1910).

⁹ *Dzsiu-dzsiu*, A Hét, 1915. augusztus 8., 187 = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*, összegyűjt. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970, 187. – Kosztolányi 1923-ban egy Ryōta-haiku kapcsán majd le is fordít egy ilyen jegyzetet, vö. lentebb, 23. jegyzet.

¹⁰ Lásd A Hét, 1911. február 26., 9. sz., 134. (Kosztolányi egy keltezetlen autográf kézírásos *Osszian* című töredékében a „hamisításról, plágiumról, irodalmi ollózásról” szólva Horvátra is utal: „Makai Emil Zsidó költők. Horvát Henrik Kínai költők. Albanische Sprichwörter.” Vö. SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányiné Harnos Ilona hagyatéka. Hittel Dénes gyűjteménye (Ms 4612–Ms 4649)*, Bp., MTAKK, 1978; az idézett hely: 4613/894 (a továbbiakban: *Kosztolányi-hagyatéka* + sorozati szám).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

Az 1914-es *Modern költők* tartalmazza aztán a *Die Lyrik des Auslandes...*-ből fordított két kínai és a két japán verset, Hans Bethge, illetve Otto Hauser átköltéseiből.¹¹ A két kínai lírikus a 19. század második feléből való, a két japán vers szerzője Inoue Tetsujirō, az „új stílusú vers”, a „shintaisi” iskolateremtő mestere.¹² Ezek, mint a többiek is, Kosztolányi talán egy kicsit illuzórikus tételét is hivatottak szolgálni, a „modern költők” „egytestvér” voltáról, érzéseikről, „amelyeknek színe és súlya ugyanannyi Tokióban, Madridban és Konstantinápolyban, mint Párisban, Krisztiniában és Budapesten”.¹³ A kötet közvetlenül idevágó anyaga is említést érdemel: tartalmazza Ferdinand Greggh hat „kis japán versét”, Alfred Kerr japán táncosnő látványától ihletett *Hanakóját*, valamint Théophile Gautier *Kínai szerelem* című versét.¹⁴ (Ugyancsak áttételesen sorolható témánkhoz *A sárga kabát* című „kínai” színmű, melyet 1914 tavaszán mutat be Kosztolányi fordításában a Vígszínház.)¹⁵

Az első igazi valószínűleg rejtve vagy tudottan tovább munkáló kínai élménnyel azonban az első világháború nagy megrázkódtatása szolgál Kosztolányinak. A Nyugat 1915. december 15-i számában megrendülten ad hírt, a szerző utószavából is idézve, Klabund kínai átköltéseket tartalmazó háborúellenes kötetéről, a *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong*ról,¹⁶ s azon melegebben ízelítőt is adva belőlük, két nagy erejű, expresszív Li Taj-po-verssel (*Téli háború, Háború a Gobi-sivatagban*) és egy „Chen-Tue-Csi” névvel jelzett költőével – Klabund kötetében „Tschang-tü-tsi” néven szerepel –, *A fehér gólyával*.¹⁷ Erről Tátraszéplakon gyógykezelt feleségét is tájékoztatja: „A munkakedvem [...] egyszerre felszökken, lefordítottam 3 szép kínai verset”.¹⁸ – Az 1921-es, második, bővített *Modern költők* függelékeként közölt *Háborús versek* aztán három újabb Klabund-közvetítésű verssel (Tu Fu: *Indul a század, A fiatal hadiasszony*, Li Taj-po: *Az átkozott háború*) bővülnek. Keletkezésük időpontját, körülményeit egészen a

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők: Külföldi antológia*, Bp., Élet, 1914, 266–268, 259–261 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 1914).

¹² Tetsujirōról – a tōkiói egyetem filozófiaprofesszora is volt – lásd REVON 1910, 449. – A Hauser-fordításokat Bethge Otto HAUSER *Japanische Lyrik von 1800–1900* című kötetéből – vö. a *Forrásjegyzék* bevezetőjével – veszi (Hauser bevezetőjében Tetsujirōról is szól); a két 19. századi kínai vers közvetítőjeként Bethge „angol prózaforrásokat” („englische Prosaquellen”) használt, vö. BETHGE 1907, 111.

¹³ KOSZTOLÁNYI 1914, I.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI 1914, 171–172, 318, 133. – A Greggh-versek eredetjét lásd Ferdinand GREGGH, *Quatrains à la façon des haikai japonais*, Revue de Paris, 1906; vö. Albert MAYBON, *Lettres japonaises*, Mercure de France, 15-I-1926, 530 (a továbbiakban: MAYBON 1926).

¹⁵ Harry I. BENRIMO, George HAZELTON, *A sárga kabát: Színmű, három felvonásban*, Bp., 1914 (Fővárosi Színházak Műsora, 19). (Az OSZK Színház-történeti Tára; vö. BARÁTH Ferenc, *Kosztolányi*, Zalaegerszeg, Pannonia Könyvnyomda, 1938, 125).

¹⁶ KLABUND (Alfred HENSCHKE), *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong: Nachdichtungen chinesischer Kriegeslyrik*, Leipzig, Insel, (1915) (Inselbücherei, 183) (a továbbiakban: KLABUND 1915; Kosztolányi valószínűleg az 1915 őszi megjelenés második kiadásáról ír).

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső (a cikkben név nélkül), *Kínai háborús lyra*, Nyugat (a továbbiakban: Ny), VIII. évf., 24. sz., 1915. karácsony, 1378–1381. (IGNOTUS háborúellenes írását – *A jóakarátú embereknek*, 1371–1377 – követi.)

¹⁸ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók, egybegyűjt., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta RÉZ Pál*, Bp., Osiris, 1996, 534 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 1996).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

közelmúltig nem sikerült felderítenem; végül is Sárközi Éva 2006-os cikke nyomán sikerült megállapítanom: A Nő című feminista folyóirat 1917. február 10-i számában jelentek meg.¹⁹ (Az *Indul a századot* közben Reiter Róbert is lefordította, éppen Kosztolányi egyik orgánumban, a Mában.)²⁰

Egy tragikus esemény, az 1923. szeptember elején történt hatalmas japáni föld- és tengerrengés újra – ha nem is csak ez cikke központi kérdése – a japán költészetre fordítja Kosztolányi figyelmét. *Japán* című cikkéből szereztem erről tudomást, amely egy 1997-es, kiadatlan írásait tartalmazó kötetben olvasható.²¹ Ebben Kosztolányi „gyűjteményéből”, ahogy nevezi, s ez immár kétséget kizáróan Revon antológiája, lefordít pár verset is, a japán világ – számára minden részvéte mellett is – idegen voltának, távoliségének illusztrálására. Ezek – mai, pontosabb névjelölés szerint – Fujiwara no Yohitsune: *Vándorúton*, valamint Henjō: *Felhő*, Issa: *Verebek*, Hokushi: *Tűzvész után*, Ryōta: *Fenyő*. Az 1931-es *Kínai és japán versek* fordításainak számbavételekor, 1986-os tanulmányomban, feltételeken a Revont németre áttevő Paul Adler szövegeiből származó (általam „Adler–Revon”-ként jelzett) Kosztolányi-fordítások közé soroltam őket, számba véve azonban Revonra utaló jegyeiket is.²² Most végre világossá vált, hogy itt egyértelműen Revon a forrás. A *Fenyő* kapcsán Kosztolányi szó szerinti fordításban idézi is Revon idevágó lábjegyzetét.²³ (Annak idején csak egy verset véltem biztosan Revontól eredőnek, Fujiwara Yetaka *Szilvafáját*: ezt ugyanis Adler kifejejtette a maga fordításkötetéből, Revonnál viszont szerepelt.²⁴ Ennek viszont, látni fogjuk, E. Powys-Mathers volt a közvetítője.) A kis *Japán*-cikk egy ismeretlen fordítótól – valószínűleg maga Horiguchi volt ez – eredő Horiguchi-tankát is tartalmaz. Kosztolányi az 1931-es kötetben, a *Kínai és japán versekben* aztán új, az általam először is valószínűbbnek tartott Adler–Revon-szöveggel adja a *Fenyőt*, s a Horiguchi-verset is jobb változatra cseréli fel.²⁵

¹⁹ Vö. *Régi kínai költők a háborúról*, A Nő, IV. évf., 5. sz., 1917. február 10., 72. (A cikk a *Die Frau der Gegenwart* című lap nyomán készült bevezető után közli a három fordítást) – SÁRKÖZI ÉVA írását – „*Kedves szerkesztő kisasszony*” – lásd It, 2006, 243.

²⁰ A Kosztolányi kínai és japán fordításainak kortársi, azokat megelőző vagy velük szinkron, illetve – a japán haikuk esetében – későbbi szövegvariánsait (Tandori Dezsőét) lásd az 1. jegyzetben idézett három dolgozatom megfelelő helyein.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Japán*, Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH), 1923. szeptember 8. = Uő, *Az élet primadonnái*, összegyűjt. OROSZ László, h. n., Palatinus Intera, 1997, 156–159 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 1923).

²² Az Adler–Revon-vagyilagosságról lásd ZÁGONYI 1986, 257–264; a *Vándorútonról* 263, a *Verebekről* 264, a *Fenyőről* 262. – Rába György annak idején, 1986-os dolgozatáról szólva, „nem tudta helyeselni” „a bizonyított, a valószínűsített és a csak feltételezhető források egy kalap alá vonását”. Hozzám intézett, keltezés nélküli lapja.

²³ REVON 1910, 398; KOSZTOLÁNYI 1923, 158.

²⁴ REVON 1910, 286; francia szövegét lásd ZÁGONYI 1986, 258.

²⁵ Az 1923-as cím nélküli *Fenyő*-változat szövege: „Ragyog a holdfény reszketőn. / Ha meghalok és újrászületek / Legyek fenyő a bérctetőn”, a véglegesé: „Fönn jár a Hold. / Most hág az ég fennkölt ormára Ő. / Jaj, bérctetőn mért nem vagyok fenyő?” A szintén cím nélküli Horiguchi-versé: „Én szenvedek, mert élek, élek, élek. / Én szenvedek, mert megszülettem, / Mert ember és japáni lettem, / Ezért jár hálni én belém a lélek”; a végleges változaté, *Jajszó* címmel: „Bús és sötét szememben / örökre könny ragyog, / mivel sovány vagyok, / mivel japán vagyok, / mivel ember vagyok.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

Néhány nappal a *Japán* írása után, bizonyára a magyarra tett haikuk emlékével, azon mereng, miért nem ír Rippl-Rónai „kis japán verseket”.²⁶

Közben „a kínai szál” is folytatódik. 1922 januárjában, Földes Imre *A bálvány* című darabjának apropójából (Kosztolányi sem a szerzőt, sem a mű címét nem említi) dióhéjban összegezi Kínáról szóló ismereteit, utalva „a nagy-nagy, vén ország” költőire is: „...az édes Li-Tai-Po, az andalító Thu-Fu és a gyermek Csang-Csi [...] eljuttatták ide az ő szellemüket...” Hivatkozik, túl múlton, irodalmon, a jelen Kínájára is: „Selyemben járó gazdagjaik tündöklőek, koldusaik pedig a rettenet nábobjai”.²⁷

A következő évben az általa oly szeretett-tisztelt Szini Gyula darabjának – *Ikercsillag* – bemutatója kapcsán magasztalóan szól Li Taj-póról, „az ősi bohémról”, „a pityókos, bölcs álmodozóról”, „ki örökkévaló sorokat írt a holdról, a borrról, a temetőről”. (Li Taj-po „csillagpárja” a drámában Tu Fu.) A „temető”-motívum Dehmel fentebb említett kötetének egyik Li Taj-po-versében, illetve a *Die chinesische Flöté*-ben bukkan fel. (Szini a műben Li Taj-po ajkára adja többek között Bethge huszonhárom soros parafrázisát szó szerint lefordítva, azt az eredetileg négy soros verset, amelyet majd Kosztolányi, Richard Wilhelm gondos munkája nyomán, 1929-ben publikál, első kínai fordításcsokrában, *Magányos hölgy* címmel.)²⁸

Kosztolányi Li Taj-po nagyságába vetett hitét egyébként Bethge két „kínai” kötetén kívül Klabund is táplálhatta: 1923-as rövid, népszerűsítő, majd 1929-es, valószínűleg Kosztolányinak is birtokában lévő, bővített, végleges fogalmazású irodalomtörténetében, képét a kötet címlapja elé helyezve, őt tartja „a világ legnagyobb lírikusának”.²⁹ – Arról

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rippl-Rónai és az írók*, Színházi Élet (a továbbiakban: SzÉ), 1923. október 28. = Uő, *Írók, festők, tudósok: Tanulmányok magyar kortársakról*, gyűjt., sajtó alá rend. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1958, II, 228. „Miért nem ír apró, japáni verseket is? Sárgát, halványlilát, kéket. Madár kóvályogna bennük, a víz fölött, örök délután sütné a piros abroszra, köd libegne, élően, a haldokló fák fölött. Képei beszélni, sírni, rajongani akarnak, szavakat keresnek mibennünk.”

²⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kína*, SzÉ, 1922. január 8-tól január 14-ig = Uő, *Színházi esték*, összegyűjt. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, (1978), II, 766 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 1978). – A cikk végén ott a *Kínai szerelem* is; a következőben pedig utalás olvasható az „angol–kínai játék”, *A sárga kabát* – vö. a 15. jegyzettel – előadásának sikertelenségére. – Csang Csi-verseket csak Bethgénélt találtam, Kosztolányi Li Taj-po-, Tu Fu- és Csang Csi-élményének tehát Bethge lehet az egyik fő forrása; vö. BETHGE 1907, 59–62; BETHGE 1922, 82.

²⁸ *Ikercsillag: Bemutató a Vigaszínházban*, PH, 1923. január 9. = KOSZTOLÁNYI 1978, II, 698–699. (A darab szövegét lásd Színház, 1986. június, dráma melléklet. – Kosztolányi Szini-utalásait lásd ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és az orosz irodalom, i. m.*, 80–81.) – A hivatkozott Dehmel-átköltés: „Seht ihr ihn? seht dort, da sitzt er und weint! / Seht ihr den Affen? da hockt er und greint / im Tamarindenhain – hört ihn plärren? / über den Gräbern, ganz alleine, / den armen Affen im Mondenschein?” DEHMEL 1907, 63; Bethge szövegével: „Seht dort hinab! Im Mondenschein auf den Gräbern / Hockt eine wild-gespenstische Gestalt. / Ein Affe ist es! Hört ihr, wie sein Heulen / Hinausgellt in den süßen Duft des Abends?” BETHGE 1907, 22 (az én kiemeléseim – Z. E.).

²⁹ „Die Blütezeit der Dichtung fällt in die Dynastie Thang (618–907), welche Litaïpe, vielleicht den größten Lyriker aller Zeiten und Völker, hervorgebracht hat.” KLABUND, *Geschichte der Weltliteratur in einer Stunde*, Leipzig, Dürr & Weber, 1923, 16; Uő, *Literaturgeschichte: Die deutsche und die fremde Dichtung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsg. Ludwig GOLSCHIEDER, Wien, Phaidon, 1929, 39. – A birtokomban lévő példányon: „Gesamtauflage: 100 Tausend”, Kosztolányi 1928-as, lentebb idézett nekrológiájában elismeréssel jelzi: „...német irodalomtörténete [...] eddig több mint hatvanezer példányban kelt el.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 215. évfolyam 4. szám

nincs tudomásom, hogy Kosztolányi ismerte-e Klabund önálló Li Taj-po-kötetét,³⁰ 1930-ban közölt Klabund-közvetítésű átköltéseihez valószínűleg a német költő összesített műfordításait tartalmazó gyűjteményt – *Chinesische Lyrik* – használta fel. 1928-ban aztán megrendülten gyászolja a 37 évesen elhunyt német költőtársat, „a német irodalom nagy értékét és nagy reményét”, *Tompa dob és részeg gong* címmel a *Dumpfe Trommel...-re* is utalva.³¹

1928-ban – egy kicsit a következő esztendő eseményeit is előrevetítve vele – lelkesen üdvözli Szép Ernő „haikai”-jait.³²

1929 lesz aztán a nagy „áttörés”, vagy inkább a továbbiakban gazdagon kibontakozó kezdés éve; 1929, mely egyúttal a kínai és japán líra több évtizedes, sőt már a 19. század utolsó harmadára is visszanyúló nagy nyugati fordításhullámának is csúcsa.

Nincs róla egyértelmű tudomásunk, miért éppen ekkor – s aztán majd tovább is – fordult Kosztolányi kiapadhatatlan érdeklődéssel, forráskutató kedvvel a Távol-Kelet e két irodalma felé. Közrejátszhatott benne nagy költő-elődjei hasonló tájékozódása: Goethe is, Arany is fordítottak kínai verseket, Rilke is szerzett egy „haikai”-t;³³ a francia lapok, a *Mercure de France*, a *Nouvelle Revue Française* rendszeresen közöltek idevágó cikkeket, tudósítottak például a húszas évek elején zajló francia „haikai”-versenyekről.³⁴ Közrejátszhatott benne olthatatlan kíváncsisága, egzotikum-szomja, de még inkább már korán jelentkező menekülési vágya sivár korából (gondoljunk a *Szeretnék el-kivándorolni innen, A nagyvárosban éltem...* vagy akár a *Vágy eltévedni* soraira), mely az Ady-vita, annak keserű konklúziói után csak fokozódhatott.³⁵ Talán a nagy vita folytatásaként

³⁰ LI-TAI-PE: *Nachdichtungen von KLABUND*, Leipzig, Insel, (1915) (Inselbücherei, 201).

³¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Klabund: A „Krétakör” szerzője meghalt*, PH, 1928. augusztus 15., 185. sz., 9; KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ércnél maradóbb*, összegyűjt. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1975, 388–389; Uő, *Szabadkikötő: Esszék a világirodalomról*, szerk., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2006, 362–363. Kosztolányi szerint Klabund versfordításai „javarészt valódi alkotások, semmi közülük a filológiai tolmácsolásokhoz, egyenértékűek az eredeti versekkel, melyek formájuk révén élnek.” – Eltekint a *Dumpfe Trommel...* végén található forrásfelsorolástól: „Itt a költő kínai álarcban [az én kiemelésem – Z. E.] szól a pusztuló és önmagát pusztító emberiséghez.”

³² „Kittünően kezeli a haikai-t is, mely [...] arra van hivatva, hogy magába foglalja a világmindenséget minden súlyával és szépségével, a természetet, mozdulatlanul és mégis élően.” *Szép Ernő verseiről*, Új Idők (a továbbiakban: ÚI), 1929. január 20., 112; KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tükörfolyosó: Magyar írókról*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2004 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 2004). – Részletesebben lásd ZÁGONYI 1990, 49.

³³ *Chínai dalok I-IV*. ARANY János *Ősszes művei*, VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, sajtó alá rend. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 185; Rainer Maria RILKE, *Haikai = Werke in drei Bänden*, Zweiter Band, *Gedichte, Übertragungen, Schrifte*, Leipzig, Insel, 1978, 225.

³⁴ Vö. MAYBON 1926, 531.

³⁵ Ez a vágy ösztönzi a világtól a természetbe, a paraszti élet egyszerűségéhez visszavonuló Tao Jüan-minget (Kosztolányinál Waley nyomán „Tao Csien”) fordító Vincenz Hundhausen: „Yüan-Ming [...] fünfzehn Jahrhunderte träume ich mich heute zurück und klopfe an die niedrige Tür deines Bauernhauses hinter den fünf Trauerweiden.” Vö. Vincenz HUNDHAUSEN, *Tau Yüan-ming, Ausgewählte Gedichte in deutscher Nachdichtung*, Peking–Leipzig, Pekinger Verlag, 1928, számozatlan lapszámú bevezetés. – Hasonló nosztalgia vezet, de már a harmincas évek második felében Ágner Lajost: „Hogy megpihent a lelkem elkalandozva ezen [így – Z. E.] a harmonikusabb és egyszerűbb világban [...], mint korunkban [...] annak nyugtalanító és félelmetes zürzavarai közepette [...] Én is [...] mentem Tao Jüan-minggel, zöld bambuszbottal a kezemben...” ÁGNER Lajos, *Száz kínai vers*, Bp., Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1937, 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C 2007. évfolyam 4. szám

ellenpéldával is kívánt szolgálni; ezt majd az 1931-es, kötete bevezetőjéül szánt *Katé...* is igazolja: a vátesz-versek ellenében mutatja fel a kínai költőket – a görögök és a franciák mellett – az ízlés, a mérték, az elegancia, az érzékletesség felülmúlhatatlan példaként. De talán a lelki „vonzás és választás” a döntő: a fordított versekben a családi, a hitvesi, a szülői, a gyermeki és baráti szeretet, a találkozás és búcsú, a magányosság, a fájdalmas öregedés, egyáltalán a részvét remekműveit, illetve, kivált a japán versekben, a természet tűnő szépségeinek varázsát, a látszat és valóság egymással bújócskázó játékát találta meg és tudta nyelvünkön gyönyörűen felmutatni. (Indítékok után majd az 1931-es kötet, valamint az 1940-es Révai-kiadású változat recenzensei is kutakodnak: Kárpáti Aurél, a Kosztolányi-fordítások hűséges krónikása szerint Kosztolányi „művészi hajlamaihoz, költői egyéniségéhez méltó munkát végzett”; Kovács László szerint mind-egyik versen „a nyelvész játékos ihlete, pihenőjének kedves öröme és nemes szóalkotása érzik”; 1940-es recenziója szerint pedig – feltételezésemmel egyezően – Kosztolányi „a kínai költészetben megtestesítve látja a maga kedvenc »homo aestheticus«-át”; Vajda Endre szerint – ő már a posztumusz *Idegen költőket* méltatja – a távol-keleti költészet olyan talaj, hátszín Kosztolányi számára, mint Babitsnak az antikvitás, illetve a középkor.³⁶)

A nagy „hódítás” mindenesetre 1929 szeptemberében kezdődik, kínai és japán szalon párhuzamosan. Az egyes publikációk időpontjának megállapítását idézett három dolgozatom megjelenése után fejeztem be, s a lehetőségig pontos behatárolás (ebben mindvégig szíves segítségemre volt a Kosztolányi-szövegek fáradhatatlan gondozója, Réz Pál) hasznosnak bizonyult. Így tisztázódott számomra, hogy nem az 1930. április 13-án megjelent hét Klabund-közvetítésű vers volt az első kínai közlemény: Kosztolányi már 1929. szeptember 15-én közölt japán mutatót, Revonnak Paul Adler cseh–német expresszionista költő által németre áttett antológiájából, az 1926-os *Die japanische Literatur*ból, forrásait se most, se később – az egyetlen Miyamori-kötet kivételével – nem nevezve meg. (Csupán Kárpáti Aurél fentebb említett recenziójában történik rájuk rövid utalás, nyilván Kosztolányi szóbeli közlése nyomán: „Kosztolányi fordításai jórészt angoltól készültek.” Ez – ma már pontosíthatjuk – főleg a kínai versekre áll, a japánok elsősorban német közvetítésűek.)³⁷ Két hét múlva, szeptember 29-én pedig a nagy német sinológus, Ri-

³⁶ Vö. KÁRPÁTI Aurél, *Kínai és japán versek: Kosztolányi Dezső fordítása*, Ny, 1932. március 1., 5. sz., 284–285; KOVÁCS László, *Kínai és japán versek: Kosztolányi Dezső könyve, Genius–Lantos-kiadás*, Páster-tűz, XIII. évf., 6. sz., 1932. április 15., 88; Uő, *Kínai és japán versek: Kosztolányi Dezső könyve – Révai kiadása*, Erdélyi Helikon, 14. évf., 1941, 5. sz., 362; VAJDA Endre, *Kosztolányi Dezső: Idegen költők*, Protestáns Szemle, 1943. június, 188.

³⁷ (Paul) ADLER, (Michel) REVON, *Japanische Literatur: Geschichte und Auswahl von den Anfängen bis zur neuesten Zeit*, Frankfurt am Main, Frankfurter Verl.-Anst., (1926) (a továbbiakban: ADLER–REVON 1926). – Erdemes idézni Adler célkitűzését: „Möge das kleine Werk in der veränderten, deutschen Gestalt zur Erkenntnis nicht nur Japans, sondern der Menschheit als eines großen Ganzen beitragen, entsprechend einem der höchsten Ziele der deutschen Philologie und des deutschen Buches...”, 186 (az én kiemelésem – Z. E.). – Adlerről és versszövegeiről részletesen lásd ZÁGONYI 1986, 258–264.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Richard Wilhelm 1922-es kötetéből – *Chinesische Jahres- und Tageszeiten* – ad izelítőt.³⁸ (A két mű létezéséről Kosztolányi talán Benedek Marcell 1926-os *Irodalmi lexikonjából* szerezhette tudomást.)³⁹

Az 1929-es őszi újabb japán termékei négy tanka (ötsoros, 3/7/3/7/7 szótagszámú vers), a később elsődlegesen a kínai irodalomra specializálódó kiváló angol sinológus és nagyszerű stílusista, Arthur Waley, valamint hét haiku az amerikai, főképpen romanista professzor Curtis Hidden Page szövegeinek felhasználásával, Mark van Doren nagy világműveltségű antológiájából, az *An Anthology of World Poetry*-ből származóan.⁴⁰ Kezdetben nem ismertem ezt a kötetet – pedig az MTA Könyvtárában is fellelhető –, így a csak a British Libraryben található, onnan is kapott 1919-es Waley-kötetet – *Japanese Poetry The 'Uta'*⁴¹ – hittem a négy tanka forrásának. Curtis Hidden Page 1923-as kötetét pedig „nem volt megszerezhető az európai könyvtárakban”,⁴² így csak a későbbi múben, az 1932-es Miyamori-antológiában felfedezett átköltéseit jelölhettem, feltételeesen, Kosztolányi forrásául.⁴³ (A hét Bashō-haiku – *Seven Poems* – közül a *Prücsök*, a *Csatatér* és a *Tó* egyértelműen Page-eredetűnek tűnt, az *Aggastyánhoz* Adler–Revont, a *Harmathoz* Basil Hill Chamberlain 1902-es angol variánsát társítottam.⁴⁴ A *Légy* című haikut „valószínűleg Revontól származónak”, a *Bogáncsot* „alighanem kideríthetetlen forrásúnak” könyveltem el, ismét közölve az Adler–Revon-változatot, valamint Chamberlainból idézve a japán eredetét.⁴⁵) – Van Dorennek köszönhetően egyúttal az is tisztázódott, hogy Horikawa *Hűségének*, valamint Sanuki *Szirtjének* nem Adler („Adler–Revon”) volt a forrása, mint dolgozatomban írásakor hittem, hanem Page; Fujiwara no Yetake fentebb már említett *Szilvafájának* pedig E. Powys-Mathers.⁴⁶

Az 1930-as év is japán anyaggal indul. A Pesti Hírlapban, majd az Erdélyi Helikonban megjelent két verscsokornak immár Hans Bethge sok kiadást megért, most már sorszámhú, rímtelen-jambikus, csak soron belül bővítő, nemes pátoszú, fentebb már jelzett kötet, a *Der japanische Frühling* a forrása. Az első, január 26-i közleményben jelennek meg Daigaku (akkor még „Niko”) Horiguchi versei is, köztük az 1923-ban megjelent *Jajszó*, itt újrarendelt, jobb változatban. A Horiguchi-versek közül egynek

³⁸ Richard WILHELM, *Chinesisch-deutsche Jahres- und Tageszeiten: Lieder und Gesänge*, verdeutscht, Jena, Eugen Diederichs, 1922.

³⁹ JUHÁSZ Vilmos, *Japán irodalom = Irodalmi lexikon*, szerk. BENEDEK Marcell. Bp., Győző Andor kiadása, 1927 (a címlap hátoldalán 1926), 557; Uő, *A kínai irodalom = uo.*, 600.

⁴⁰ Mark VAN DOREN, *An Anthology of World Poetry*, London–Toronto, Cassell, 1929 (a továbbiakban: VAN DOREN 1929).

⁴¹ Arthur WALEY, *Japanese Poetry The 'Uta'*, London, Clarendon Press, 1919 (a British Library példánya: London, Lund Humphries & Co, 1946) (a továbbiakban: WALEY, 'Uta' 1919).

⁴² Curtis Hidden PAGE kötetéről-köteteiről – *Japanese Poetry*, Boston–New York, Houghton Mifflin, 1923, ill. (a *The Encyclopedia Americana*, XXI, 96. adata alapján) *History of Japanese Poetry*, 1923 (a továbbiakban: PAGE 1923) – vö. még ZÁGONYI 1986, 250.

⁴³ Vö. ZÁGONYI 1986, 271–272.

⁴⁴ Vö. ZÁGONYI 1986, 266.

⁴⁵ Vö. ZÁGONYI 1986, 263, 264.

⁴⁶ A *Prücsök*, a *Csatatér* és a *Tó* Miyamori-ból nyert Curtis Hidden Page szövegét lásd ZÁGONYI 1986, 271–272; az *Aggastyánét*, a *Harmatét*, a *Légyét*, a *Bogáncsét* és a *Szirtét* VAN DOREN 1929, 30–31; a *Hűségét* lásd uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

sikerült annak idején a közvetítőjére bukkanom: ez a *Festmény*, a szerző által franciára fordított kötetben, a *Tankas: Petits Poèmes Japonais*-ben található.⁴⁷ (A továbbiak forrását azóta sem találtam meg; felkutatása Kolozsi Kiss Eszternek, a japán versfordítások készülő kritikai kiadása szerkesztőjének sem sikerült eddig.)

A továbbiakban – ez tűnik célszerűnek e rövid összegező áttekintésben – külön követjük a kínai és a japán fordítások sokféle ágazó útját, 1931 végéig, a *Kínai és japán versek* anyagának lezártáig. A kínai versek publikációs helye egy Pesti Napló-beli közlemény kivételével továbbra is a Pesti Hírlap, pontosabban a Pesti Hírlap Vasárnapja marad, a költő *Vasárnap* fejlécű állandó rovatának gyakori anyagaként; a japánok elsősorban az Új Időkben lelnek otthonra.

Az 1930-as esztendőben vegyesen követik egymást a Bethge- és az Adler–Revon-eredetű japán versközlemények. Az év végére esnek a Paul Enderling kis kötetéből – *Japanische Novellen und Gedichte* – nyert átköltések.⁴⁸ Ő Bethgének is egyik forrása, így itt el kellett döntenem, egy-egy adott, mindkettejüknél szereplő vers két változata közül melyik is volt Kosztolányi forrása. Dolgozatomban tartalmi-stiláris ismérvek alapján próbáltam differenciálni; az időbeli pontosítás itt is segített: Kosztolányi minden jel szerint csak most, 1930. december 25-i közleményében élt Enderling szintén, de utódjánál, Bethgénéél mérsékeltebben bővítő, ám rimes-időmértékes, szép szövegeivel. S végül sokára, 1930 május–júniusában merít (s itt végre teljesen egyértelműen) Kosztolányi a kiváló, majd magas öregkort megélő s még az ötvenes években is – nagy elődje, Karl Florenz mellett – a német japonológia legnagyobb alakjának tartott Paul Gundert pazar kiállítású 1929-es kötetének – *Die japanische Literatur* – szigorúan formahű s recenziói szerint ennek kedvéért néha anyanyelvén is erőszakot tevő Bashō-haikujából.⁴⁹ (A kiváló angol japonológus W. G. Aston munkájából, az *A History of Japanese Literature*-ből, illetve műve francia változatából eredő szövegeket szintén 1931 május–júniusában közölte; lásd 1986-os dolgozatomban.⁵⁰)

Kínai versekkel csak 1930 áprilisában jelentkezik költőnk. Klabund posztumusz, 1929-es kötetének – *Chinesische Lyrik* – anyagából ad hat verset.⁵¹ Egyikük, *A gárda*

⁴⁷ Nico-D. Horigoutchi, *Tankas: Petits Poèmes Japonais*, traduction française de l'auteur, avec une préface de Paul Fort, Paris, Fauconnier, 1921; lásd még ZÁGONYI 1990, 47 (a továbbiakban: Horigoutchi 1921).

⁴⁸ Paul Enderling, *Japanische Novellen und Gedichte*, verdeutscht und herausgegeben, Leipzig, Philipp Reclam jun., (1906) (Universal-Bibliothek, 4747) (a továbbiakban: Enderling 1906). – Az Enderling–Bethge-szövegekről, a köztük lévő vaglyagosságokról lásd ZÁGONYI 1986, 252–257. (Akkor még csak „a tartalmi egyszerűség, a dal-forma” miatt tippeltem inkább Enderlingre, Tomonori szép *Cserecsmyfája* esetében; a vers Enderling-csoportbeli helye aztán eldöntötte a kérdést.)

⁴⁹ Paul Gundert, *Die japanische Literatur*, Wildpark–Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, (1929) (Handbuch der Literaturwissenschaft) (a továbbiakban: Gundert 1929).

⁵⁰ W(illiam) G(eorge) Aston, *A History of Japanese Literature*, Rutland, Vermont–Tokyo, 1972 (első kiadása: 1899); Uő, *Littérature Japonaise*, traduction de Henry-D. D'Avray, Paris, 1902; vö. ZÁGONYI 1986, 248, 265–266 (a továbbiakban: Aston 1899; Aston 1902).

⁵¹ Klabund, *Chinesische Lyrik*, Wien, Phaidon-Verlag, 1929; az Egyetemi Könyvtár birtokában lévő példányon kézírásos bejegyzéssel: „Kézcsókkal, szeretettel Ascher Oszkár 1930. I. 15.”; talán Kosztolányinének

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

panasza már a *Dumpfe Trommel...*-ben is szerepelt; a fő gazdagodást itt az impresszionista-expresszionista költő szabályos formájúvá fegyvelmezett és Kosztolányi által hasonlóan tolmácsoló Li Taj-po-versei jelentik. (Az *Indul a század* egyik leghatásosabb eszköze még a remek rímelés mellett a sorhosszok rapszodikus váltakozása volt.) – A Klabund-„zsákmány” majd az összegező kötet végére kerül; *Az örök vers* hatásosan, szimbolikussá emelten zárja le a kínai részt.

1930 tavaszán–nyarán jut el Kosztolányi két fő „kínai” forrásához, Witter Bynnerhez, illetve a számunkra most már elsősorban „kínais” Arthur Waleyhez; kötetekhez, a *The Jade Mountain*hez, illetve az *A Hundred and Seventy Chinese Poems*hez.⁵² Az elsőbbség mindenesetre Bynneré: tőle már május 18-án, Waleytól csak két hónap múlva, július 27-én közöl fordításokat. A két elsőrangú forrásból nyert versek egymást váltva, sokszor egy közleményben jelennek meg az év folyamán.

Válogatásuk, anyaguk remekül kiegészíti egymást. Waley elsősorban a Han-kor (i. e. 202–i. sz. 220-ig) költőit, azok egyszerűségét, természetességét szólaltatja meg, Bynner a virágkor, a Tang-kor (618–906) szerzőinek túlfinomult, zenével, utalásokkal teljes bonyolultságát. S ehhez hozzájön Waley tollából Po Csü-ji humorral, öniróniával fűszerezett népiessége, realizmusa. Szabadversben fordít mind a kettő, Kosztolányi viszont „a

szólóan; Kosztolányi hivatkozott Klabund-publikációja mindenesetre nemsokára, három hónap múlva, április 13-án kelt.

⁵² Witter BYNNER, *The Jade Mountain: A Chinese Anthology Being Three Hundred Poems of the T'ang Dynasty, 618–906*, translated from the texts of Kiang Kang-hu, New York, Alfred A. Knopf, 1929 (az általam használt utánnomás – Preußischer Kulturbesitz – 1960-as); Arthur WALEY, *A Hundred and Seventy Chinese Poems*, London, Constable and Company, 1918 (a továbbiakban: WALEY 1918). (Példányom – az MTAK Keleti Gyűjteményében – az 1923-as második kiadás harmadik utánnomása; itt fejezem ki köszönetemet utólag is a Gyűjtemény, az OSZK, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtár könyvtárközi kölcsönzése munkatársainak fáradhatatlan segítőkészségükért.) – Waley-ről részletesebben lásd ZÁGONYI 1986, 551, 553; Bynnerről *uo.*, 554, 567. Waley az angol szakértő-fordító utód Arthur Cooper szerint „kora angol prózája egyik legérzékenyebb stílusztája” („one of the finest stylists in English prose in his lifetime”): COOPER, *Li Po and Tu Fu*, [Harmondsworth], Penguin-Books, 1973, 79–80; Waley ifjabb amerikai társát, Bynnert pedig a korai kínai és japán irodalom szakértője, Burton Watson – az 1978-as gyűjteményes Bynner-kiadás harmadik, kínai kötetének, a *The Chinese Translations*nek előszavában, a Kosztolányi által is lefordított Jüan Csen-vers, a *Züllött költő siratja feleségét* kezdősortait idézve – minősíti igen magasra. – Waley 1926-os, illetve későbbi, 1946-os kötete – *Poems from the Chinese*, London, Benn, (1926) (The Augustan Books of English Poetry, second series, 7); illetve *Chinese Poems*, London, Allen and Unwin, 1946 (University College London Library) – számos pontosítást tartalmaz; így helyesbíti például egy névtelentől származó vers – *The Other Side of the Valley* – hatodik sorának „kukoricáját” – „And his horses are fed on maize” – „köles”-re: „... are fed on miller” (az én kiemeléseim – Z. E.). Kosztolányinál az eredeti változat, annak szava – „Kukoricát ad a lovainak” – szerepel. (CSONGOR Barnabás majd meg is rója – igazságtalanul – Kosztolányit ezért az „anakronizmusért”; vö. *Kínai műfordításainkról*, FK, 1960, 203 („Kosztolányi szemrebbenés nélkül ír kukoricáról ezer évnél régebbi kínai versek fordításában”). – „Megbízhatatlan és finom érzésű Waley-prózaátköltéseket” használt fel már 1929-ben Hans BÖHM: *Lieder aus China: Nachdichtungen chinesischer Lyrik*, München, Calvey, 1929 (nem tudhatjuk, Kosztolányi ismerte-e s talán kicsit mintául is tekintette-e német kortársa rimes-időmértékes szövegváltozatait); majd 1951-ben, angol forrását (Waley) igen magasra értékelve Franziska Meister is: *Arthur Waley, Chinesische Lyrik aus zwei Jahrtausenden*, ins Deutsche übertragen von Franziska MEISTER, Hamburg, Schröder, 1951, 5, 7–9; WALEY 1918, 8–11, 7, 4–5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

forma dallamos börtönébe”⁵³ zárja szövegeiket. (A két hang aztán majd a hátrahagyott műfordításokban teljeseedik ki felejthetetlenül, hála az itt rendre lefordított Bynner-közvetítésű nagy verseknek, valamint egy Kosztolányi számára új, valójában azonban 1919-es, az „öreg” Po Csü-jit az eddigieknél is gazdagabban bemutató Waley-kötetnek, a *More Translations from Chinese*-nek.⁵⁴)

Az egyelőre kimeríthetetlen gazdagságú két forrás mellé Kosztolányi újakat is keresett. Így jutott el ismét Wilhelmhez (a kínai kultúra elévülhetetlen érdemű népszerűsítője nem sokkal halála előtt, 1928-ban Pesten is járt⁵⁵): pazar irodalomtörténetéből – *Die chinesische Literatur* – is tolmácsolt pár verset.⁵⁶ Po Csü-ji szép *Eperfáját* Leopold Woitsch 1925-ös kis kötetéből – *Lieder eines chinesischen Dichters und Trinkers: Po Chü-i* – szemelte ki.⁵⁷ Az annak idején jelzett öt behatárolhatatlan eredetű kínai vers forrását azóta sem sikerült megtalálnom.⁵⁸

Egy-egy verscsoport közlési időpontjának ismerete kulcsot adott a kötet, a *Kínai és japán versek* (1931 legvégén vagy 1932 legelején hagyhatta el a nyomdát) felépítésének megfejtéséhez is. Egy-egy hírlap-publikáció versanyagát – nyolc-tíz verset – együtt, egy-egy csoportnak hagyta meg Kosztolányi, s a csoportokat összekeverve, a tárgyalt költők időrendjétől vagy a versek tematikai összefüggésétől függetlenül egy kaleidoszkóp színes üvegdarabkáiként helyezte kötetébe.

A kezdő és záró verscsoportban mindenesetre szép tudatosság is felfedezhető. A kínai anyag Li Shang-yin versével, a *Tücsökkal* kezdődik, egy Bynnerből vett csoport élén, szép jelképiséggel („cél nélkül is dalolsz az éjen át”), s Li Taj-po fájdalmas vágyú költeményének – *Az örök vers* – sóhajával végződik („Jaj, bár örök lehetne ez a drága, bús versem...”).⁵⁹

A japán rész pedig Hitomaro önmagát a tükörben ismeretlennek látó, invokációnak is remek sedőkájával (hatsoros, 5/7/7/5/7/7 szótagszámú vers) indul, egy Waley-től száрма-

⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ákombákom* = *Uő, Sötét bijócska*, összegyűjt. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1974, 329. „Jaj annak, aki nem boldog és nem elégedett a forma dallamos börtönében, melyben Mozart és Bach oly jól érezte magát [...] mert ezen túl csak az elméletek vannak...”

⁵⁴ Arthur WALEY, *More Translations from Chinese*, London, Allen & Unwin, (1919) (National Central Library).

⁵⁵ Lásd FELVINCZI TAKÁCS Zoltán bevezetőjét WILHELM 1928-ban, „néhány nappal karácsony előtt” tartott előadásáról, valamint az előadás – *A kínai kultúra válsága* – szövegét ZICHY Rafaelné grófné fordításában, *Napkelet*, VII. évf., 1929, 4. sz., 263–269. – Waley nevével pedig már 1928-ban találkozhatott Kosztolányi, vö. cikkét: *A modern kínai irodalom*, *A Pesti Hírlap Vasárnapja* (a továbbiakban: PHV), 1928. szeptember 2., 42; Waley már a van Doren-antológiában is feltűnhetett Kosztolányinak, tizenöt japán fordítása mellett ugyanannyi kínaival is szerepel benne: VAN DOREN 1929, 5–14, 18–27.

⁵⁶ Richard WILHELM, *Die chinesische Literatur*, Wildpark-Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, (1926) (*Handbuch der Literaturwissenschaft*, 6) (a továbbiakban: WILHELM 1926).

⁵⁷ L(eopold) WOITSCH, *Lieder eines chinesischen Dichters und Trinkers: Po Chü-i*, Leipzig, 1925. (Woitsch gazdag, kétnyelvű előző kötetét – *Aus den Gedichten Po Chü-I's*, Peking, 1908, „Bibl. Univ. Lips.” –, e sorok írójának egyik kedvencét, Kosztolányi valószínűleg nem ismerte.)

⁵⁸ Vö. ZÁGONYI 1991, 576.

⁵⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kínai és japán versek*, (Bp.), Genius-Lantos, é. n. (1931), 23, 70 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYI 1931).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

zó csoport élén, a *Tükörrel* („...ugy rémlik, hogy az messze, túl, / egy ismeretlen öreg-úr”), s az elmúlás akkordjával zárul – egy Névtelentől származó verssel, a *Habbal*, egy Adler–Revon-csoport végén („A vízen a tajték / nem jut a partig. Eltűnik. Én is. / Semmise tart itt...”).⁶⁰

Nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, de ide kívánczik az „1931”-gyel jelzett Révai-kiadás kérdése. A köztudat valószínűleg csak ezt a sok kiadást, utánnomást megért karcsú, zsebkönyv formátumú kis kötetet tartja a *Kínai és japán verseknek*.⁶¹ Nekem nem kis fejtörést okozott a kérdés, mi módon kerülhetett a Miyamori 1932-es kötetében található és Kosztolányi által *csak 1933-ban publikált* haikukból tíz egy 1931-es kiadványba. Egy, dolgozatomban annak idején „elő”-Miyamorinak nevezett, az 1932-es Miyamori-kötet – lásd lentebb – végén jelzett 1930-as műre gyanakodtam.⁶² A megoldást e „Révai”-kötet 1941-es, Kovács László által írt, fentebb már idézett recenziója adja, teljesen új, frissen napvilágot látott műként üdvözli és méltatja: „A kis könyv mindenképpen, még a kiadó jóvoltából is, aki nagyon csinos külsőben jelentette most meg, egyik legkedvesebb magyar könyv, ami az utóbbi időben megjelent.” (A kötetnek valószínűleg más, többletet is kellett tartalmaznia, hogy az első kiadó, a Genius–Lantos után a Révai is megjelentethesse – sorozatában aztán rendre közölte a *Romeo és Júliát*, a *Leart*, Wilde-ot és Paul Géraldyt –, ezért a kötet szerkesztői hozzátettek a kötethez tíz haikut a Nyugatban, az Új Időkben, A Pesti Hírlap Vasárnapjában 1933 tavaszán–nyarán megjelentek közül. És a sorrenden is változtattak, más-más verscsoportot helyeztek a két rész, a kínai és japán végére, ily módon félrevezetve a bármi éber és féltékeny Genius–Lantos-beli kiadói illetékeseket. – Az már kideríthetetlen, hogy maga Kosztolányi is gondolt-e egy hasonló, bővített kiadásra, s az is, hogyan gyűjtötte volna később véglegesen egybe a közben többszöröseire növekedett versanyagot.)

A versek kötetbe foglalására Kosztolányi már korábban gondolhatott, 1931 kora nyarán már mindenesetre; erről A Pesti Hírlap Vasárnapjában öt folytatásban közölt esszé, a *Káté: A kínai költészet barátainak* árulkodik.⁶³ A *Káté...* alapos elemzésre méltó, ez azonban már külön tanulmány tárgya lehetne. A lírai-filozofikus bevezető sorokat – „...az ember csak láncszem egy óriási láncban, egymásra következő nemzedékek összekötő csatja, a jelen és jövő pántja” – követő élvezetes, magasrendű ismeretközlés, a végén pedig felforrósodó hangú apológia. (Elismeréssel említik a kötet egykorú recenzen-

⁶⁰ *Uo.*, 27, 73.

⁶¹ Első megjelenése, az OSZK katalógusa alapján: *Kínai és japán versek*, 6. ezer, (Bp.), Révai, (1931), majd 2. kiadása: Bp., Révai, (1940). A kötetet 1942-ben nyomták újra (8. ezer); 1943-ban kétszer is megjelent (a második utánnomás, 11. ezer) s végül 1947-ben is (13. ezer). – Az 1942-es *Idegen költők* – összegyűjt. és bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Révai, 1942 – utolsó utánnomása 1947-ben volt (10. ezer).

⁶² Asatarō MIYAMORI, *One Thousand Haiku Ancient and Modern*, Tokyo, Dōbunsha, 1930; vö. ZÁGONYI 1990, 49–50. – Kosztolányi a mű 1932-es, reprezentatív változatát üdvözli és ismerteti majd a friss felfedezés örömeivel.

⁶³ PHV, 1931. április 26., 4–5; május 3., 4; május 10., 5; május 24., 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 215. évfolyam 4. szám

sei s majd negyedszázad múlva az utód-fordító, Illyés Gyula is.⁶⁴) Itt mindössze gazdag információanyagának munkám közben fellelt pár forrását jelzem.

Így Giles korai munkájában – magam ennek csak 1880-as német változatát ismerem – találtam már utalást a halálon túli élet kétséges voltára, a büntető vagy jutalmazó hatalom hiányára, a kínaiak babonásságára (itt Kosztolányi kivételesen forrására, Giles-ra, két munkájára, erre és a következőre, őket meg nem nevezve is utalhat, cáfolva ezt a véleményt); aztán (1931-ben már anakronisztikus) hivatkozást a kínai társadalom négy rendjére, az ötvenfogásos ünnepi ebédre; az 1911-es *The Civilization of China*-ban pedig az ég kerek, a föld négyszögletes voltára, a kínaiak méltóságos és egykedvű magatartására, az öröm és a gyász színére, vallásukra (s megint csak babonásságukra), gyermeki, testvéri, baráti, állatok iránti szeretetükre („filial piety” – foglalja össze Giles), az írásra, a könyvnyomtatásra, az első újságra, az ünnepekre.⁶⁵ A „napfényes, széljárta temetőről” szóló passzust csak Claudel fentebb említett, A Hét-beli cikkében leltem meg. (Kosztolányi hihetőleg megőrizte a lap e régi számát, a Claudel kapcsán említett, Kárpáti Aurél tollából származó lelkes *Modern költők*-recenzió miatt.) A kínai írásjelekről való ismeretek részben valószínűleg Wilhelm irodalomtörténetéből származnak; a kínai költészet verstani kötöttségeiről, a költők cicomátlan természetességéről (náluk „az ég kék”, „a mező zöld”), a tárgyválasztásukról szóló gondolatok pedig Waley kötetéből, a *Hundred and Seventy...-ből* valók.⁶⁶ („Alig van szerelmi költészetük...” – írja Waley nyomán Kosztolányi, s hány szerelmes verset fordít majd – éppen Waleyből s még gyakrabban Bynnerből...) Az „ihletük természetéről” szóló Kitahara-elmékedést (ez az egyetlen japán vonatkozás az előszóként is felhasznált *Káté...-ban*) pedig Albert Maybon Japánról szóló könyvéből veszi Kosztolányi.⁶⁷ (Ott az illusztrációul szolgáló haiku, a *Tó* francia szövege persze nem olyan bő, mint az ő Curtis Hidden Page nyomán kelt változata.) – Sokat kerestem az előszó Lao-ce-nek tulajdonított idézetét – „Isten olyan, mint egy edény üressége” –, de csak hozzávetőleges megfelelőjét találtam meg: „Aus Ton entstehen die Töpfe, / aber das Leere wirkt das Wesen des Topfes.” Elképzelhető, hogy Kosztolányi fejből idézte a kínai bölcset, és „Das Wesen”-re mint túlvilági „lényegre”, Istenre emlékezett.⁶⁸

⁶⁴ „Kosztolányi évtizedekkel ezelőtt pompás kis tanulmányban foglalta össze, amit az európaiak eladdig a kínaiakról érdekességet számon tartottak.” ILLYÉS Gyula, *Kínai szelence*, Bp., Európa, 1958, 6.

⁶⁵ H(erbert) A(llen) GILES, *Chinesische Skizzen*, in's Deutsche übertragen von W. SCHLÖSSER, Berlin, J. U. Wohlgemuth's Buchhandlung, 1880, 112–113, 122–126, 129, 135, 198; Uő, *The Civilization of China*, London, Williams and Norgate, (1911), 216, 214, 16, 55, 62, 72–73, 95, 140, 218, 125.

⁶⁶ Vö. WILHELM 1929, 1–3; WALEY 1918, 8–11, 7, 4–5.

⁶⁷ Albert MAYBON, *Le Japon d'aujourd'hui*, Paris, Flammarion, (1924), 158. (A *Tó* nála: „O vieil étang – La grenouille qui trouble la mare”.)

⁶⁸ *Die Bahn und der rechte Weg des Lao-Tse*, der chinesischen Urschrift nachgedacht von Alexander ALER, Leipzig, Insel, é. n. (1923-as [?] utánnomás; az utószó 1903-as datálású), 11. Richard Wilhelm a maga fordításának jegyzetében „nemlétről” („Nichtsein”) szól, „ezen nyugszik az edény használhatósága”, ez „a minőség”, „a mennyiségtől különbözően” („die Qualität, im Unterschied zur Quantität”), ez az, „ami a pusztá tömegnek” – „der bloßen Masse” – „értéket kölcsönöz” („den Wert verleiht”). LAOTSE, *Taoteking: Das Buch des Alten vom Sinn und Leben*, aus dem Chinesischen verdeutscht und erläutert von Richard WILHELM, Jena, Eugen Diederichs, 1921, 94. – Kosztolányi Lao-ce másik mondását is idézi „az igazi bölcsről”, „aki telis-tele

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Nem szabad azonban elfeledkeznünk a kötet, a *Kínai és japán versek* összeállítását megelőző időszak idevágó, ösztönző mozzanatairól sem. 1929-ben Kosztolányi ismét méltatja Klabundot, *X. Y. Z.* című darabjának bemutatója alkalmából és a *Dumpfe Trommel...*-t, magyar címet is rögtönözve a kötetnek; idézzük e recenzió sorait is: „...kínai köntösbe öltöztette a háború alatt írt megrázó verseit is, melyeket bátorságuk, emberies érzésük, kecses és különös színhatásuk miatt legmaradandóbb alkotásainak tekinthetünk. *A tompa dobszó és a részeg gong* ma is rokon hangot kelt bennünk.”⁶⁹

Az 1930-as év két színi élménnyel is szolgál Kosztolányinak. Elragadtatott nézője „Csucsui japán színháza társulata” előadásának;⁷⁰ majd a maga nevének és a vers címének említése nélkül Ascher Oszkár szavalókórusáról írva az *Indul a század* előadásának nagy akusztikai élményét örökíti meg: „Amint a kar egy kínai verset szavalva a háború áldozatainak nevében azt kiáltja, hogy »császár, császár«, a fenség borzongott át idegemen, a tiszta fenség, mely nézőtéren ritkán jut részemül. A hatás megrázó és fölemelő volt.”⁷¹ (Az élmény aztán 1933. február 11-én megismétlődik, a „Budapest Székesfőváros V. irodalmi” Kosztolányi-estjén. Itt a kar, a Fodor Zeneiskola szavalókórusa Ascher Oszkár vezetésével többek között Pao Csao időközben már lefordított háborúellenes versét, a *Vörös hegyeket* adta elő.⁷²) Kosztolányi Lao-ce-vel a *Káté...* említett utalását megelőzően is foglalkozik már. Egy 1930-as elbeszélésének végkövetkeztetése tanúsítja ezt, tétele – „Gyönyörű az irgalom bibliája, de veszedelmes. Sohase tudjuk, hogy jótetteinkkel micsoda rosszat művelünk” – bizonyítására idézi „mesterét”, az „Agg Fiút”, aki

van erénnyel”, de mint „a gazdag kalmár”, „szintén szeret együgyű és minden értelem nélküli embernek látszani”; vö. *Írók és írások* = Uő, *Ércnél maradóbb*, i. m., 453; ennek francia nyelvű közvetítő szövegét lásd Uő, *Napló: Igen becses kéziratok (1933–1934)*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1985, 30. (Az idézet megfelelőjét nem találtam Lao-ce művében; csak első részével rokon tartalmú helyet: „Große Geradheit muß wie krumm erscheinen. / Große Begabung muß wie dumm erscheinen. / Große Beredsamkeit muß wie stumm erscheinen”, WILHELM fordítása, LAOTSE, *Taoteking*, 50. A francia nyelvű szöveg, a kalmár-hasonlat, nyilván meg nem nevezett szerzőjének továbbértelmezését tartalmazza.)

⁶⁹ KOSZTOLÁNYI, *Klabund: X. Y. Z.*, PH, 1929. március 28. = KOSZTOLÁNYI 1978, II, 511. – Klabund és többi német fordítótársa munkájának részletes, a kínai eredetire alapozó elemzését lásd Horst von TSCHARNER, *Chinesische Gedichte in deutscher Sprache: Probleme der Übersetzungskunst*, Ostasianische Zeitschrift, 8(1932), 189–209.

⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Japáni színészek*, I, *Csucsui társulata, a Kabuki*, PH, 1930. november 4.; II, *Ázsia színészei. Csucsui japán társulata*, UI, 1930. november 9. = KOSZTOLÁNYI 1978, II, 413–422.

⁷¹ KOSZTOLÁNYI, *Arcképvázlat Ascher Oszkáról*, Ny, 1930. december 1., 801 = KOSZTOLÁNYI 1978, II, 304. A „császár” kulcsszót tartalmazó sorok: „Császár, tudod-e, mi rohad Ku-ku-noornál? / Nem láttad az ifjút, aggot, ki holtában sem alhat / és az esős, sötét eget, mely könnyet ont, siralmat?” Kötetben először KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők: Külföldi antológia a költők arcképeivel*, tetemesen bővített második kiadás, III, *Angolok, olaszok, spanyolok stb.*, (Bp.), Révai, (1921), 269.

⁷² Vö. *Irodalmi műsorok meghívói* = *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 4627/85. – Kosztolányi fordításában most ilyen izzó-szenvedélyes sorok hangzottak el: „Császár, ki bölcs vagy és nemes, s az ócska hírt úgy megvedet, / miért pazarlod, ami szent, a drága-drága életet?” (Waley közvetítő szövege csak ennyi: „If our Prince still grudges the things that are easy to give, / Can he hope that his soldiers will give what is hardest to give?” Lábjegyzete a második sorhoz: „Life”. WALEY 1918, 88.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

„minden halandók között a legjobb, a legokosabb, a legérettebb volt”: „Légy tiszta és csöndes.”⁷³

A húszas–harmincas évek ezer bajtól gyötört Kínájáról – túl a múlton, az irodalmon – fiatal költő-ismerőse, a világvándorló László Pál hozzá intézett leveléből szerez Kosztolányi újabb, érzékletes ismereteket. A levélhez mellékelt, „Sárga folyó, sárga jajszó” kezdetű német nyelvű Pál László-verset azon nyomban le is fordítja, és közli is a Pesti Hírlapban.⁷⁴

Ez már a kínai és japán fordítások folytatásának idejére, 1932 februárjára esik. Kosztolányi a *Kínai és japán versek* megjelenése után, a meleghangú elismerésektől is ösztönzötteen, szinte azonnal tovább dolgozik. Februárban Bynner–Waley-annyal jelentkezik, márciusban Georges Bonneau a *Mercure de France*-ban közölt japán népdalaiból tesz át tízet ragyogóan magyarra.⁷⁵ Az esztendő aztán a kínai publikációk jegyében telik. Áradó bőségben, kiapadhatatlan kedvvel tizenkét alkalommal közöl Kosztolányi verseket az év folyamán, az összeset A Pesti Hírlap Vasárnapjában, végig Bynner, illetve Waley nyomán. Rendszerint együtt szerepelnek a közleményekben, olykor csak egyikük a közvetítő. – Ezekre a hónapokra is érvényes, vagy talán éppen rájuk a legérvényesebb, amit Kosztolányiné egyébként férje és a Pesti Hírlap harmonikus, gyümölcsöző viszonyának jellemzésére jegyzett meg: a lapban „egymásután írja [...] ragyogónál ragyogóbb kis írásait, a Japán és Kínai verseket [...] Két marokkal szórja maga köré a szavak aranyát.”⁷⁶

1933 áprilisában viszont kivételesen a Nyugatban közli Kosztolányi újonnan felfedezett és eztán legfőbb forrásából, Asatarō Miyamori antológiájából, az *An Anthology of Haiku Ancient and Modern*ből szerzett harminc haiku-fordítását, a műfaj lényegét meg-

⁷³ A *Die Bahn*ban idevágó utalás is található: „Handeln, wie allewelt! Verstandesgeborene Pflicht! / Nein! Sündlicher Irstinn!” A 68. jegyzetben *i. m.*, 16. A Lao-ce-jellemzést lásd *uo.*, Alexander ALER utószavában, 62. (Aler egyébként, a kínai „hieroglifákat” tárgyalva tagadja egy kicsit épp a „Topf” valamiféle jelképiségét: „...ein Topf bleibt in alle Ewigkeit ein Topf”, *uo.*, 62.)

⁷⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy levélről, mely a háborús Sanghaiból érkezett: Sárga vers a sárga Kínáról*, PH, 1932. február 26., 46. sz., 6 = Uő, *Én, te, ő*, összegyűjt. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, (1973), 358. (Pál László aztán a költő lelkes híveként – Ladislaus Pablo néven – spanyol nyelven tett közzé Kosztolányi-fordításokat. Vö. *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 4619/75–78.)

⁷⁵ Vö. Georges BONNEAU, *La Farce Japonaise dans le Roman Français Contemporain*, *Mercure de France*, 15-XII-1931, 539–541 (a továbbiakban: BONNEAU 1931). – Róluk, a *La Sensibilité japonaise* című kötetben címmel és részben változott szöveggel való újraközlésükről részletesebben lásd ZAGONYI 1990, 50–51.

⁷⁶ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Révai, 1938, 245 (a továbbiakban: KOSZTOLÁNYINÉ 1938). – Kosztolányiné könyvében utal férje képzőművészeti ihletőire – „Könyvtárába megszerezte a japán és kínai festők, a legújabb és a régi nagy mesterek reprodukcióit...” –, valamint témánkat érintő könyveire is – „...egy-két könyvet olyan nyelven is megőrzött, amelyet nem tudott. Kínai, orosz, lett, szerb, román könyvei voltak.” *I. m.*, 256–257. (A Pesti Hírlap Vasárnapja három kínai tájképfestőtől – Hsia Kuei, Ma Kuei, Li Jose – származó reprodukciója, 1930. június 22., július 27., szeptember 21., valószínűleg Kosztolányi adaléka.) – A gazdag termésű 1933-as esztendőből maradt ránk, értékes kuriózumként, Kosztolányi három Li Taj-po-fordításának – *Búcsú barátomtól, Izenet Meng Hao-jannak, Örökkévaló bánat* – a költő gondos mérlegelő-javító munkáját is megőrző autográf kézírásos fordítás-fogalmazványa; vö. *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 4618/36–37. – A másik fennmaradt autográf dokumentumról lásd a 79. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

világító, anyagát Miyamoriból merítő, előszónak szánt kísérőszöveggel.⁷⁷ (A Nyugat egy évvel azelőtt közölte Laczkó Géza jubileumi visszaemlékezését arról, mennyire nem kellettek egykor Osvátnak az ő ifjonti francia közvetítésű kínai versfordításai.⁷⁸ A Nyugat – a folyóirat és az is, amit neve jelképez – most is szűkmarkúan bánik „Kelettel”: Kosztolányi itt mindenképpen úttörő közleménye három oldalra zsúfolva, szarvas-hibával – „vadmacskák” a „vadkacsák” helyett –, lapaljakra jegyzetként szorított bevezetővel olvasható.)⁷⁹

Az 1933-as év tavasza, kora nyara aztán elsősorban a Miyamori-haikuké; törékeny lehetőszerűségüket érzékletes címek (*Japán virágzapor – Tíz új „haiku” – Egy marék japáni vers*, majd ismét *Japáni virágzapor* vagy csak egyszerűen *Japán versek: Huszonegy új haiku*) is jelzik.⁸⁰ A Miyamori-anyag mellett nyolc Revonból nyert vers – két tanka és hat haiku – is felbukkan: Kosztolányi, végezve Adlerrel, a közvetlenebb, japán eredetivel dolgozó forráshoz, 1923-as fordításai közvetítőjéhez, Revonhoz tér vissza. (A pontos azonosításhoz Adlerrel, sőt Takamura *Száműzetésének* esetében Gunderttel is kellett számolnom.)⁸¹

Ehhez járul pár hónap szünet után az év nagy felfedezése: Waleynek az öreg Po Csü-jit az *A Hundred and Seventy...* anyagánál még emlékezetesebben bemutató kötete, a *More Translations from Chinese*,⁸² melyre Kosztolányi ösztönzői kapcsán futólag már utaltam. Kosztolányi, aki felesége tanúsága szerint meg kívánta írni *A beteg öregember panaszait* is, s aki „beteg lelkeknek való füves kertecske” gyanánt ajánlotta idős, beteg apjának az öreg Aranyt („Probatum est” – írta neki),⁸³ most egy kicsit, Po Csü-ji elbűvölő öniróniáját is toldva-sokszorozva mintegy a tervezett kötetet alkotja meg, „mini” terjedelemben – a két Waley-kötetből, a *Hundred and Seventy...*-ből és a *More Translations...*-ből nyert versek száma mindössze kéttucatnyi –, ám felülmúlhatatlan humorral, szólásos népiességgel, érzékletesen, mintegy megkérdőjelezve Kosztolányiné állítását, mely szerint férje „gyűlöli, vagy talán inkább szégyelli az öregséget”.⁸⁴

A végső publikációk felidézése előtt fussunk még át e két év – 1932–1933 – tárgyunkba vágó mozzanatain. Jászay-Horváth Elemér verseiről szólva Kosztolányi a kínai költészethez való személyes viszonyát is érinti: „Ezekben a magyarság szellemisége és

⁷⁷ Asatarō MIYAMORI, *An Anthology of Haiku Ancient and Modern*, Tokyo, Maruzen, 1932 (a továbbiakban: MIYAMORI 1932). – Miyamoriról részletesen lásd ZÁGONYI 1990, 51, 53–55.

⁷⁸ LACZKÓ Géza, *Osvát és a kínai versek*, Ny, 1932. január 16., 2. sz., 76–77.

⁷⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új japán versek: Harminc haiku*, Ny, 1933. április 1., 386–388. – A bevezető autográf gépírású, sok javítást tartalmazó, de már nyomdának szánt, a kívánt betűtípust is megjelölő szövegét lásd *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 10.264/i.

⁸⁰ ÚI, 1933. április 2., május 3., május 7.; PHV, 1933. június 4.

⁸¹ Vö. ZÁGONYI 1990, 52–53.

⁸² Vö. az 54. jegyzettel.

⁸³ Vö. KOSZTOLÁNYINÉ 1938, 299; Kosztolányi Dezső levele id. Kosztolányi Árpádhoz, Bp., 1926. január 15., *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 4621/253–254 = KOSZTOLÁNYI 1996, 259.

⁸⁴ SZABÓ Zoltán az 1931-es *Kínai és japán verseket* olvasva a fiatal Kosztolányit vonja párhuzamba a kínai költészettel: „Az öregség lírája ez [...] És ezek az öregek nagyon közel vannak [...] a gyerekség szép, szomorú, kicsi dolgaihoz. A *Szegény kisgyermek panaszaihoz*. Kosztolányihoz.” *Kosztolányi Dezső: Kínai és japán versek*, Névtelen Jegyző, 1932. május, 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

lelkisége lüktet, mégpedig oly elevenen és mindenütt jelenlevően, mint a kínai versekben a Mennyei Birodalom hagyománya és titka, s magyarságukat magyar létemre sem érzem kevésbé izgatónak és újszerűnek, mint a kínai versek messze földről hozott fűszerszámat.”⁸⁵

A *Kínai és japán versek* recenzióira hivatkoztam már az „öszöntzők” kapcsán; itt idézzük a feltétlen elismerés hangjait: Kárpáti Aurél „a zenei és festői elemek csodálatos egységét”, „a művészi forma tökéletességét, a nyelvi kifejező erőt, gazdagságot, hajlékonyságot és tisztaságot” emeli ki; Zsigray Julianna szerint Kosztolányi „ihletett, áhítatos és alázatos művészettel kottázta magyarra a kínai és japán költészetnek tündéri zenéjét”; Kovács László szavaival a költő „kristálytisza, hajlékony magyar nyelven, mely csupa kifinomult egyszerűség, egyik legszebb és legbensőbb könyvét adta a magyar olvasónak a *Kínai és japán versekkel*.”⁸⁶ Az Új Idők glosszairója pedig elragadtatva „írja le”, nem pontosan, nyilván emlékezetből, és ajánlja minden versszerető felebarátjának Horiguchi *Jajszóját*⁸⁷ (a vers végleges változata először A Pesti Hírlap Vasárnapjában volt két hónappal azelőtt olvasható, a még mindig megfejtésre váró Horiguchi–Kitahara-közleményben); Zsigray Julianna ismertetője mellett pedig ott található a két fájdalmaszép Po Csü-ji-vers, az *Arany-Harang* és az *Emlékezés Arany-Harangra*.

Kosztolányi tisztelői közül tudtommal ketten dedikáltatták is szerzőjükkkel a *Kínai és japán verseket*. Egyikük, Szabó Zoltán, maga utal erre, figyelemre méltó, de kevésbé ismert tanulmányában: „Személyesen egyszer találkoztam vele [Kosztolányival – Z. E.] [...] kérésemre egyik kötetébe, melyet magammal hoztam, zöld tintával a nevét beírta. Ez a kötet a kínai és japán irodalmat tolmácsolta magyarul.” (Szabó Zoltán hűségese híve maradt aztán Kosztolányinak, szép tanulmányokban méltatta a *Lángelméket*, majd az *Ember és világ*-kötetet.)⁸⁸ Egy Kovács Lászlónak dedikált *Bölcsőtől a koporsóig* példányt pedig Szegedy-Maszák Mihály öriz. Kovács László özvegyének hagyatékában a Charles Lamb-tanulmány – *Egy kései jóbarát (Charles Lamb)* – Erdélyi Helikonban való közlésével kapcsolatos Kosztolányi-levél maradt ránk.⁸⁹

Az akkor alig tizennyolc éves Weöres Sándor, ez a (Kosztolányi szavával) „drága csodagyermek” pedig 1931. július 16-án kelt levelében többek között haikukat is küld Kosztolányinak: „Ezek [...] epigón termékek, mégpedig nagyon erősen azok: teljesen a Mester kínai–japán műfordításainak hatása alatt állanak.” Kosztolányi szintén ránk maradt válasza azért is fontos, mert az *Új japán versek: Harminc haiku* bevezetőjén kívül

⁸⁵ *Magyar versek*, PH, 1932. augusztus 7. = KOSZTOLÁNYI 2004, 583.

⁸⁶ KÁRPÁTI Aurél, a 36. jegyzetben *i. m.*; ZSIGRAY Julianna, *Kínai és japán versek – Kosztolányi Dezső műfordításairól*, ÚI, 1932. február 7., 6. sz., 168; KOVÁCS László, a 36. jegyzetben idézett 1932-es recenzió.

⁸⁷ „VÉN DIÁK” (JAKLOVSZKY Dénes), *Egy öreg gavallér jegyzete*, ÚI, 1930. 12. sz., március, 351. („Egy strófa. Kosztolányi Dezső művészi fordítása. Leírom, mert sajnálom azokat, akik nem olvasták, és leírom, mert akik olvasták, azok gondolatban vissza-visszatérnek hozzá...”)

⁸⁸ SZABÓ Zoltán, *Kosztolányi Dezső = Kódlovagok: Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, Bp., Szent István-Társulat, é. n., 276. – A *Lángelmék*-recenziót lásd *Magyar Nemzet*, 1941. július 21., 165. sz., 9, *Könyv mellett* címmel (Szabó itt Kosztolányi kötetét Babits *Írók két háború közfjével* vonja párhuzamba); az *Ember és világ*-ról szólót *Magyar Csillag*, II. évf., 14. sz., 1942. december 15., 465–470, *Kosztolányi az újságírásban* címmel.

⁸⁹ Vö. KOSZTOLÁNYI 1996, 697, 1045.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

csak itt utal japán fordítástechnikája egyik legfontosabb, meghatározó elemére, a rímre: „...a japán haikuk halványabbak. Itt a szavaknak, rímeknek, élesebbeknek kell lenniük.”⁹⁰

A publikációk 1934-ben aztán gyérülnek. Annak idején az elsőt – A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1934. március 18. – hittem az egyetlennek (benne csatlakozik egy verssel, az *Eperfával* Woitsch is Bynner és Waley mellé), ám végül megleltem a másodikat, ugyanott, a december 30-át is. Itt a számomra egyik legkedvesebb Po Csü-ji-vers, a *Li Csienhez* mellett a *More Translations*-ból vett két remek Li Taj-po-átköltés is szerepel; a stockholmi rádiumkúra után, 1934 télén Kosztolányi „munkakedve újra a régi [...] Fordítja *Lear királyt*, a kínai verseket”.⁹¹

A szenvedésekkel teli 1935-ös év kora őszén, a *Szeptemberi áhítat* megjelenése után egy héttel, szeptember 22-én válik meg végleg Kosztolányi a kínaiaktól, Waleytól és Bynnertől. (Nem lehet nem idéznem ebből a közleményből Po Csü-ji–Waley–Kosztolányit – *Egy festőnek, aki le akart pingálni*: „Mért üljek én most öregem tenéked, / ki úgy pazarlod a vöröst, a kéket? / Művészeted mért rajzolná le itt / egy beteg ember hervadt tagjait? / A Csi-lin palotában a falon / hősök ragyognak ránk fiatalon. / Ne örökítse hát festék, selyem / az én szegény, rég elfáradt fejem.”)

Az 1933-as *Japáni népdalokat* közvetítő Georges Bonneau jóvoltából a japán költészetre is nyílik Kosztolányi számára még egy utolsó ablak. 1935-ben napvilágot látott kötetéből – *Anthologie de la Poésie japonaise* – fordít, az eddigiek után újabb két modern költőt, Yosano Akikót és Ishikawa Takubokut is megszólaltatva,⁹² négy tankát, valamint – folytatva a Miyamoritól eredő sorozatot – a modern nagy, Masaoka Shiki immár Bonneau-közvetítésű négy haikuját.⁹³ Az 1936. február 4-ei közlemény egyúttal a halálos beteg költő utolsó publikációja. Shiki *Utolsó dalával* egy kicsit maga is búcsúzik: „Figyelj csak a tücsök dalára, / ha hangosan csattog az őszi éjben, / azt sirja, hogy majd meghal nemsokára.”

Szemlélnk korántsem teljes. Nem tértem ki az egyik fő „öszönzőre”, arra, hogyan gazdagította Kosztolányi költészetét a kínai–japán költészettel való nagy, sok évre szóló találkozás – az elsőrangú értő, Szabó Lőrinc szól erről Kisfaludy Társaságban tartott 1937-es székfoglalójában; nem utaltam arra, milyen meghitt-ismerősek lehettek Kosztolányi számára a *Meztelenül*-kötet után Waley – és természetesen Bynner – remek szabadversei (Szabó Lőrincet Waleyre emlékezteti a kötet, bár Kosztolányi akkor még valószí-

⁹⁰ Weöres Sándor levele Kosztolányi Dezsőnek, Csöngé, 1931. július 16., *Kosztolányi-hagyaték*, Ms 4625/205–206; Kosztolányi Dezső levele Weöres Sándornak, (Bp.), 1931. augusztus 22. = KOSZTOLÁNYI 1996. (A küldött három haiku egyike, például: „Nyári délután, városon. A napsugár / az aszfaltot puhára nyalta. / Tikkadtan füstölgött a gyár.”)

⁹¹ KOSZTOLÁNYINÉ 1938, 89.

⁹² Róluk lásd Georges BONNEAU, *Histoire de la Littérature japonaise contemporaine (1868–1938)*, Paris, Payot, 1940, 94, 101, 126; Masaoka Shikiről lásd 92, 127; Horiguchiról 130; Kitaharáról 136.

⁹³ Georges BONNEAU, *Anthologie de la Poésie japonaise*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1935, Sixième mille (a továbbiakban: BONNEAU 1935). – Most Miyamorit „mellőzve”, a *Fehér pillangó*, a *Rekkenő éjszaka*, a *Tavaszi éjszaka* és az *Utolsó dal* esetében él Kosztolányi Bonneau-szövegekkel, vö. ZÁGONYI 1990, 53.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

núleg nem ismerte a nagy angol stílisztát),⁹⁴ s arra sem, mily szívesen „szaladt” mégis „vissza”, újabb és újabb mesteri erőpróbákat végezve, Kosztolányiné szavaival, „a rímek karjaiba”.⁹⁵

Zárjuk a keletkezéstörténet áttekintését – a Kosztolányit ösztönző mozzanatokot és a születő műveket párhuzamosan próbáltam nyomon követni benne, vissza-visszaulva három részletes dolgozatomra is – még három mozaikkockával.

Kosztolányiné idézi könyvében a nagybeteg költő 1936 nyarán (őszén?) kórházi feljegyzéspapírra rótt szavait (emlékeiben tehát még most is felbukkan a múlt, Kína): „Lázálmaimban ön kínai volt. Beszéltem erről önnek? 400 féle kínai nyelv van.”⁹⁶ A másik kettő Kosztolányi személyes „érdekeltségét” villantja fel számunkra. 1935 szeptemberében minden műve közül a *Kínai és japán verseket* nyújtja át Radákovics Máriának, nászajándékol.⁹⁷ Kosztolányiné pedig két évtized múltán így fogalmaz, Kodolányi János egy vádaskodó cikkére válaszolva, az „irigy” szót idézőjelesen használva: „...hát kire is volt irigy Kosztolányi? [...] Esetleg Shakespeare-re, Tu-Fu-ra, vagy Po Csüi-re, akiket fordított? s annyi másra, akiket elsősül nyújtott magyar nyelven az olvasóknak?”⁹⁸ – Neki – fűzhetjük hozzá sok évtized múltán – nem múló érdemére, nekünk pedig újra és újra ismétlődő gyönyörűségünkre.

⁹⁴ „Mintha az öreg Po-chü-y-t olvasnám a Wiley-féle [így!] angol prózai fordításban [...] rideg fájdalom és közönségesség mind, verseknek csak vasvázai és csontvázai, és mégis igazi költészet!” SZABÓ Lőrinc, *Kosztolányi Dezső*, Ny, 1937, 12. sz., 390 = Uő, *A költészet dicsérete: Válogatott cikkek, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 296; valamint, a *Számadás*-kötetről szólva: „...impresszionista pillanatképek, negyven töredék, rímötletek, gnómák és sóhajok, lírai vagy festői vagy filozófikus epigrammok, japán–nyugateurópai modorban...” Ny, 1937, 12. sz., 391 = *A költészet dicsérete*, 297.

⁹⁵ Vö. KOSZTOLÁNYINÉ 1938, 275. – Vajthó László majd az *Idegen költőket* ismertette írja: „Rímei úgy csillognak, sziporkáznak játékos kedvükben, mintha fényes parkettek, vakító tükörrablakok kereszttüzeiben járnánk.” VAJTHÓ László, *Kosztolányi Dezső: Idegen költők*, Forrás, 1943. november 1., 11. sz., 234.

⁹⁶ KOSZTOLÁNYINÉ 1938, 353. (Magam nem találtam meg, évekkal ezelőtt, ezt a feljegyzést; nem találta meg Arany Zsuzsanna, a készülő *Kosztolányi kórházi feljegyzései*-kötet összegyűjtője sem.)

⁹⁷ Vö. VARGHA Balázs, *Szeptemberi áhítat: Kosztolányi utolsó szerelmének emlékei* = Uő, *Jelek, jelképek, jellemek: Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1984, 457. – E mozzanat fontosságára már Király István is felfigyel: „Ez volt az egyetlen könyv, mit átnyújtott neki. Jelezte mintegy ez a mozzulat, hogy valahol a mélyben összekapcsolódott benne a távolkeleti filozófiához és költészethez való vonzódása és ez a szerelem.” KIRÁLY István, *Kosztolányi: Vita és vallomás (Tanulmányok)*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 268.

⁹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kire volt irigy Kosztolányi?*, ItK, 1956, 65. – Áttekintésünkben maradtak érintetlen pontok is, így például a hírlapi publikációk és kötetek szövegeinek viszonya; elsősorban a magánhangzó-időtartam különféle jelölésének kérdése (a Révai-kiadás és Illyés is – ő az 1942-es *Idegen költőkben* – a helyes kiejtés normái szerint egységesítette az „ékezetezést”; Réz Pállal a két legutolsó, 1995-ös és 1999-es szövegkiadásban a ritmust és a hangzóváltozatokat egyaránt figyelembe vevő kompromisszumot kíséreltünk meg: vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Japán és kínai költők*, sajtó alá rendezte RÉZ Pál, szaktanácsadó ZÁGONYI Ervin, [Bp.], Pantheon, 1995; *Kínai és japán költők*, fordította KOSZTOLÁNYI Dezső, szakértő ZÁGONYI Ernő – helyesen: Ervin, Bp., Sziget Könyvkiadó, 1999; 2. kiadás: 2004); aztán a Genius–Lantos-kiadás földrajzi neveket – kicsit talán egzotikumként kiemelő, de hihetőleg Kosztolányi szándéka szerinti – kurzívan adó gyakorlatának eltűnt a későbbi kiadásokból; továbbá a szerzők nevének későbbi egységesítése (Kosztolányi pontosan követte forrásai névjelölését: Wilhelm, Klabund, illetve Bynner és Waley nyomán Li Ta Bei, Li Tai Pe, illetve Li Po). Mindez azonban már inkább a fordítások utóéletéhez tartozik, és a közeljövőben remélhetőleg megjelenő kritikai japán fordításkötet összeállítóinak feladata.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

Kosztolányi japán versfordításainak és azok közvetítőinek forrásjegyzéke

A *Forrásjegyzék*ben a nyugati közvetítők, műveik sorrendje Kosztolányi által történt felhasználásuk időrendjét követi, így a fordítások keletkezéstörténetét is felidézve-illusztrálva. A költőket Japánban ma is közhasználatú utónevükön veszem sorra, a családnevet csak ott idézem, ahol megkülönböztető szerepe van. (Vas István 1957-es válogatásától kezdve a költők minden szövegkiadásban teljes nevükkel szerepelnek.) Zárójelben jelzem a Kosztolányi, illetve a nyomda által adott névváltozatokat is. A verscímet a közvetítő szöveg címe, illetve kezdősora (szintén zárójelben, az utóbbi kurzíválás nélkül, ...-tal jelölve), majd oldalszáma követik. Az egyes verseknél jelzem, → jelöléssel, az adott közvetítő által felhasznált előzetes forrást is. Enderling és Bethge „előd-forrásaí”, Léon Rosny 1871-es, Rudolf Lange 1884-es, Otto Hauser 1904-es, Karl Florenz 1906-os és végül Julius Kurth 1909-es kötete nem szerepelt a *Keletkezéstörténet*ben; róluk lásd ZÁGONYI 1986, 248, 18. j.; 249, 20. j.; 249, 28a. j.; 249, 27. j.; 249, 27. j.; Otto Hauser a *Die Lyrik des Auslandes*ben szereplő másik, ugyancsak 1904-es kötete (HAUSER 1904a): *Die japanische Lyrik von 1880–1900: Eine Studie und Übersetzungen*, Großenhain, Baumert und Ronge, 1904. A Kosztolányi által már ismert, de az adott esetben fel nem használt források szöveghelyeit is megadom, /.../ jelöléssel. S – végezetül – az 1986-os, illetve 1990-es dolgozatomban a szövegükkel és a közvetítőszöveggel (esetenként a japán eredetivel is) együtt közölt versek helyére is utalok, [1: + oldalszám, illetve 2: + oldalszám] jelöléssel.

A) A Modern költők (KOSZTOLÁNYI 1914) japán versei

1. INOUE TETSUJIRŌ, *Éji út (Nächtliche Heimkehr)*, HAUSER 1904a, 70 = BETHGE, *Lyrik* 1907, 219

2. UŌ, *Magányos éjszaka (Einsame Nacht)*, HAUSER 1904a, 68 = BETHGE, *Lyrik* 1907, 220

B) A Japán című cikk (KOSZTOLÁNYI 1923) versei (A versek itt még cím nélküliek, végleges címükkel majd = KOSZTOLÁNYI 1931)

1. FUJIWARA YOHITSUNE („Fujivara”), Hideg, kemény a gyékény... (Sur une froide natte...), 135 (vö. ADLER–REVON 1926, 133); KOSZTOLÁNYI 1931, *Vándorúton* címmel, 79

2. HENJŌ („Hennjo”), Ó ég szele... (O Vent du ciel...), 101 (vö. ADLER–REVON 1926, 102); KOSZTOLÁNYI 1931, *Felhő* címmel, 78

3. HOKUSHI („Hokusi”), Házam leégett... ([Ma maison] a brûlé:...), 393 (vö. ADLER–REVON 1926, 370); KOSZTOLÁNYI 1931, *Tűzvész után* címmel, 78

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évfolyam 4. szám

4. ISSA („Issza”), Verebek... (*Avec moi...*), 398 (vö. ADLER–REVON 1926, 376); KOSZTOLÁNYI 1931, „Névtelen”, *Verebek*, 78

5. RYŌTA, Ragyog a holdfény reszketőn... (*Oh! le clair de lune...*), 398 (vö. ADLER–REVON 1926, 375); KOSZTOLÁNYI 1931, *Fenyő* címmel, 94; [1:262]

Itt felderítendő forrású:

1. HORIGUCHI („Niko H. Hogigucsi”, így!), *Én szenvedek, mert élek, élek, élek*; KOSZTOLÁNYI 1931, *Jajszó* címmel, új szövegváltozattal

C) A Kínai és japán versek (KOSZTOLÁNYI 1931) forrásai

a) ADLER–REVON, *Die japanische Literatur* (ADLER–REVON 1926), PHV, 1929. szeptember 15–1930. december 25.

1. ABE NO NAKAMARO (Adlernél és nyomán Kosztolányinál tévesen „Takamura”), *Hold* (*An Chinas Himmel...*), 108 (REVON 1910, 109); [1:260]

2. AKISUKE, *Hold* (*Wie strahlest du, Mond...*), 131 (REVON 1910, 131)

3. BASHŌ, *Hó* (*Nun wollen wir gehn...*), 368 (REVON 1910, 388); [1:270]

4. BASHŌ–KIKAKU, *Játék* (BASHŌ, *Die rote Libelle...* – KIKAKU, *Goldstift?...*), 366 (REVON 1910, 387); [1:263]

5. BASHŌ, *Olaj* (*Kein Öl...*), 368 (REVON 1910, 388)

6. BASHŌ, *Vajákolás* (*Im Mond, so hell er schien...*), 367 (REVON 1910, 388)

7. BUSON, *Múlt* (*Vergangenheit...*), 375 (REVON 1910, 397)

8. BUSON, *Próza* (*Die Nachtigall...*), 375 (REVON 1910, 397)

9. DŌIN, *Szerzetes* (*Mich trauert. – Ich denke...*), 132 (REVON 1910, 132); [1:259]

10. ETSUJIN (Ochi, „Ecsuzsin”), *Tájképecske* (*Tempel im Gebirge!...*), 263 (REVON 1910, 303); [1:263]

11. FUJIWARA NO KIYOSUKE („Kiyosuke”), *Tegnap* (*Leb ich noch länger...*), 132 (REVON 1910, 132)

12. FUJIWARA NO OKIHAZE („Fuivara Okikatse”), *Haj* (*Du mein nachtschwarzes Haar...*), 112 (REVON 1910, 145); [1:259]

13. HITOMARO, *Éj* (*Lang ist die Nacht – So lang wie der langhangende Schweif...*), 81 (REVON 1910, 87)

14. ISMERETLEN, *Barát* (*Die Wolke am Himmel...*), 112 (REVON 1910, 145)

15. ISMERETLEN, *Hab* (*Der Schaum auf der Welle...*), 112 (REVON 1910, 112); [1:261]

16. ISMERETLEN, *Vándor* (*Sang der Heimchen!...*), 111 (REVON 1910, 143); [1:263]

17. ISSA („Issza”), *Béka* (*Armseliger Frosch...*), 376 (REVON 1910, 399)

18. KII, *Dáma* (*Der Ruf der leichtfließenden Wellen...*), 130 (REVON 1910, 128); [1:261]

19. KINTŌ, *Vizesés* (*Wohl schon...*), 126 (REVON 1910, 122)

20. MITSISHUNA ANYJA („Misisuna”), *Virrasztás* (*Nacht, und ich liege alleine...*), 122 (REVON 1926, 121)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

21. MORITAKE („Mortake”), *Szirom* (Die Blüte kehrte zum Zweig...), 364 (REVON 1910, 383); [1:262]
22. MUTSU HITO („Mucusu-Hito”), *Víz* („Schweigsam” wie sonst auf Erden...), 409 (REVON 1910, 450); [1:273]
23. RANSETSU SZERZETES („Ransecsu”), *Levél* (Ein Blatt...), 369 (REVON 1910, 391)
24. RYŌTA, *Fenyő* (Wie hoch der Mond!...), 375 (REVON 1910, 398; vö. az 1923-as *Japán* című cikk 5. versével); [1:262]
25. RYŌZEN („Ryodsen”), *Ősz* (Einsam aus meiner Hütte...), 129 (REVON 1910, 128); [1:260]
26. SAIGYŌ SZERZETES, *Bú* (Ich trag wohl Kummer...), 132 (REVON 1910, 133); [1:261]
27. SAMMI, *Légyott* (-St! -St!...), 127 (REVON 1910, 123); [1:258]
28. SARUMARU SZERZETES (?), *Iharfa* (Da, denn Hirsch nur schreit...), 107 (REVON 1910, 107); [1:260]
29. JAHA, *Próza* (Die Nachtigall!...), 370 (REVON 1910, 392)
30. YAMAZAKI SŌKAN (Kosztolányinál tévesen „Basho”), *Telehold* (Der Vollmond an einem Stamm...), 364 (REVON 1910, 383)

b) Curtis Hidden PAGE, *Japanese Poetry* (PAGE 1923) = VAN DOREN, *An Anthology of World Poetry* (VAN DOREN 1929), ÚI, 1929. november 9., 46. sz.

1. BASHŌ, *Aggastyán* (Old men, white-haired, beside the ancestral graves...), 31 /REVON 1910, 389 → ADLER–REVON 1926, 368/; [1:264]
2. BASHŌ, *Bogáncs* (The roadside thistle eager...), 30 /REVON 1910, 386 → ADLER–REVON 1926, 366/; [1:264]
3. BASHŌ, *Csatatér* (Old battlefield, fresh with Spring flowers again), 30 /REVON 1910, 386 → ADLER–REVON 1926, 366/; [1:271]
4. BASHŌ, *Harmat* (Quick-falling dew...), 30; [1:266; itt Basil Hall Chamberlein angol változatát adtam]
5. BASHŌ, *Légy* (Friend sparrow, do not eat, I pray...), 29 /REVON 1910, 386 → ADLER–REVON 1926, 366/; [1:263]
6. BASHŌ, *Prücsök* (O cricket, from your cheery cry...), 31 /REVON 1910, 388 → ADLER–REVON 1926, 368/; [1:271]
7. BASHŌ, *Tó* (A lonely pond in age-old stillness sleeps...), 30 /REVON 1910, 387 → ADLER–REVON 1926, 366/; [1:272]
8. HORIKAWA HERCEGNŐ, *Hűség* (How can one e'er be sure...), 29 /BETHGE 1911, 88; REVON 1910, 131 → ADLER–REVON 1926, 131/
9. SANUKI, *Szirt* (Like a great lock, far out at sea...), 30 /REVON 1910, 135 → ADLER–REVON 1926, 133/

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

c) E. POWYS-MATHERS → VAN DOREN 1929

1. FUJIWARA NO IETAKA, *Szilvafa* (Under the scent of the plum-tree...), 29 /REVON 1910, 286, ADLER–REVON 1926: nem szerepel a kötetben; [REVON szövegével lásd 1:258]

d) Arthur WALEY, *Japanese Poetry The 'Uta'* (WALEY 1919) → VAN DOREN 1929, PHV, 1929. december 19.

1. HITOMARO, *Tükör* (When...), 26; [1:266]

2. ISMERETLEN („Névtelen”), *Aggkor* (If only, when one heard...), 26 /BETHGE 1911, 67/

3. MINAMOTO NO SHIGEYUKI, *Tél* (Winter has at last come...), 27; [1:267]

4. SAIGYŐ SZERZETES, *Álom* (Since I am convinced...), 28; [1:267]

5. SAKANOEY ŪRHÖLGY, *Szerelem* (Unknown love...), 20; [1:267]

e) DAIGAKU HORIGOUCHI (Nico-D. HORIGOUTCHI, „Niko Horigucsi”), *Tankas: Petits Poèmes Japonais* (HORIGOUTCHI 1921), PHV, 1930. január 12.

1. *Festmény* (Ma venue en ce monde...), 34; [vö. 2:69]

f) Felderítetlen forrású fordítások, PHV, 1930. január 12.

1. HORIGUCHI („Niko Horigucsi”), *Élet*

2. HORIGUCHI („Niko Horigucsi”), *Jajszó*; vö. a *Japán*-cikkb~~en~~ közölt első változattal (Én szenvedek, mert élek, élek, élek...)

3. HORIGUCHI („Niko Horigucsi”), *Nyakék* (mai angol nyelvű változata: *The Necklace I wish I could / but a string / through my tears / and make a necklace / for you, An Anthology of Modern Japanese Poetry*, edited and translated Ichiro KŌNO, Rikutarō FUKUDA, Tokyō, 1957)

4. HORIGUCHI („Niko Horigucsi”), *Parázs*

5. KITAHARA HAKASHŪ („Hakasu Kitahara”), *Vörös*; [mai német nyelvű változatát lásd 1:272]

6. HORIGUCHI, *Álmodó* (EH, 1931. február)

g) Hans BETHGE, *Japanischer Frühling* (BETHGE 1911), PHV, 1930. január 26.; EH, 1930. június–július (itt időrendben Bethge előd-közvetítőit is jelzem; a közvetítő-sor első, talán japán eredetivel dolgozó tagjának ismeretlenségét is jelezve; Enderlingnél – lásd lentebb – hasonlóan)

1. BUNYA YASHUHIDE (Bethgénél és Kosztolányinál „Ismeretlen”), *Ősz* (*Herbst*), 71 (FLORENZ 1906, 269); [1:255]

2. ISMERETLEN, *Álmatlanság*, 75 (Első közvetítő?)

3. ISMERETLEN, *Hold* (*Bei Betrachtung des Mondes*), 81 (Első közvetítő?)

4. ISMERETLEN, *Kedvesem* (*Nach dem Bade*), 104 (KURTH 1909, 75); [1:256]

5. ISMERETLEN, *Válás* (*Trennung*), 29 (Első közvetítő?)

6. KIBINO, *Emlék* (*Frühlings Ende*), 20 (Első közvetítő?) (ENDERLING 1906, 51)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évi évfolyam 4. szám

7. KOMACHI („Komahi” is), *Álom (Die Träume)*, 37 (KURTH 1909, 24)
8. MITSUNE („Micsune”), *Bánat (Trübsinn)*, 50 (FLORENZ 1906, 142)
9. MUSHIMARO, *Szomorúfűz (Die Trauerweide)*, 18 (Első közvetítő?)
10. NUKADA HERCEGNŐ, *Várakozás (In Erwartung)*, 9 (HAUSER 1904, 23; kisebb valószínűséggel FLORENZ 1906, 121); [1:256–257]
11. OZI, *Dalocska (Trübes Lied)*, 14 (ROSNY 1871, 17 → ENDERLING 45)
12. SAIGYŐ SZERZETES, *Gondolatok (Gedanken)*, 90 (FLORENZ 1906, 278)
13. TSURAYUKI („Csukaiyuki”), *Hó (Blütenschnee)*, 62 (FLORENZ 1906, 138 vagy KURTH 1909, 40)

h) Paul ENDERLING, *Japanese Gedichte und Novellen* (ENDERLING 1906), ÚI, 1930. december 25., 52. sz.

1. ISHIKAWA („Ishikave”), *Hold (Der Mond)*, 50 (Első közvetítő?) /BETHGE 19/
2. HITOMARO, *Mikádó (Mikado)*, 48 (ROSNY 1871, 13) (Első, hírlapbeli publikációját nem találtam, csak KOSZTOLÁNYI 1931-ben)
3. HITOSHI („Hitosi”), *Mulandóság (Verganglichkeit)*, 62 (Első közvetítő?)
4. KANEMORI, *Párna (Kopffühl)*, 61 (Első közvetítő?) /BETHGE 1911, 79/
5. NARIHIRA, *Tavaszi (Frühling)*, 51 (Első közvetítő?); [1:252]
6. SHIZUKA GOZEN („Shidzuka Gozen”), *Nyomok a hóban (Spuren im Schnee)*, 65 (ROSNY 1871, 101); [1:253]
7. TOMONORI, *Cseresznyefa (Das Bleibende im Wechsel)*, 57 (LANGE 1909, 42) /BETHGE 1911, 45/; [1:254]
8. TOSHINARI („Tosinari”), *Bánat (Allgegenwärtiges Leid)*, 66 (ROSNY 1871, 13) /BETHGE 1911, 89; REVON 1910, 132 → ADLER–REVON 1926, 132/; [1:254]

i) Paul GUNDERT, *Die japanische Literatur* (GUNDERT 1929), PHV, 1931. május 3., június 14.

1. BASHŌ, *Babonás holdfény (Blendender Mondschein – ...)*, 122; [1:268]
2. BASHŌ, *Boldog folyó (Frühsommergüße...)*, 122; [1:269]
3. BASHŌ, *Csönd (Ruhe ringsumher – ...)*, 122; [1:268]
4. BASHŌ, *Emlékezés (An so mancherlei...)*, 122
5. BASHŌ, *Havas táj (Schneeestöber...)*, 122
6. BASHŌ, *Idill (Glut in der Herdstatt – ...)*, 122
7. BASHŌ, *Jer, kisleány... (Kinderlein, kommt!...)*, 122
8. BASHŌ, *Magány (Laß mich, den Müden...)*, 122; [1:269]
9. BASHŌ, *Őszi est (Auf den dürren Ast...)*, 122; [1:270]
10. BASHŌ, *Tavaszi képecske (Pflaumenblütenduft – ...)*, 122
11. BASHŌ, *Tejút (Stürmende See...)*, 122; [1:270]
12. BASHŌ, *Tél (Stilles Winternest...)*, 122
13. BASHŌ, *Utolsó haikai (Von Wandern müde...)*, 122 /REVON 1910, 389 → ADLER–REVON 1926, 368/; [1:270]
14. BASHŌ, *Úton (Auf dem Wege hier...)*, 122

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évfolyam 4. szám

15. BASHŌ, *Vihar a pusztán* (Den wilden Eber...), 122; [1:269]
16. MUSHIMARO, *Gyermeksír* („Népdal”) (Auf dem Grab der Baum...), 32
17. SAMI NO MANSEI („Okura”, először Gundertnél is, Gundert pontosításáról lásd ZÁGONYI 1986, 268), *Élet* (Dies Erdenleben...), 29; [1:268]

j) W. G. (William George) ASTON, *A History of Japanese Literature* (ASTON 1899) → *Littérature Japonaise* (ASTON 1902), ÚI, 1931. május 3.; PHV, 1931. június 14.

1. EKIEN (Astonnál: Yekken), *Mult* (The Past...), 244 → (La passé...), 235; [1:265]
2. EKIEN, *Szomorú dolgok* (Deary Things), 113 → (Choses tristes), 279; [1:265]
3. YAMAZAKI SŌKAN („Jamazaki So-Kan”), *Holdvilág esőben* (Even in the rain, come forth...), 290 → (Même par pluie montre-toi...), 279; [1:266]

D) Az Idegen költők (1942) japán versei

a) Georges BONNEAU, *La Farce japonaise...* (BONNEAU 1931), PHV, 1932. március 13. (Bonneau aztán – *La Sensibilité japonaise* című kötetében, majd az *Anthologie japonaise*-ben – címmel ellátva és részben módosított szöveggel közli a verseket; vö. ZÁGONYI 1986, 251, 48. j.; 1990, 50–51.)

Japáni népdalok

- I. *Szentjánosbogár* (Brûlant d’amour, les cigales...), 539
- II. *Madár* (Vous êtes le vent qui souffle;...), 539
- III. *Tavaszi* (La fleur qui tombe au printemps...), 540
- IV. *Hűség* (Parce que je vous aime...), 540; [2:63]
- V. *Sirály* (Si l’on demande l’heure de la marée...), 541; [2:63]
- VI. *Förgeteg* (Les fleurs ouvertes de la montagne...), 540
- VII. *Szüret* (J’ai jeté ma corde à crochet...), 540
- VIII. *Tücsök* (Mon amant, volez cette cigale...), 539; [2:63]
- IX. *Búcsú* (Je fus, pour lui dire adieu...), 540
- X. *Tűzvész* (Je souffre une grande souffrance...), 538

b) MIYAMORI, *An Anthology of Haiku...* (MIYAMORI 1932), Ny, 1933. április 1.; ÚI, 1933. április 2., 1933. május 7., 1933. június 4.

1. BASHŌ, *A jóltevő* (The Sleeves of a Scarecrow), 190; [2:60]
2. BASHŌ, *Magasan* (The Lark), 161
3. BASHŌ, *Majom* (The Monkey), 179; [2:59]
4. BASHŌ, *Nyomorúság* (The Year Has Drawn to a Close), 210; [2:57]
5. BASHŌ, *Remete* (When Visiting a Noble-Minded Recluse), 184
6. BASHŌ, *Szegénység* (Small Mosquitoes), 205; [2:57]
7. BASHŌ, *Szentjánosbogár* (The Firefly Seen by Daylight), 141
8. BASHŌ, *Tücsök* (The Cicada’s Shall), 215
9. BASHŌ, *Vadkacsák* (Wild Ducks), 180; [2:65]

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CÉLÉVFOLYAM 4. SZÁM

10. BASHŌ, *Válás (A Parting with Tōyō)*, 137; [2:57]
11. BASHŌ, *Varjú (Crows on a Snowy Morning)*, 124
12. BUSHI, *Macska, napraforgóval (A Cat)*, 779
13. BUSON, *Eső (Spring Rain)*, 448; [2:59]
14. BUSON, *Fésű (My Dead Wife's Comb)*, 446
15. BUSON, *Harang (A Temple Bell and a Butterfly)*, 444; [2:65]
16. BUSON, *Őszi éj (An Autumn Evening)*, 458; [2:58]
17. BUSON, *Patak (The May Rains)*, 453
18. BUSON, *Rablóvezér (The Autumn Moon and a Bandit)*, 459; [2:56]
19. BUSON, *Sárga őszirózsa (Yellow Chrysanthemums)*, 449
20. BUSON, *Tanyai képecske (A Hamlet of Peach-Blossoms)*, 455
21. BUSON, *Vakember (A Blind Man)*, 441
22. CHIYO-NI („Csigo-Ni”), *Halott fiacskám (Longing for a Departed Child)*, 421
- /REVON 1910, 396, ADLER–REVON, Karl Florenz szövegét adja, 375/
23. CHŌJI, *Ó-év (The Departing Year)*, 801
24. DANSUI („Dansiu”), *Madárijesztő (The Scarecrow)*, 387
25. ETSUJIN (Endō, „Ecsujin”), *Tanács (The Spring Moon)*, 570
26. ETSUJIN (Ochi, „Ecsujin”), *Szeretet (Gray Hair)*, 322
27. FUGYOKU („Fogyoku”), *Hamutálca (The Harvest Moon)*, 392
28. GEKKYŌ, *Csalogánydal (The Nightingale)*, 487; [2:67]
29. GOMEI, *Lepkék (Butterflies and Departing Spring)*, 559; [2:60]
30. GONSUI („Raizan”, először Miyamorinál is így, aztán javítva), *Apáca (At Saga)*, 234
31. ISSA, *A dalnok (The Nightingale)*, 533
32. ISSA, *Légy (The Fly)*, 532
33. JAKUSHI, *A víg csavargó (Love and Snow)*, 669; [2:66]
34. JŌSŌ, *Bagoly (An Owl)*, 279; [2:62]
35. JŌSŌ, *Ezüst (The Winter Moon)*, 279; [2:61]
36. JŌSŌ, *Vadkacsa (The Teal)*, 280; [2:62]
37. KAKŌ, *Legyezőárus (The Fan-Pedlar)*, 396; [2:56]
38. KI-ICHI („Ki-Csi”), *Gyémánt (Summer Ice)*, 704; [2:66]
39. KIGIN, *Szerelem (Unconfessed Love)*, 122; [2:58]
40. KIKAKU, *Kakuk (The Night Cuckoo)*, 258; [2:59]
41. KINSHA, *Halászok (The Four-Handed Fish-Net)*, 610
42. KUBOTA KUBONTA („Kubonta”; Kubota a családnév), *Valóság (A Toy-Kite)*, 698; [2:62]
43. KYOKUSUI, *Harsány éj (The Sound of a Cataract)*, 362; [2:62]
44. KYOSHI, *Kígyó (The Snake)*, 724
45. MOSHI, *Az emberélet (Drama kana)*, 18
46. ŌEMARU („Oeman”), *Pille (Snow and Butterflies)*, 563; [2:57]
47. ONITSURA („Onicsura”), *Csalogány (The Nightingale)*, 238

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

48. ONITSURA („Onicsura”), *Intelem (To a Man who Asks Me to Be His Teacher)* 243; [2:57]
49. ONITSURA („Onicsura”), *Ünnep (Flower-Viewing)*, 136 /REVON 1910, 395, ADLER–REVON 1926, 373/
 50. OTSUJI („Ocsuji”), *Hangom (My Voice)*, 697
 51. OTSUYŪ („Ocsuyu”), *Ősz (Scarecrows)*, 361; [2:60]
 52. RIYŪ, *Szű (A Tempest and Insects’ Voices)*, 360; [2:67]
 53. RYŌKWAN, *Ablak (The Moon of the Window)*, 603; [2:56]
 54. RYŪGA, *Orvos (The physician calls with the greeting...)*, 18
 55. SAIKAKU, *Hold (To-night’s Moon)*, 223
 56. SAIKAKU, *Tavaszi (The Change of Garments)*, 222
 57. SEIEN, *Pacsirta (The Skylark)*, 397
 58. SHICHŌ („Si-cso”), *Szín (The Voice of Spring)*, 733
 59. SHIKI (Masaoka Shiki, „Siki”), *Apám („Evening-Cicadas”)*, 621; [2:59]
 60. SHIKI (Masaoka Shiki, „Siki”), *Hajnalpír (Morning-Glories)*, 627
 61. SHIMPEI („Simpei”), *Arcok (Each and every face looks as if...)*, 17; [2:60]
 62. SHIRAO („Sirao”), *Hollófészek (Crows Nests)*, 505
 63. SODŌ, *Kettecskén (My Shadow)*, 226
 64. SHOKYŪ-NI („Sokyju Ni”), *Ibolyák (Violets)*, 439; [2:57]
 65. TAMA, *Papírsárcány (A Kite)*, 442; [2:56]
 66. TOSHI, *Ellentét (The First Snow)*, 829
 67. YAHA, *Zárt telek (Behold! Violets bloom within...)*, 315
 68. TEISHITSU, *Hold (The Moon Bright of Midnight...)*, 119; csak a „Révai, 1931” jelzésű kötetben található, 137

c) REVON, *Anthologie japonaise...* (REVON 1910), 1933. július 30.

1. CHIGHETSU-NI („Csikhecsu-ni”), *Apácabéka (De paille d’orge...)*, 394 /ADLER–REVON 1926, 372; MIYAMORI 1932, 413/; [1:65–66; itt feltételesen tartottam REVONT a vers közvetítőjéül]
2. CHIYO-NI („Tcsiyo”), *Kútvödör (Par les liserons...)*, 395 /ADLER–REVON 1926, 374; MIYAMORI 1932, 425/
3. CHIYO-NI („Tcsiyo”), *Özvegység (Au réveil je vois...)*, 396 /ADLER–REVON 1926, 373; MIYAMORI 1932, 440/; [2:64]
4. ISSA, *Egy milliomoshoz (Qu’est se qua son...)*, 398 /ADLER–REVON 376/
5. JOSEN („Jocenn”), *Virág (Les fleurs disent:...)* 394 /ADLER–REVON 372/
6. KARAI HACHIEMON („Kyoku”; REVON: „Kyōkou”, műfajmegjelölés), *Gúnyvers (De la pierre tombale...)*, 404 /ADLER–REVON, „Senyu” (helyesen: senryū), „Japán tulajdonképpeni epigrammája”, 376/
7. KINTSUNE („Bonze”, Kitsune szerzetes), *Hullás (Ce n’est pas seulement la neige...)*, 235 /ADLER–REVON 1926, 218/
8. KIYOWARA NO FUKAYABU, *Nyári éj (Dans la nuit d’été...)*, 106 /ADLER–REVON 1926, 106/

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évfolyam 4. szám

9. TAKAMURA, *Száműzetés* (Sur la Plaine de l'océan...), 109 /ADLER–REVON 1926, 108; GUNDERT 1929, 38/; [2:52–53]

E) *Kötetben meg nem jelent Miyamori-közvetítésű haikuk*

Ny, 1933. április 1.

1. KIKAKU, *Koldus* (*The Beggar*), 252; [2:58]
2. ROKKOTSU („Rokkocsu”), *Piros kötény* (*Red Aprons*), 809
3. RYŪSUI, *Kisgyermek* (*A Lost Child and a Firefly*), 386
4. SEIBI („Seidi”), *Udvariasság* (*The Bright Moon*), 577.
5. SHICHŌ („Sicsó”), *Lángész* (*The Winter Moon*), 729
6. SOSEKI, *Új cselédünk* (*The New Maid*), 679
7. TAI-U („Tai-a”), *Telefon* (*Telephone*), 835

ÚI, 1933. április 2., I. k. 14. sz. (*Japán virágzapor: Tíz új haiku*)

1. TAIGI, *Rabmadár* (*A Caged Nightingale*), 498; [2:66]

F) Georges BONNEAU, *Anthologie de la Poésie japonaise, 1935* (BONNEAU 1935), PHV, 1936. február 9.

1. ISHIKAWA TAKUBOKU, *Édesanyám* (*Jeu*), 135; [2:68]
2. ISHIKAWA TAKUBOKU, *Tékozló fiú* (*L'enfant prodigue*), 123; [2:61]
3. ISHIKAWA TAKUBOKU, *Sárkány* (*Le fil coupé*), 121; [2:68]
4. MASAOKA SHIKI (Miyamorinál csak az utónév, „Shiki”), *Fehér pillangó* (*Ame*), 175 /MIYAMORI 1932; nála hosszabb, pontosító címadással: *The Old Battlefield of Suma*, 622/; [2:53]
5. MASAOKA SHIKI, *Ellentét* (*Contraste*), 173
6. MASAOKA SHIKI, *Rekkenő éjszaka* (*Caille en cage*), 173
7. MASAOKA SHIKI, *Tavaszi éjszaka* (*Passant*), 173 /MIYAMORI 1932, 685/
8. MASAOKA SHIKI, *Utolsó dal* (*Dernière chanson*), 177 /MIYAMORI 1932, 634/; [2:60]
9. YOSANO AKIKO („Yosano Takiko”), *Az elhagyott halászbárka* (*La barque abandonnée*), 135

KOVÁCS SÁNDOR

ADALÉKOK JÓKAI *EGY AZ ISTEN* CÍMŰ REGÉNYÉNEK GENEZISÉHEZ

A felekezeti történetírásnak akkor van az irodalomtudomány számára is értéke, amikor a személy- és felekezetközi kapcsolatok a kor irodalmi életében is valamilyen módon nyomot hagynak. A magyar unitárius egyház történetében a 19. században hivatalos keretet öltő magyar–angol unitárius kapcsolatok elsősorban teológiai szempontból izgalmasak. A szent tudomány művelése mellett azonban a magyar–angol unitárius érintkezéseknek a felekezet határain túlmutató irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai is vannak. Dolgozatunkban John Fretwell és Jókai Mór kapcsolatának egyház- és irodalomtörténeti vonatkozásait vizsgáljuk.

John Fretwell (1837–1909) életrajzi adatait hiába keressük az angol, amerikai vagy magyar bibliográfiákban. Nemcsak az unitárius egyháztörténet-írás, hanem a magyar művelődés- és mentalitástörténet is méltatlanul feledkezett meg Fretwell angol kereskedőről és Jókai Mór egyik első angol tolmácsáról. Az erdélyi unitáriusok lelkes barátjának életpályáját német nyelvű önéletírásából, magyar barátaihoz küldött leveleiből, valamint a magyar és angol folyóiratokban és napilapokban közzétett cikkek és tanulmányok mozaikkockáiból rakosgattuk össze.

Fretwell 1837. június 11-én született Leedsben. Tanulmányairól közelebbit nem tudunk, édesanyja tanította meg írni és olvasni, majd egy „szegény unitárius prédikátor” volt a nevelője. Tizenhárom éves korában a yorki kollégiumba ment, ahol két évet töltött. Apja 15 évesen Londonba vitte, itt kereskedősegéd lett, és többé nem tért vissza a College-ba. Német nyelvű önéletírása szerint „ettől kezdve önfenntartó voltam, azonban a tudásvágy arra ösztönzött, hogy szabad időmet a tanulásnak szenteljem: régi és modern nyelvek, matematika, természettudományok, és különösen a közgazdaságtan és történelem kitöltötte szabad időmet.”¹

Az ötvenes években Londonban a Kossuth-emigráció több tagjával is találkozott, köztük a magyar forradalom iránti rokonszenvéről ismert William Francis Newman (1805–1897) klasszikafileológussal és erkölcsfilozófussal is, akinek hatására egyre többet foglalkozott a magyarság és az unitarizmus ügyével. Magyarul állítólag egy Lóránd János

¹ Fretwell kéziratosa német nyelvű önéletírása a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumból került a marosvásárhelyi Teleki Tékába. Könyvtári jelzete: Mss 0563. A fordításért Hoffmann Gizellának mondok hálás köszönetet. Ez a német életrajz szolgált alapul a Vasárnapi Újságban megjelent vezércikkhez. Lásd Vasárnapi Újság, 1875. július 25., 476.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

nevű menekülttől tanult meg annyira, hogy Vörösmartyt, Petőfit, Eötvöst és Jókait olvashatta. Carl Schurz (1829–1906)² német emigráns londoni házában ismerkedett meg jövődöbéli feleségével, Schurz unokahúgával, Bertha Traunnal, akit 1859-ben feleségül vett. Fretwell kapcsolatait és ismeretségi körét részben ennek a házasságnak köszönhetette. Anyósa, Bertha Ronge (1818–1863), korának ismert és sokat vitatott személyisége volt, leánykori nevén Meyer, aki apja, Heinrich Christian Meyer (1797–1848) tanácsára a nála 14 évvel idősebb Christian Justus Friedrich Traun (1804–1881) felesége lett. Házasságukból hat gyermek született, ennek ellenére válással végződött. A válóokot Johannes Ronge ex-katolikus pap szolgáltatta, aki az 1840-es évek közepének Németországában „az új Luther” néven kezdett híressé-hírhedtté válni. Ronge 1844-ben az Arnoldi püspök által Trierben közszemlére állított Krisztus-lepel tisztelete tárgyában röpiratot tett közzé, amelyben a katolikus egyházat, annak papságát és a pápát sértegette. Az állásától már előzőleg megfosztott papot a katolikus egyház kiközösítette. Ezt követően Ronge Hamburgba ment és Heinrich Meyernek lett protezsáltja, itt alapította meg az ún. Német Katolikusok Egyházát, amelynek mintegy 50 hívet toborzott Hamburgban, köztük Bertha Traunt is, aki hamarosan kulcsfontosságú szerepet töltött be a mozgalomban.

A „német katolikusok” az ún. lipcsei zsinat (1845) után a protestánsok rokonszenvének köszönhetően kezdtek szélesebb körben szervezkedni. Ronge részt vett a forradalmi megmozdulásokban, ezért menekülnie kellett.³ Több évet töltött Budapesten is, nevéhez fűződik a Fröbel-nőegylet alapítása. Az újkatolikusok egyebek mellett a papi nőtlenség eltörléséért, a nők egyenjogúságáért és tanítatáshoz való jogáért, az igaz szerelmen alapuló, szabad házastársválasztásért emelték fel szavukat. Bertha lelkesedett ezekért az elvekért és teljesen Johannes Ronge hatása alá került. Bertha érdeme, hogy sikerült megnyernie Friedrich Froebelt (1782–1852), az első kisdedóvoda alapítóját, hogy 1849–1850-ben Hamburgban egy hathónapos tanfolyamot tartson a kisdedóvóról. Bertha elvált férjétől és 1850-ben Johannes Ronge felesége lett. Jövendő férjének radikális politikai nézetei miatt el kellett hagynia Németországot, Londonban telepedtek le. Itt az unitárius körökben jól fogadták őket, de Bertha válása és új házassága miatt elég sok előítéllettel kellett megküzdeniük. Bertha hampsteadi (Manchester) otthonukban nyitotta meg az első angol kisdedóvodát. Itt a Froebeltől tanult módszer mellett saját módszerét és anyagát – például a kifestős könyveket – is használta az oktatásban. 1860-ban visszatért Németországba, és az óvodát lánya, Bertha Fretwell vezetésére bízta.

John Fretwell 1865-ben telepedett haza véglegesen Németországból, és ettől kezdve tevékeny szerepet vállalt az angol unitárius egyházban. 1868-ban a British and Foreign Unitarian Association (BFUA) tanácsa tagjai közé választotta. A külügyi osztály irányításával bízták meg, így került közvetlen kapcsolatba a magyar unitarizmussal és Jókai-val.

² Carl Schurz hírlapíró, államférfi, német–amerikai emigráns. 1848-ban részt vett a német forradalmi megmozdulásokban, ezért emigrálni kényszerült. Londonban telepedett meg, 1852-ben pedig kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Meggyőződéses republikánus és abolícionista volt.

³ John FRETWELL, *Johannes Ronge and the English Protestants*, Unitarian Review, 1888, 19–32.

Jókai és az unitáriusok

A Fővárosi Lapok 1875. november 3-án arról ad hírt, hogy „Jókai Mór még be sem fejezte Az élet komédiásai című legújabb regényét, s máris egy újat tervez, melyet a jövő évben fog kiadni. Címe lesz: Egy az Isten! Ebben az unitáriusok első vallási küzdelmeit fogja festeni”.⁴ November 7-én⁵ a Hon már határozottan leszögezi, hogy a regény a torockói unitáriusokról fog szólni, és „egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven”. A regényt 1876. október 1-jével kezdődően 1877. május 27-ig 121 folytatásban közölte a Hon, és vele párhuzamosan német fordításrészletek is megjelentek egy bécsi lapban.⁶ Az *Egy az Isten* francia, holland, dán, román és orosz fordítása nem készült el, de német, lengyel, cseh, olasz, észt és angol fordítása elkészült az évek során.⁷ Talán Jókai sem gondolta komolyan, hogy születendő regényét egész Európa olvasni fogja, ám ha volt is benne némi józanság unitárius tárgyú regénye kelendőségét illetően, azt hamar szent mámorra változtatta John Fretwell, az unitárius misszió elkötelezett angol bajnoka.

Fretwellnek mindössze két Jókaihoz intézett levelét ismerjük.⁸ 1873. december 6-án írt német nyelvű levelében első (1873) magyarországi látogatását idézte fel, majd udvarias bókok után engedélyt kért Jókaitól a *Szegény gazdagok* fordítására és kiadására. A levél tartalmát *Jókai külföldön* címmel ismertette a Hon: „Fretwell John New Yorkból levelet intézett Jókaihoz, melyben a *Szegény gazdagok* című regényének fordíthatási jogát, Jókai arcképét s életrajzát kéri, s egyúttal egy amerikai lapot mellékel, melyben Jókai említett regényét ismerteti.”⁹

Ugyanezt ismételte meg a Fővárosi Lapok (1874. január 9.) és a Vasárnapi Újság (1874. január 11.) is. A közelebbiről meg nem nevezett amerikai lapnak egyelőre nem akadunk nyomára, és nem sikerült felkutatnunk az 1874-ben New Yorkban megjelent *Szegény gazdagok* fordítását sem. Kádár Judit Jókairól írott tanulmányában¹⁰ – a korábbi szakirodalommal egybehangzóan¹¹ – azt állítja, hogy a *Szegény gazdagok* 1874-ben megjelent angolul, és megjegyzi, hogy az eredetit pontosan visszaadó fordítás nem aratott sikert. Bár a bibliográfiák Fretwell fordítását számon tartják, sem az Országos Szé-

⁴ Fővárosi Lapok, 1875, 1119.

⁵ Hon, 1875, 3.

⁶ JÓKAI Mór, *Egy az Isten (1876–77)*, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, sajtó alá rendezte SZEKERES László, Bp., 1970, 271–277 (Jókai Összes Művei: Regények, 69).

⁷ 1878-ban német nyelvre Otto Janke, 1880-ban lengyelre Josef Kaufmann, 1884-ben csehre, 1888-ban Elisa Pucher olaszra, 1901-ben Percy Favor Bicknell angolra, 1901-ben John Fretwell angolra, 1909-ben észt nyelvre fordították. Vö. JÓKAI, *i. m.*, 277–279; DEMETER Tibor, *Bibliographia Hungarica*, Bp., 1957–1958, <http://demeter.oszk.hu>.

⁸ *Jókai levelezése 1876–1885*, összegyűjtötte és sajtó alá rendezte GYÖRFFY Miklós, Bp., 1992, 488, 909–910.

⁹ 1874. január 6., 4. sz.

¹⁰ KÁDÁR Judit, *Jókai regényei angolul*, ItK, 1991, 505–542.

¹¹ Vö. Zoltán FERENCZI, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*, Bibliofil Könyvtár, 1926/1.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

chényi Könyvtárban található Jókai-hagyaték, sem az angol és amerikai nemzeti könyvtárak on-line és nyomtatott katalógusaiban nem szerepel a mű, így egyértelműen nem sikerült kiderítenünk, hogy létezik-e a Fretwell-féle fordítás. Kutatásaink jelen stádiumában valószínűnek tartjuk, hogy Fretwell nem készült el a *Szegény gazdagok* teljes fordításával, és Jókai bibliográfusait akaratlanul is a sajtó vezette félre. Dolgozatunk megírásához átkutattuk a korabeli magyar, angol és amerikai unitárius sajtót,¹² valamint az Erdélyi Unitárius Egyház kolozsvári Gyűjtőlevéltárának (EUEGYLt) angol és amerikai korrespondenciáját. Az újságcikkek és a levelek fényében nemcsak Jókai angol recepciója és a *Szegény gazdagok* 1874-es feltételezett kiadása, de az *Egy az Isten* keletkezéstörténete is új megvilágításba kerül.

1877 áprilisában Ferencz József frissen választott unitárius püspöknek New Yorkból John Fretwell a következő nyomtatott címlapot küldte: EGY AZ ISTEN; / or, / The People Who Love But Once. / Translated from the Magyar of MAURUS JOKAI / by / JOHN FRETWELL, Jr., and W. N. LOEW. / WITH AN INTRODUCTORY ESSAY BY JOHN FRETWELL, JR., / ON MAURUS JOKAI AND FORTY YEARS OF / HUNGARIAN LITERATURE. / AUTHOR'S EDITION / 1877. Ha hihetünk a nyomtatott címlapnak, akkor az angol Jókai-recepció történetében a *Nincsen ördög* mellett ez lenne a második olyan regény, amelyet kiadása évében angolra fordítottak.¹³ A korabeli magyar sajtó érdeklődéssel követte Jókai külföldi népszerűségét, és időközönként – bizonyára unitárius közvetítéssel – szemlélte a New Yorkban és Londonban megjelenő periodikákat.¹⁴ 1877 márciusában a *The Christian Life* hosszabb szemelvényt közölt Jókai *Egy az Isten*ének angol fordításából.¹⁵ (A regényrészletet eredetileg a New Yorkban kiadott *The Christian Register* közölte,¹⁶ a londoniak is innen vették át.) A fordítás alapjául szolgáló részlet a Hon hasábjain jelent meg (1876. október 15.), és az első könyv ötödik fejezetének „De hát hol van az a világrézsz...” kezdőmondatától a „Hold megvilágította a vidéket...” bekezdésig tart.

Fretwell a püspökhöz küldött címlap verzójára írt levelében Jókai Angliába csábításáról ábrándozott, és arról, hogy az angol és amerikai unitáriusok regényes életrajza a magyar regényíró tollán fog egykoron megelevenedni.

¹² A következő periodikákat használtuk: Budapesti Szemle, Egyetértés és Magyar Újság, Egyházi Szemle, Erdélyi Protestáns Közlöny, Erdélyi Gazda, Fővárosi Lapok, Hölgyfutár, Kelet, Keresztény Magvető, Magyar Polgár, Magyar Nemzet, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, A Hon, Vasárnapi Újság, The Inquirer, The Christian Register, The Christian Life, Old and New.

¹³ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 201–272; KÁDÁR, i. m., 505–542; FRANCIS MAGYAR, *Jókai's Reception in England and America*, *American Slavic and East European Review*, 17(1958), 332–345.

¹⁴ Vö. Vasárnapi Újság, 1877. március 4., 140; Magyar Polgár, 1877. március 4. Fretwell valószínűleg a New York-i magyar klubban került kapcsolatba Löw Vilmos (1847–1922) ügyvéddel, műfordítóval. Hogy a tervbe vett közös fordítás miért nem valósulhatott meg, nem tudjuk. Löw Vilmos magyar unitárius vonatkozású írásait alkalmasszerűen közölte az amerikai felekezeti sajtó. Vö. *John Kriza, the Poet of the Magyars and Bishop of the Transylvanian Unitarians*, *Unitarian Review*, 1883, XIX, 165.

¹⁵ *A Unitarian Village in Transylvania*, *The Christian Life*, 1877, 146.

¹⁶ Vö. Magyar Polgár, 1877. március 22.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

Mint tudjuk, Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, az *Egy az Isten*. Az angol és amerikai unitáriusok regényes „életrajzát” nem írta meg, és a magyar unitáriusokról szóló műve angol fordítására is még negyedszázadot kellett várni. Az 1901-ben közzétett *The Christian in Hungarian Romance* nem fordítás, hanem a regény vázlatos, magyarázó jegyzetekkel ellátott kivonata, Fretwell szerény próbálkozása Jókai unitárius tárgyú regényének angol és amerikai ízlés szerint való tálalására.¹⁷ Ez a tanulmány messze elmaradt az 1877-ben készült fordítás-részlet mögött.

Az *Egy az Isten* néhány részletének első angol tolmácsa Fretwell volt ugyan, de a „teljes” fordítás Percy Favor Bicknell nevéhez fűződik, aki Fretwell tanulmányával egy időben *Mannasseh: A Romance of Transylvania* címmel jelentette meg fordítását.¹⁸ Ezt előkészítendő, Bicknell Ferencz József püspöknek írt német nyelvű levelében az erdélyi unitáriusok életét és irodalmát bemutató kiadványokat kért az egyházfőtől.¹⁹ 1901 áprilisában Fretwell még abban a tudatban adta ki Jókai-tanulmányát, hogy az *Egy az Isten* fordítása nem jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. A 124 lapos nyolcadrét nyomtatványt természetesen Jókainak ajánlotta. Az előszóban a „magyar románc” négy hercegét, Keményt, Eötvöst, Jósikát és Jókait méltatta. Kemény Zsigmond pesszimiztikus hangulatú regényeiben a kálvinista fejedelem szombatosok elleni gyűlölete elevenedik meg. Jósika Erdély történetét meséli el, a Báthori és Rákóczi család uralkodása alatt. Fretwell szerint Jókai az egyetlen olyan magyar író, aki a Jézus őszinte követését életcéljául választó „embert” regényhőssé emeli, s mint ilyen, rokon Lynn Linton, Humphrey Ward és Hall Caine hasonló érzésvilágú hőseivel.²⁰ Ezt követően a magyar és angol unitarizmus történetét és kapcsolatait vázolta. A regény keletkezéstörténetére utalva megismételte a tizenöt évvel korábban mondottakat: Jókai az ő közvetlen hatására kezdett unitárius regénye megírásához.²¹

Fretwell Magyarországon és Erdélyben

1873 májusában a bécsi világkiállításon ügynökösködő Fretwell levelet írt két régi kozlozvári unitárius ismerősének, Brassainak és Kovács Jánosnak. (Brassaival 1871-ben

¹⁷ John FRETWELL, *The Christian in Hungarian Romance: A Study of dr. Maurus Jokai's Novel, „There is a God; or, the People Who Love but Once”*, Boston–London, 1901.

¹⁸ Percy Favor BICKNELL, *Mannasseh: A Romance of Transylvania. Retold from the Hungarian...*, Boston, L. C. Page & Company, 1901. Ugyanebben az évben a londoni J. Macqueen is kiadta, utolsó kiadását a londoni Walter Scott Publishing Co. eszközölte 1910-ben.

¹⁹ Bicknell Ferencz Józsefnek, Malden, Massachusetts, 1900. április 5. Eredetije az EUEGyLt-ban.

²⁰ *The Christian...*, 8–9.

²¹ „...in 1874 [így!] I was the guest of Maurice Jókai, at his vineyard in Balatonfüred. He was complaining of the want of heroism in our age, and I who had just been preparing a series of lectures on American heroism, drew his attention both to this and the scope which the story of the Unitarian Churches in Transylvania offered for poetic treatment. Soon after this he published his »One is the Lord« in the newspaper of which he was the editor...” John FRETWELL, *Maurice Jokai*, *The Inquirer*, 1886, 114–115. Vö. *Fretwell János felolvasása Jókairól*, Keresztény Magvető, 1886, 53–54.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam 4. szám

Londonban a BFUA évi közgyűlésén ismerkedett meg, Kovács Jánost londoni akadémiként ismerte meg.) Mivel Brassai nem válaszolt, ezért Kovácsot kérte, közöljék, mikor látogathatna Kolozsvárra. Kriza János püspök és az Egyházi Képviselő Tanács megbízásából Kovács János pünkösdi ünnepére Kolozsvárra invitálta a jeles angol vendéget, akinek háromnapos látogatásáról beszámolt a korabeli felekezeti és világi sajtó.²² A minden iránt érdeklődő angol kereskedő meglátogatta Kolozsvár nevezetességeit: az egyetemet, a múzeumot, a Fellegvárat, a Sétateret, az unitárius templomot, iskolát stb., részt vett a pünkösdi istentiszteleten, majd ezt követően az Egyházi Képviselő Tanács gyűlésén, ahol tiszteletbeli taggá választották. A tagságot igazoló latin okiratot Kriza János püspök ünnepélyes köszöntő kíséretében adta át „a szabadság klasszikus hazájából” érkezett vendégnek, akit Winfriedhez, azaz Szent Bonifácához hasonlított beszédében, az angol unitáriusokat pedig Bonifácusoknak nevezte. „Bonifácusok, jóltevők ránk nézve, azt hálásan érzi vallásközönségünk már csaknem félszázad óta...” Fretwell válaszában röviden ismertette az angol és amerikai unitarizmus történetét és helyzetét, majd megígérte, hogy az erdélyi unitárius intézmények érdekében minden lehetőt megtesz.

Az ígéret nem maradt pusztába kiáltott szó, a kolozsvári látogatást júniusban Budapesten amerikai–angol–magyar értekezlet követte. A kezdeményező ezúttal is Fretwell volt, aki a világkiállításon részt vevő amerikai unitáriusokat először a kolozsvári hitrokonok látogatására, majd az idő szorításának engedelmességre a budapesti találkozásra rábeszélte.²³ Az eredetileg 24 tagúra tervezett angol–amerikai küldöttségből mindössze hárman utaztak Budapestre, Edward Everett Hale²⁴ bostoni lelkész, az Old and New című lap kiadója, Emma Soutwick írónő és John Fretwell. A találkozón a fővárosi unitáriusokat elég népes küldöttség, a kolozsváriakat Kovács János és Simén Domokos képviselte. Fretwell akkurátus pontossággal mindent idejében lelevelezett a budapesti unitáriusok vezetőivel, Buzogány Áronnal²⁵ és Hajós Jánossal,²⁶ és a találkozás az általa megírt forgatókönyv szerint zajlott. A vendéglátók meglepetésére és nagy-nagy meglepedésére Fretwell magyarul köszöntötte az egybegyűlteket, s az egyházi és világi lapok nem győzték magasztalni „a londoni előkelő kereskedőt és buzgó egyháztagot, ki tisztán az unitarizmus kedvéért magyarul is megtanult”. Az „unitarizmus kedvéért” magyarul is „megtanuló” Fretwell semmit sem bízott a véletlenre, felszólalását két héttel korábban fordításra küldte Kovács Jánosnak. Az értekezlet célját is tulajdonképpen Fretwell fogalmazta meg: „Azt szeretném, hogy minél több befolyásos unitárius emberrel találkozz-

²² FERENCZ József, *Fretwell J. úr látogatása*, Keresztény Magvető, 1873, 189–197. Lásd még: *Iffabb John Fretwell úr Kolozsvárott*, Magyar Polgár, 1873. június 8.

²³ HAJÓS János, BUZOGÁNY Áron, *Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozása Budapesten, június 14. 15. 16-án 1873*, Keresztény Magvető, 1873, 262–280. Lásd még: *Unitáriusok gyűlése*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1873, 792–793.

²⁴ Edward Everett Hale (1822–1909) amerikai unitárius lelkész, író. 1846-tól a worcesteri Church of Unity, 1856-tól 1899-ig a bostoni South Congregational Church, 1903-tól haláláig az USA szenátusának lelkésze.

²⁵ Buzogány Áron (1834–1888) unitárius lelkész, 1868 után a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és első lelkésze.

²⁶ Hajós János (1819–1899) ügyvéd, országgyűlési képviselő, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és gondnoka.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

zanak, kiktől megtudva a szükségleteiket s óhajtaikat, majd midőn Amerikába visszatérnek, kelthessenek élénk érdekeltséget önök irányába. [...] Mindenekfelett arról akarom meggyőzni az amerikaiakat, kiknek több pénzük van, mint nekünk Angliában, hogy pénzüket itten üdvös célra adnák. Remélem, hogy önt is látni fogom Budapesten.”²⁷

Az angolok és amerikaiak magyarországi látogatása nemcsak egyház-, de irodalom- és politikátörténeti szempontból is fontos volt. Az, hogy Edward Hale és Fretwell találkozott Deák Ferencsel, nem hozott különösebb változást a politikában, a Jókai-val való találkozásnak azonban konkrét eredménye volt. A Hale szerkesztésében Bostonban megjelenő *Old and New* 1874-ben *Sling-stones: A Hungarian Story* címmel Jókai *A mennyei parittyakövek* elbeszélését közölte. A névtelen fordítóról semmi közelebbit nem tudunk, a Jókai-bibliográfiák nem említik *A mennyei parittyakövek* angol fordítását.²⁸

Fretwell 1875-ben újból meglátogatta hazánkat. Erdélyi és magyarországi élményeit négy részletben közölte az angol unitáriusok lapja, a *The Inquirer*.²⁹ Ez alkalommal Jókai-val is találkozott Balatonfüreden. Elmondása szerint az író arról panaszkodott, hogy a bécsi krach (1873) sivár, deheroikus kort hozott Magyarországra. Fretwell az amerikai és erdélyi unitárius „hősökre” hívta fel az író figyelmét, és elmondása szerint a balatonfüredi és a budapesti találkozás eredményeként megszületett Jókai unitárius regénye.³⁰ Ez némiképp egybevág Jókainak 1876. július 26-án Balatonfüredről Teleki Sándorhoz írott levelével: „Ha Isten úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis augusztus 3-án megyek Kolozsvárra, onnan 8-ikán Torockóra. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni...”³¹

Az *Egy az Isten* kritikai kiadását sajtó alá rendező Szekeres László szerint a „nagy unitárius ünnepségek”³² irányították Jókai figyelmét az erdélyi vallásfelekezetre. Csakhogy 1876-ban nem volt jelentős unitárius ünnep Erdélyben. Az egyházalapító püspök halálának háromszázadik évfordulóját megörökítendő zsinat (1879) munkálatai is éppen csak elkezdődtek. Jókainak nem állt szándékában 1879-re, Dávid Ferenc mártírúmának háromszázadik évfordulójára regényt írni, s az unitárius tárgyú regénynek a Fővárosi Lapokban beharangozott „nagy keletű” angol kiadása alighanem Fretwell szerepére utal.³³ Szekeres azon megállapítása, hogy Jókai Charles Boner Erdélyről írott könyvé-

²⁷ Fretwell Kovács Jánosnak, Bécs, 1873. május 8. Lelőhely: EUEGyLt.

²⁸ *Sling-stones: A Hungarian Story*, *Old and New*, 1874, 591–599.

²⁹ *Letters on Transylvania and Hungary*, I, *The Heart of the Szeklerland*, *The Inquirer*, 1875, 516–517; II, *Klausenburg*, 547–549; III, *On the Transylvanian Pactolus*, 563–564; IV, *On the Danube*, 580–581.

³⁰ „... in 1875 [Jókai] saw around him the results of the Vienna financial crisis of 1873, and remarked to me that there are no heroes now-a-days. I ventured to tell him of a few whom I had known in America, and suggested that he might still find heroes in Transylvania. He went there, and soon after, in the *Feuilleton* of *Budapest Journal*, there appeared this romance, under the title, »Egy az Isten« (»One is the Lord,« or »There is a God«).” *The Christian...*, 20–21.

³¹ MIKÓ Imre, *Egy Jókai-regényhős 1848-ban = Akik előttem jártak*, Bukarest, 1977, 299. Lásd még: KUTI Márta, *Jókai az Egy az Isten földjén*, Látó, 2006. július, <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00040>.

³² JÓKAI, *i. m.*, 292.

³³ „Az angol kiadásnak nagy kelete várható, főleg Amerikában az unitáriusok közt, mivel e regény az első unitárius küzdelmeket hazánkban fogja festeni.” *Fővárosi Lapok*, 1875. november 7., 1138; *Vasárnapi Újság*, 1875. november 14., 731.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 4. szám

nek³⁴ angol és amerikai népszerűségére alapozta az *Egy az Isten* kelendőségét, nem helytálló. Boner *Transylvániájának* megjelenése után több angol és amerikai unitárius írt Erdély és Torockó egyedi szépségéről,³⁵ és ezek jóval népszerűbbek voltak Boner könyvénél. Fretwell unitárius olvasóit óva intette, hogy cum grano salis kezeljék Boner művét,³⁶ s ha Erdélyről akarnak olvasni, akkor inkább Jókai német fordítású „elbájoló novelláit”, a *Szegény gazdagokat* és *Erdély aranykorát* ajánlja. Ha Fretwell 1874-ben kiadta a *Szegény gazdagok* angol fordítását – miként ezt a magyar bibliográfiák feltüntetik –, miért nem ezt ajánlotta angol olvasóinak? Minden bizonnyal azért, mert teljes fordítás a regényről nem készült. Jókai ismerhette Fretwellnek a *Szegény gazdagokról* készült angol részfordításait, de az 1874-ben megjelent teljes angol változatáról nem tud.³⁷

Fretwell – Jókaival egybehangzóan – több levelében is megemlíti, hogy Erdélyről tartott előadásai során a *Szegény gazdagok* tájleírásait fotókkal illusztrálja, ezért újabb és újabb fényképeket kér erdélyi barátaitól. Magyarbarát érzelmeinek köszönhető, hogy a fővárosi és a kolozsvári sajtó érdeklődéssel követte életpályáját. 1875-ös második magyarországi útja során Jókai a Honban dúsgazdag üzletemberként mutatta be: „...olyan üzlete van, amely körülfogja az egész földet. Manillában egy pár száz indus gyűjti számára a kaucsukot, Singaporeban a rotangot: azokat Mr. Fretwell gyárai New Yorkban a yankeek számára, Hamburgban az indogermán és uraltaji stb. népfajok számára dolgozzák fel. A kaucsukból fésűk készülnek, a rotangból nádszékek és esernyőnyelek”.³⁸

A meglehetősen hosszú cikket több napilap átvette, és Fretwell a Magyar Polgárból értesült gyártulajdonossá váló előléptetéséről. Azonmód helyesbítést kért azzal, hogy ő ügynöke és nem tulajdonosa a New York-i és hamburgi gyárnak. Látogatásáról írt a

³⁴ Charles BONER, *Transylvania: Its Products and Its People*, London, 1865.

³⁵ Vö. John James TAYLER, *Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on Occasion of the Three-Hundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568*, London, 1869; Robert S. MORRISON, *Two Days in Transylvania*, *The Unitarian Review*, 1874, II, 357–369; John FRETWELL, *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary*, New York, 1876; Alexander GORDON, *Report of an Official Visit to Transylvania on the Occasion of the Trecentennial Commemoration of Francis David*, London, 1879.

³⁶ „Having often been asked to recommend books on this interesting country, I would remark that Boner’s *Transylvania, its Products and its People*, must be read cum grano salis, Boner being evidently prejudiced against the Magyars by his intercourse with their jealous German neighbours. The German reader I would refer to the charming novels of Moritz Jokai, who has sketched with master hand, in *Die armen Reichen* and *Die Golden Tage Siebenbürgens* the old romantic land beyond the Puszta, and its inhabitants, with all their striking differences of manners, customs, race, religion, and speech”. John FRETWELL, *Account of Some Hungarian Works Presented by the hon. Alexis Jakab*, *The Inquirer*, 1875, 351–352.

³⁷ „Regényeimből kiválasztotta azokat, amik Erdélyre vonatkoznak. Többek között a *Szegény gazdagokat*. Azon tájakat, ahol a regény egyes részei lefolynak, üveglapokra lefényképeztette. Az amerikai nagy városokban aztán felolvasásokat tartott az angolra fordított részletekből, s a felolvasások alatt egy camera obscura közvetítésével a leírt tájak mint ködfátyolképek tűntek fel a hallgatóság elé, átváltoztatva, mikor az elbeszélés színhelye változott.” Hon, 1875. július 14.

³⁸ Jókai cikkét Kovács János lefordította és közölte a *The Inquirer*-ben. Vö. John KOVACS, *Hungarian Correspondence*, *The Inquirer*, 1875, 500.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 14. kötet 14. szám

Fővárosi Lapok,³⁹ a Hon,⁴⁰ az Egyetértés és Magyar Újság,⁴¹ a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,⁴² a Keresztény Magvető,⁴³ a Magyar Polgár,⁴⁴ a Kelet,⁴⁵ a Vasárnapi Újság vezércikkében életrajzát⁴⁶ és portréját is közölte. Fretwell látogatásának emlékét nemcsak a korabeli sajtó, hanem a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium is őrzi. A derék angol július 16-án Kovács János társaságában felkereste a gimnáziumot, s az épület befejezéséhez szükséges pénzalapot hazatérte után előteremtette. Hálából az építkezés befejezése után, 1877-ben, a gimnázium könyvtárhelyiségében kétnyelvű márvány emléktáblát állítottak.⁴⁷

Második magyarországi látogatása után Fretwell érdeklődéssel követte az *Egy az Isten* születését. 1876 júniusában, Philadelphiában, az erdélyi unitáriusokról tartott előadásában utalt először Jókai készülő regényére és ennek várható hatására.⁴⁸ 1876. karácsony másodnapján Chicagóból Kovács János kolozsvári tanárnak arról számolt be, hogy megkapta Jókai legújabb regényét, és fordításával hatalmas szolgálatot tehetne az erdélyi unitáriusoknak. 1877. január 31-én New Yorkból hasonló hangnemben írt Ferencz József püspöknek és először említette meg, hogy az *Egy az Isten* fordításán dolgozik. Három hónappal később, április 3-án New Yorkból Ferencz József püspöknek és Kovács Jánosnak írja, hogy a Honban gyönyörűséggel követi Jókai regényének folyását, és hogy írt Jókainak az amerikai és angol unitáriusok regényes életrajza megírása tárgyában.

Akik csak egyszer szeretnek

Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, így az angol és amerikai unitáriusok „regényes élettörténete” máig ismeretlen a szélesebb magyar olvasóközönség előtt. Fretwell 1877-ben a hírek szerint elkészülhetett az *Egy az Isten* fordításával, de a címlapot kivéve a mű nem látott nyomdafestéket.⁴⁹ 1900. július 14-én Ferencz József püspökhöz küldött

³⁹ 1875. július 15., 717; július 20., 736; július 24., 751; július 26., 756.

⁴⁰ *A budapest-józsefvárosi választók ünnepélye*, 1875. július 23.

⁴¹ 1875. július 16.; július 23.

⁴² 1875. augusztus 1., 1006.

⁴³ RAFAJ Domokos, *Levél, Újszékel, július 1875*, Keresztény Magvető, 1875, 342–344, 407.

⁴⁴ *Levelezés. Székelykeresztúr, 1875. július 16-án. (Mr. John Fretwell)*, Magyar Polgár, 1875. július 20.; 1875. július 28.

⁴⁵ *Ij. Fretwell János úr*, Kelet, 1875. július 22., 651.

⁴⁶ *Fretwell Balaton-Füreden*, Vasárnapi Újság, 1875. július 18., 460; július 25., 476.

⁴⁷ SÁNDOR János, *A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme*, Székelykeresztúr, 1896, 83–87.

⁴⁸ *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary. A Lecture by John FRETWELL, Jr., delivered at Philadelphia, June 6th, 1876*, 20. „A Hungarian novelist, Moritz Jokai, who, when his works are translated into English, will be regarded as one of the greatest modern novelists, not only for his artistic power, but also for the direct influence of his writings on the thought and life of his people, gives in his latest novel, »There is a God; or, the People who Love but Once«, a strong testimony to the influence of their simple and earnest faith on the Transylvanian Unitarians of to-day.”

⁴⁹ Magyar Polgár, 1877. október 2. „Isten adjon hazánknak sok oly jó barátot, mint Fretwell úr, ki Jókai *Egy az Isten* című regényének angolra fordításával irodalmunk terjesztésében is kitűnő érdemet szerzett.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

levelében bölcs öregemberként, rezignáltan állapította meg, hogy a húsz esztendővel korábban készült fordítást – amennyiben azt kiadásra szánja – teljes egészében át kell hogy dolgozza.

A fordítás megjelentetését Boros György amerikai látogatása tette újból időszerűvé. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának tett jelentésében Boros beszámolt arról, hogy Jókai regényének fordítása és kiadása érdekében eljár, és hogy „Ellis könyvnyomdász a kiadást biztosította, Fretwell úr a fordítást magára vállalta.”⁵⁰ A szó szoros értelmében vett fordítást Fretwell nem jelentette meg, az 1901-ben közzétett tanulmány célját legrészletesebben Ferencz Józsefhez írt levelében okolta meg, megelőlegezve ezzel az angol Jókai-recepció mára már általánossá vált megállapításait is:⁵¹ „Én nagyon helytelennek találnám a regénynek egy teljes szó szerinti lefordítását, mivel az oly dolgokat is tartalmaz, amik az angol szemérmert sértének; részben terjengős is, össze kellene vonni, de vajon [Jókai] beleegyeznék-e ebbe? Amit írtam, az az én tulajdonom, azt hagytam ki, amit lehetett, de a fordítás más dolog, s nem könnyű dolog a szerzővel kiegyezni. Egy magyarázatra is szükség van, mert némely dolog, ami a magyar és német olvasó előtt könnyen érthető, az amerikai előtt idegen, ezért az én kis könyvem mint magyarázat bármely fordításhoz szükséges lesz. Nekem mindegy, ha másvalaki lefordítja is a művet. Ez mindig veszteséggel jár és szívesebben veszték valamit egy olyan munkán, ami az unitárius ügynek használ, mint amely művön csak a kiadó nyer.”⁵²

A tanulmányt a bostoni James H. West Co. kiadó röplapon népszerűsítette, és Hall Caine *The Christian*⁵³ és W. H. Mallock *Romance of the Nineteenth Century*⁵⁴ című regényeinek gondolat- és kérdésfelvetésével hasonlította össze.

Fretwell a bevezetőben a tanulmány közzétételét igazolandó utalt Jókai legnépszerűbb, angolul megjelent regényére, a *Nincsen ördög* fordítására és fogadtatására.⁵⁵ A kiadó – Cassel – előszava szerint ez az elbeszélés az amerikai ízlésnek minden korábbi Jókai-regénynél jobban megfelelt. Fretwell véleménye szerint Jókai több mint háromszáz regénye közül a *Nincsen ördögöt* legjobbnak kikiáltani ugyanannyit jelent, mint azt mondani, hogy az amerikai olvasó ízléséhez Shakespeare minden műve közül a *Lucretia meggyalázása* illik a legjobban. Tanulmányában Jókai azon mesterművét ismertette meg olvasóival, amelyben nem az ördög tagadása, hanem Isten jelenvalósága a hangsúlyos,

⁵⁰ BOROS György, *Az amerikai Unitárius Társulat 75. évi jubileuma Bostonban: Jelentés a magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsához*, Kolozsvár, 1900, 21.

⁵¹ „Az angol olvasók elsődleges stratégiája a válogatás, a diszkrimináció. Nyilvánvaló a szándék, hogy nem fordítanak le, nem olvasnak olyan szöveget, amely műfajilag értelemszerűen nem illik bele saját elvárásrendszerükbe. Eleve úgy válogatnak, hogy számukra rokonszenves olvasmányélményekben legyen részük, ha tetszik: tetteiket az öröm elve mozgatja.” SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000.

⁵² Fretwell Ferencz Józsefnek, London, 1901. május 30. Lelóhely: EUEGyLt.

⁵³ Hall Thomas CAINE (1853–1931) Krisztus-trilógiáját magyar nyelvre is lefordították; *The Christian*, London, 1897.

⁵⁴ William Hurrell MALLOCK (1849–1923), *Romance of the Nineteenth Century*, New York, 1881.

⁵⁵ *Dr. Dumány's Wife; or, „There is No Devil,”* a romance by Maurus JÓKAI, tr. from the Hungarian by F. STEINITZ, New York, [1892].

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

ezért is *There is a God...* a fordítás alcíme. Nem arról van szó tehát, hogy Fretwell helytelenül fordítja az *Egy az Isten* címét – miként azt a Budapesti Szemle recenzense, Kropf Lajos állítja⁵⁶ –, hanem az ördög tagadásának vagyonszerző cinizmusával szemben az Istenben bízó puritán életet állítja olvasói elé követendő eszményül. Kropf Lajos recenziója a felekezetek közötti pengeváltás unitáriusokra irányzott oldalvágása. „Torockó volt ugyanis az unitárius Manasseh Adorján születéshelye és az unitárius gazember, Benjamin Vaydor is itt szerepelt. [...] Fretwell még 1873-ban, a világhiállítás alkalmával találkozott Bécsben az utcán egy másik amerikaival, dr. Everett Hale-vel Bostonból s vele, továbbá egy kolozsvári tanárral s több erdélyi állami tisztviselővel lerándultak Budapestre s itt megtartották az első unitárius isteni tiszteletet...⁵⁷ Van egy rövid bevezetés-féle is... Magasztalja persze Dávid Ferencüket is...”

Hogy a recenzens az unitáriusokkal nem rokonszenvezett, az a napnál is világosabb, „az unitárius gazember”, „a bevezetés-féle” kifejezések, Dávid Ferenc magasztalásának ironikus említése és az 1873-ban tartott értekezlet eljelentéktelenítése nem az unitáriusok iránti lelkesedéséről árulkodik. Jóval tárgyilagosabb a Magyar Nemzet *Tudomány és irodalom* rovatában megjelent ismertető: „Amerikában *The Christian in Hungarian Romance* címmel egy amerikai író, John Fretwell [...] több mint tíz ívre terjedő tanulmányt írt koszorús költőnk, Jókai Mór *Egy az Isten* című mesteri regényéről. A Bostonban és Londonban megjelent munka bevezetésében Fretwell a regény tárgyával kapcsolatosan érdekes áttekintést ad az unitárius vallásnak magyarországi történetéről és az amerikai unitarizmushoz való viszonyáról. Majd tekintettel arra, hogy az *Egy az Isten* angolul még nem látott napvilágot, a teljes fordítás megjelenéséig tizenégy fejezetben, a legjellemzetesebb részleteket szószerint idézve, tömör, de mindvégig vonzó kivonatban elmondja a regény tartalmát. [...] Az amerikai olvasó részére a munka végéhez csatolt tanulságos jegyzetek könnyítik meg Jókai mesterművének élvezését...”⁵⁸

Az erdélyi unitárius lapok agyonhallgatták Fretwell vállalkozását, a Keresztény Magvető és az Unitárius Közlöny szerkesztőségében nem akadt recenzens. Az amerikai periodikák közül a *The Christian Register* közölt rövid részletet az előszóból és néhány mondatban ismertette a tanulmányt.⁵⁹

Az 1900-as évekkel kezdődően a világi sajtó is egyre ritkábban adott hírt a magyarok lelkes barátjáról. Utolsó magyarországi és erdélyi útját 1901-re tervezte – üzleti ügyben Egyiptomba indult –, de a kolozsvári Unitárius Kollégium új épületének átadási ünnepségein már nem lehetett jelen, váratlan betegsége Chemnitzben tartotta, és csak levélben köszönthette szeretett magyar barátait.

Ferenc József püspöknek 1906-ban írt levelében, még egyszer, utoljára szól az *Egy az Isten* fordításának sorsáról, s ajándékként megküldi Bicknell fordítását. Levelében

⁵⁶ Budapesti Szemle, 1902, 154–156. „E regény címe *Egy az Isten*, nem pedig *Van Isten*, mint azt Fretwell a címlapon lefordítja helytelenül.”

⁵⁷ Az első nyilvános unitárius istentisztelet 1869. június 13-án tartotta Budapesten Ferencz József. Lásd: *Első nyilvános unitárius istentisztelet Pesten*, Pest, 1869.

⁵⁸ *Jókai regényei*, Magyar Nemzet, 1901. október 4.

⁵⁹ *A Unitarian Novel*, *The Christian Register*, 1901, 519.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. CXXXV. évfolyam 4. szám

sajnálattal állapította meg, hogy Bicknell a szöveget nagyon meghúzta, és pont az unitáriusokat illető rész hiányzik. Azon is sajnálkozott, hogy saját fordításának kiadása, jótevője, Caroline Richmond halálával végképp meghiúsult.

A huszadik század első évtizedében Fretwell neve kikopott a magyarországi és erdélyi folyóiratokból. 1906 után már csak nekrológját közölte a Keresztény Magvető, a magyar nemzet és az unitárius egyház elfelejtette egykori nagy barátját és támogatóját, pedig a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium kapuja fölött ma is figyelmeztet a kétnyelvű márványtábla: „Hit a tett forrása. Vedd el / Egy nemzet hitét melyben hathat s hatnia kell / S a lassú enyészet belopódzva / Erőtlenné teszi kezét, hideggé legbensőbb gondolatát. / Mindnyájan a remény által mentetünk meg. / Remény tanítja az embert önbecsére / Tár fel új kapukat ad erőt és célt / S mutatván új eget teremt egy derült új földet.”

CZIFRA MARIANN

„FEJEDELMEK VÉDELMEZTÉK”

Kazinczy önimázisformáló mechanizmusai

egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében*

„FejedelmEK és tarsasági éLET’ segédJE annyi mint az a’
segédD, a’ mellyet Fejed[elem] és társ.[asági] Élet’ nyujthatott vol-
na a’ Német L[iteratú]rának ’s nem nyujtott.”¹

1818-ban Bécsben megjelent egy könyv ezzel a mottóval: „Nemo aequus Judex, parte altera inaudita”, azaz hallgattassék meg a másik fél is. A címe: *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális katekizmus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*.² A kiadó előszavából kiderül, hogy a kötet születését Kazinczy Ferenc egy recenzióra írt válasza motiválta. Ez a munka a kötet 92–103. lapján olvasható, és Kazinczy írta a tanulmánykötet bevezetését is, amelyben összefoglalja a benne szereplő írások születésének történetét. Nem sokkal a recenziós kötet címében foglalt katekizmus³ kiadása után, a Tudományos Gyűjtemény 1817. évi X. számában⁴ megjelenik a könyv egy Kazinczy szerint igazságtalanul negatív bírálata, ám a szerző válaszát nem jelentetik meg a folyóiratban. A feleletnek még a magán úton kinyomtatott füzetait sem kötik a Tudományos Gyűjtemény példányai mellé, ehelyett egy újabb, nem kevésbé negatív és bántó recenziót bocsátanak közre⁵ – tudósít Kazinczy. Ezután közli az olvasókkal, akik a kötetet épp kézben tartva maguk is láthatják: pártfogása alá vette az általa nagyra becsült író és dicséretre érdemes munkáját, hogy a kötet forgatói maguk győződhessenek meg a

* A tanulmány az OTKA és az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája támogatásával készült (TKI 207).

¹ Kazinczy feljegyzése: „1819. Marc. 13dikban. Régi per van, ha jó syntaxis e ez: a’ fejedelmek és társasági élet’ segédje nélkül? A helyett segédjek vagy túladunaiasan segédjök. ’S talán még inkább segedjeik. Révai, Horvát Istv. és Ungvar-Németi Tóth azt akarják, h.[ogy] a’ Gramm.[atika] szerint szóljunk, ne a’ vétkes szokás szerint és úgy a’ hogy bennünket a’ K betű útálása int. De a’ Görög és Deák is olykor nem a’ szók hanem az értelem szerint construál (: vulgus, adeste. Ovidnál.) ’s így mentséget talál a’ hibás constructio. – Midőn ma a’ Neologism.[us] Apológiáján dolgozám, és e’ szókat írtam, meg nyíltak szemeim: FejedelmEK és tarsasági éLET’ segédJE annyi mint az a’ segédD, a’ mellyet Fejed[elem] és társ.[asági] Élet’ nyujthatott volna a’ Német L[iteratú]rának ’s nem nyujtott.” Az idézet helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirat-tár (a továbbiakban: MTAKK), K 633/VI. jelzet, 63a.

² *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális katekizmus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*, Bécsben, a Magyar Kurír kiadójának költségén, Pichler Antalnál, 1818 (a továbbiakban: *Recenziók*).

³ MÁRTON István, *Keresztyén moralis kis katekizmus a Helvétziai Vallástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra*, Bécs, 1817 (a továbbiakban: *KMKK*).

⁴ Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: TGy), 1817, X, 100–108.

⁵ TGy, 1818, I, 78–86.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. kötet 4. szám

Tudományos Gyűjteményben M. A. és A. betűvel jelölt szerzők kritikáinak igazságtalanságáról.⁶ A bevezetés záróbekezdései a recenziókra mint a nemzeti kultúra ügyének előmozdítóira hívják fel az olvasó figyelmét. A kötet eztán dialógus formában egymás után helyezve M. A. recenzióját, Márton István⁷ és Horváth Ádám erre adott válaszát, majd az önmagát később más betűkombinációval jelölő M. A. T. P. (eredetileg M. A.) feleletét és Márton újabb válaszát tartalmazza. Eztán A. bírálata olvasható, amit Kazinczy és Márton felelete követ, zárásul Márton István *A' morális katekizmus' ideája* című tanulmánya olvasható.

A bírált könyv, amelynek szerzőjét a bevezető szerint méltánytalanság érte, egy katekizmus: így témájában és műfajában sem feltétlenül illeszkedik Kazinczy tevékenységéhez. Már csak azért sem, mert szerinte a katekizmusok egyetlen haszna, hogy fejlesztik a gyerekek memóriáját.⁸ Míg Kazinczy a recenziókötet bevezetésében erkölcsi indítékkal magyarázza a vitában való megszólalását, magánleveleiben enigmatikusan fogalmazza meg motivációját. Egyik levelében például tettét így indokolja: „az Igazság ügye mellett szólni kötelesség volt, ha azért keresztre vonnak is”⁹ – Krisztus-párhuzammal pozícionálva magát a történéssorozatban. Szintén morális indítékokra hivatkozik, és megint krisztusi pózban, a magvető szerepében jeleníti meg magát egy másik levelében: „A' kiknek az igazság ügye, 's a Nemzet' culturája igazán kedves, szeretni fognak esztelen-ségemért, 's az a' mit mondok, nem mindenütt kösziklára esett magv' lészen.”¹⁰ A recenziókötet bevezetésében és mottójában kifejti, hogy mire céloz az igazság ügyének említésével: a Tudományos Gyűjteményben Márton nem kapott lehetőséget, hogy a könyvét ért bírálatra választ adjon. Úgy tűnik tehát, Kazinczy szándéka az, hogy a kötet megjelentetésével megteremtse a válaszadás fórumát és egyensúlyt teremtsen az egyoldalú támadásként megszilárdult vitában. Azt, hogy hányszor utasította el a Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége egy bírált könyv szerzői válaszadásának közlését, nehéz volna megállapítani, de az kétségtelen, hogy a Tudományos Gyűjtemény első két évfolyamában nem gyakran fordul elő, hogy egy könyvről két bírálat lásson napvilágot a folyóirat hasábjain, pláne anélkül, hogy a szerző reagálhatott volna.¹¹ Mégis szinte biz-

⁶ *Recenziók*, 5.

⁷ Márton István (1760–1831) iskoláit Kecskeméten, majd Debrecenben végzi, ahol a wolfiánus Hatvani Istvánnál tanul filozófiát. Európai tanulmányai a göttingeni egyetemhez kötődnek, de látogatást tesz Bécsben, Prágában, Lipcsében és Jénában is, hazatérve haláláig a pápai iskola tanára és vezetője, a főiskola megalapítója. Lásd *Egyházi Almanak 1833-dik esztendőre: Az illető Elöljáróság' rendeléséből*, Pozsony, Wigand, 168–211; SZABÓ Károly, *Mándi Márton István, a helvét hitvallásúak pápai főiskolájának alapítója, s ugyanott a bölcsészeti és menyiségtanak negyvenegy évig rendes tanára*, Pápa, 1860 (a továbbiakban: SZABÓ 1860); TÓTH Endre, *Mándi Márton István élete*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1931 (a továbbiakban: TÓTH).

⁸ KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960 (a továbbiakban: *KazLev.*), XI, 448, Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. július 3.; és *KazLev.* XIV, 465, Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1816. december 9.

⁹ *KazLev.* XV, 540, Kis Jánosnak, 1818. március 29.

¹⁰ *KazLev.* XV, 509, Szabó Jánosnak, 1818. március 5.

¹¹ Hasonló történt meg a 8. és a 12. számban az *Ó és Új Magyar* című könyvvel. Az eset azért különösen érdekes, mert itt a második recenziót épp Kazinczy írta.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

tosnak tekinthető, hogy ha például Zsoldos János *Dietetikájának*,¹² Pethe Ferenc időjós pókokról szóló könyvének,¹³ esetleg Ertsei Dániel *Philosophiájának*¹⁴ második recenzióját is közölte volna a folyóirat úgy, hogy szerzőjük válaszát nem teszik nyilvánossá, Kazinczy nem kezdett volna védőbeszéd fogalmazásához.

Ez a dolgozat egyrészt arra tesz kísérletet, hogy felderítse, miért kapcsolódik be a vitába Kazinczy, később milyen narratívában helyezi el az eseményeket, és ez milyen önimázsalkotó mechanizmusokat eredményez, másrészt arra keresi a választ, hogy Márton Istvánnak hozott-e, és ha igen, milyen kulturális profitot termelt a recenziós kötet megjelenése. Ehhez azonban szükséges néhány évvel korábbi eseményeket megvizsgálni, és a káté 1815-ben kezdődő kálváriájának kezdetéig kell visszatekinteni.

1815. június 29-étől július 1-ig konzisztórium-i ülést tartott a Dunántúli Egyházkerület Aranyoson. Itt terjeszti elő a Litteraria Deputatio iskolai reformtervezetét.¹⁵ Az indítvány szerint az oktatás az egyházmegyében két szinten folya, nemzeti és latin nyelvű oktatásra szeparálva.¹⁶ A lányok tanulmányai a nemzeti iskola befejezése után véget érnek, ezért számukra és a fiúk számára más tudástartalmak és készségek megszerzése hasznos, ezzel indokolják a tanterv készítői, hogy a nemzeti iskolák nem koedukált keretek között végeznék tevékenységüket. A fiúk számára a négy évfolyamos nemzeti iskola után öt év latin nyelvű iskolai képzés következik, amit hatévnyi akadémiai képzés zár. Az alaposan kifejtett tervezet iskolatípusonként és évfolyamonként kitér a tantárgyi követelményekre, és egyben feltünteteti tankönyv-preferenciáját is. Ennek a reformnak köszönhető, hogy

¹² ZSOLDOS János, *Dietetika vagy az egészséget fenntartó, és a' betegségtől tartóztató Rendszabások*, Győrben, özvegy Streibig Józsefné betűivel, 1814. Recenzióját Kulcsár István írta: TGY, 1817, I, 100–103.

¹³ PETHÉ Ferenc, *Idő Próféta, vagy Időváltózt Jövendőölő Pókok*, Pest, Trattner János Tamásnál, 1817. B. V. L. által készített bírálata: TGY, 1817, IV, 104–107.

¹⁴ ERTSEI Dániel, *Philosophia*, Debrecen, Csáthy György, 1813. Recenziója – amelyet Tóth László írt – található: TGY, 1817, V, 95–115.

¹⁵ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, I.1.a, *Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei*, 384–396 (a továbbiakban: DREL, I.1.a). Ezúton is köszönöm Hudi József és a Pápai Református Egyházkerületi Gyűjtemény munkatársainak segítségét.

¹⁶ Mivel az 1790–91-i országgyűlésen megszavazott 26. törvény teljes tanügyi autonómiát biztosított a protestáns iskolák számára, a pápai Kollégium szabadon rendelkezett oktatási rendje fölött. (Vö. MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948 – Általánosan képző középiskolák*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 60; a továbbiakban: MÉSZÁROS.) Mészáros István iskolatörténetében nem említi a pápai 1815-ös reformtervezetet, és Fináczy Ernő iskolatörténete is csak a sárospataki Kollégium 1815-ös reformját érinti. (Lásd FINÁCZY Ernő, *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*, Bp., Hornyánszky, 1896, 67, 1. j.) Ebben az időben Pápa már nem volt Sárospatak partikulája, jogában állt tehát saját maga megállapítani az oktatási rendet. Mivel a protestáns iskolák általában igyekeztek a katolikus iskolák oktatási szisztémájához szabni sajátjukat, elképzelhető, hogy az 1815-ös reformtervezet a Helytartótanács 1814. január 31-én kiadott, 25 342. számú rendelkezésének hatására született, amely előírja, hogy heti két órában kell a magyar nyelvtant tanítani a középiskolák minden diákja számára. (A Helytartótanács rendeletéről lásd MÉSZÁROS, 69.) A pápai Kollégiumról született legfrissebb irodalom: *A pápai református Kollégium diákjai 1585–1861*, szerk. HUDI József, KÖBLÖS József, Pápa, 2006 (Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai: Forrásközlések, 9; a továbbiakban: *A pápai református Kollégium diákjai*).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

többen megbízást kapnak új tankönyvek készítésére, így Tóth Ferenc¹⁷ és Katona Mihály¹⁸ mellett Márton István is. Márton sokszínű oktatási tevékenységét és szakmai működésének elismertségét is bizonyíthatja, hogy már meglévő könyvei is népszerűek: az ő tankönyveiből tervezik oktatni a nemzeti iskolák első évfolyamaiban az írás-olvasást,¹⁹ a deák iskola első három évében a németet és a latint, ötödik és hatodik éven pedig a görögöt.²⁰ Nem meglepő tehát az sem, hogy Márton mindjárt két tankönyv²¹ elkészítésére kap megbízást: egyrészt az „éneklés mesterségének” oktatásához kell tankönyvet készítenie a nemzeti iskola osztályai számára, másrészt egy kis katekizmust kell írnia. Ezzel a megrendeléssel kezdődik tehát Márton katekizmusának története.

Az egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve dokumentálja, hogy a konzisztórium milyen elvárásokat támaszt az évekkel később a Tudományos Gyűjteményben bírált katekizmus egyik elődjével szemben.²² A kívánalmak Márton egy korábbi, *Keresztyén teológusi Morál vagy-is Erköltstudomány* című 1796-os írásának gondolatait idézik.²³ Az erkölcsstan három függelékkel rendelkezik, az egyik ezek közül *A' Kátekhesisek' kritikája*,²⁴ amelyben Márton a katekizmusokat tartalmuk és célcsoportjuk szerint tipizálja. Márton ebben a fejezetben írja, hogy a kis katekizmus rendeltetése, hogy általa a gyermek természeti-erkölcsi vallást tanuljon, azaz a későbbi hittanoktatást megalapozandó először a tiszta gyakorlati ész erkölcsstanába, aztán a tiszta gyakorlati ész hittanába nyersen bevezetést, így Isten létét az erkölcsből és a természet rendjéből lássa igazolva. Ezáltal nyer majd a tanuló helyes ismeretet Istenről, és kezdhet hozzá a középkatekizmus tanulmányozásához, amelyben már bibliai szakaszokkal támasztható alá az érvelés, így a

¹⁷ Tóth Ferenc megbízást kap arra, hogy egy teológiai kompendiumot készítsen a latin iskola harmadik, negyedik, ötödik és hatodik évfolyama számára. Lásd pl. DREL, I.1.a, 393, 1. pont.

¹⁸ A deák iskola grammatikai osztályában a Katona Mihály által elkészítendő tankönyvből fognak a diákok geográfiát (lásd DREL, I.1.a, 391, 12. pont) és antropológiát tanulni (DREL, I.1.a, 392, 8. pont).

¹⁹ DREL, I.1.a, 385–388.

²⁰ DREL, I.1.a, 391–394.

²¹ DREL, I.1.a, 386, 389. Nem értek egyet Trócsányi Dezsővel, Márton István monográfiájával (TRÓCSÁNYI Dezső, *Mándi Márton István tudományos munkássága*, Pápa, Főiskolai könyvnyomda, 1931, 167; a továbbiakban: TRÓCSÁNYI), aki szerint a két tankönyv megírása mellett egy harmadik, egy ábécéskönyv elkészítését is feladatul kapta Márton, hiszen ez a tankönyv már készen áll, korábbi kiadása ismert, emellett az egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv is már mint kész oktatási segédanyagra hivatkozik rá. Lásd DREL, I.1.a, 385, 388.

²² „A' V[allás] tudományának tanulására szolgáló sokféle manualijak, és systemák, lehetetlen, hogy a' Tanuló' elméjébe zavarodást ne okozzanak, mellytől méltó őrizkedni. Erre nézve rendeltetett, hogy a' mi Trivialis Gymnasiumaink' számára, tsak két nembeli Cathecismusok készítettessenek, – az edgyik Tiszt. Professor Márton István Úr által, a' két alsóbb oskolák számára, Keresztyén Erköltsi és Vallási Kis Cathecismus nevezet alatt mellyben a' K.[eresztény] Vallás és Morál olly formán adattassanak elől, hogy ez a Kis Cathecismus edgy-szersmind bevezetésül szolgáljon a' ki jelentett V[allás]ra, még arra is vigyázzván, hogy a' kezdőknek, vagy a legalsóbb oskolába járóknak való kérdések és feleletek tsillag által jelentessenek meg. Ebbe a' Kis Cathecismusba fognak iktattatni, az Ap[ostol]i Hit' formája, a' Tíz parantsolat, az Uri Imádság, – a' Reggeli, Estveli, – étel előtti, utáni, – Szülékért és Tanítókért v[al]ó Betegségben és Betegségből fel gyógyultaktól mondandó rövid könyörgések.” DREL, I.1.a, 397, 41. pont 1. alpontja, a.

²³ MÁRTON István, *Keresztyén teológusi Morál vagy-is Erköltstudomány*, 1796 (a továbbiakban: KTM). Erre már Trócsányi Dezső is felhívja a figyelmet: TRÓCSÁNYI, 169.

²⁴ KTM, 770–793.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

tanuló a zsidó-keresztény vallástörténettel, Jézus életével megismerkedve szerezhet hittani és erkölcsstani ismereteket. A vallási képzést a nagy katekizmusmal zárja a tervezet, amelyben a morálteológia, filozófiai szellemű keresztény dogmatika és erkölcsstan, valamint egyháztörténet kap hangsúlyt. Az egyházkerületi gyűlésen előterjesztett megbízás két katekizmust említ, egy keresztény erkölcsi és vallási kis kátét, amelyet a nemzeti iskolák két alsóbb osztályába járó tanulók használnak, és egy nagyobb katekizmust, más néven teológiai kompendiumot, amelyet a harmadiktól hatodik osztályba járók használnak majd, de kitér a későbbi teológiai képzésre is, amelynek a diák csak a második tankönyv által veheti sikeresen az akadályait. A második katekizmus elkészítésére Tóth Ferenc kap megbízást: „A’ másik nagyobb Catechismusnak vagy Theologiae Compendiumnak [így!] készítése bízott most is Theologiae Professor Tiszt. Tóth Ferentz Úrra. Már ebből a tanuló Systematicae fogja tanulni a keresztény Hit Tudományt, és Morált, az az minden Dogmákról szerez magának valamely kevés, de azomba helyes meg fogást, úgy hogy már gyermek korába fejébe véski hitvány rajzolatját annak a’ Theologicum Systemának, mellyet a’ maga egész ki terjedésében fog látni Deák korában a’ Theologicum Auditoriumban.”²⁵

A tankönyvi felosztás összecseng Márton 1796-os művének katekizmusokról szóló függelékével, amelyet ha Márton szakmai tevékenysége révén nem is, botrányos fogadtatása miatt valószínűleg a tudományos bizottság tagjai is jól ismertek.²⁶ Ezért a Litteraria Deputatio tagjai az iskolareform benyújtása idején legalábbis remélhették, hogy Márton a megbízással előterjesztett követelményeknek minden tekintetben megfelelően fogja elkészíteni a katekizmust. Éppen ezért meglepőek és indokolatlanok a következő két év eseményei.

Egy évvel később, az 1816. július 2-ától 4-éig tartó révkomáromi ülésen Márton hivatalosan is benyújtja az elkészült írást.²⁷ 1816. június 26-ai keltezésű kísérőlevelében²⁸ azt írja, a munkát mind a Superintendentionalis Censura, mind a Litteraria Deputatio megvizsgálta már. Ezután megismétli a tavalyi végzés követelményeit, és mellé rendeli az ennek mindenben megfelelő eredményeket. Felhívja rá a figyelmet, hogy a rendelt kátének kizárólag természeti vallást és morált kell tartalmaznia, ezért kizárólag olyan szak-

²⁵ DREL, I.1.a, 397–398.

²⁶ Ez az a könyv, amelyet megjelenése után BUDAI Ferenc *A Kánt szerént való Filozofjának rostálgatása levelekbem* című röpiratban (Pozsony, 1801) bírál. Budai Ferenc könyve (Horkay László – Trócsányira hivatkozva tévesen – Budai Ézsaiást nevezi meg a mű szerzőjeként, aki Budai Ferenc bátyja: HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 206; a továbbiakban: HORKAY) jelentősen hozzájárult a kanti tanok kedvezőtlen magyar fogadtatásához, mások szerint egyenesen a magyar nyelvű filozófiatudomány megtorpanásának oka a *Rosta*. A *Rostáról* lásd PERECZ László, *Felemás portré politikai keretben: Kant-vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamában*, Világosság, 1992/11, 845–856, különösen 846–847 (a továbbiakban: PERECZ); TRÓCSÁNYI, 160–167; CSIKÓS Ella, *Hegel magyarul*, Magyar Filozófiai Szemle, 1985, 936–945, 937 (a továbbiakban: CSIKÓS); HORKAY, 206–209; MÉSZÁROS András, *A filozófia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*, Pozsony, Kalligram, 2000, 98.

²⁷ Ezt a munkát nem találtam meg a pápai Kézirattárban.

²⁸ Két példányban maradt fenn a háromoldalas levél: DREL, I.1.a, 449, 21. pontjához kapcsolódó mellékletek (külön jelzetük nincs). Az egyik példány hátulján ez áll: „Felolvasatott d. 2. Julii 1816.”, tehát az ülésen a levél elhangzott.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

szokból áll a könyv, amelyeket a „Természeti Okosság is tud” (mixtus articulusok). Ugyanakkor az is feladata volt, hogy kátéja bevezetésül szolgáljon a kijelentett vallásba, ezért bár kifejezetten vallási szakaszokat nem építhetett művébe, sikerült megvalósítania, hogy a könyv átkötéseket tartalmazzon a vallástanhoz, egyben a megrendelt második katekizmusához. Márton szupranaturalista nézeteket tükröző – a természeti és teológiai kijelentés harmóniájára épülő – szerkesztési elveinek köszönhetően a káté erkölcstani szakaszokkal kezdődik és a belőlük levezetett vallási részekkel zárul.²⁹ Szerkezetére nézve pedig egy gyermekeknek írott rövidebb és egy tanítóknak szóló hosszabb, esszé formában készült részből áll. A második rész arra szolgál, hogy azokat a tanítókat készítse fel az oktatásra, akik teológiát és filozófiát nem tanultak. Márton levele az alázat konvencionális formuláival és azzal a kijelentéssel zárul, hogy számára megtiszteltetés már az is, ha az ő munkája egy jobb káté megírásához szolgál segítségül, ha az övé nem teljesítené a vele szemben támasztott követelményeket.

A jegyzőkönyv 21. pontjában³⁰ olvasható, hogy a Litteraria Deputatióknak – amely tíz tagból áll – csak néhány tagja küldte el írásban észrevételeit Mártonnak, ezért a konzisztórium felszólítja a bizottságot, hogy meghatározott időn belül üljenek össze, és Márton véleményét is meghallgatva hozzanak döntést a káté ügyében. Addig is adják át Laky Mihály már elkészült bírálatát, hogy Márton tovább dolgozhasson a megbízaton, de mindenekelőtt adjon új címet kátéjának: „K[eresz]tyén Catechismus. Készítetett a’ Helv[etia]i Vallástétel követő Tul a Dunai Sup[er]inten[de]nti]a Consistoriumnak rendeléséből a’ kisdetek számokra.” A Litteraria Deputatio tehát nem végezte el a munkáját,³¹ de nem csak ezért kell Mártonnak egy évet várnia, hogy ismét megmértesse. Valószínűleg igaza van Trócsányi Dezsőnek, és a címváltoztatás arra utalhat, hogy a konzisztórium más álláspontot képvisel, mint egy évvel korábban a Litteraria Deputatio javaslatára benyújtott iskolatervezet kapcsán elrendelt megbízásakor. Akkor keresztény morális és vallási katekizmust vártak a szerzőtől, aki erre a kísérelésében reflektált is, most kizárólag keresztényt. A változás okára némiképp fényt deríthet az az egyetlen fennmaradt bírálat, amit a jegyzőkönyv 21. pontja említ.³²

A recenzió konklúziója az, hogy a könyv kisebb módosításokkal elfogadható. Leghangsúlyosabb kifogása, hogy „bár tsak az Auctor a’ mai megvilágosodást a’ régi Apostoli Vallás együgyűségével ’s a’ Symbolicus Könyvek’ Lelkével jobban össze békéltette, össze férkeztette – össze olvasztotta volna, és továbbá bársak annyira egy systemához p. o. a’ Kántéhoz ne ragaszkodott volna. Mert azonkívül, hogy ennek betse még átallyába –

²⁹ Szupranaturalizmusról és egyéb neológus teológiai irányzatokról lásd GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Vallás és felvilágosodás = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZCKI Lajos, Debrecen, 2000, 399–426, különösen 420–424 (a továbbiakban: GÁBORJÁNI SZABÓ).

³⁰ DREL, I.1.a, 449–450.

³¹ Nem tisztázott még az újonnan alakult bizottság munkarendje, ez abból is látszik, hogy ugyanezen gyűlés jegyzőkönyvének 13. pontja alatt határozzák meg feladatait és munkája menetét. Itt dől el, hogy a bírálandó könyveket egymás között cirkuláltatva külön-külön kell véleményt alkotniuk, aztán egy ülés keretében közös álláspontot kialakítaniuk, és ezt előterjeszteniük.

³² DREL, I.1.a, 449, 21. pontjához kapcsolódó kilencoldalas névtelen melléklet (külön jelzete nincs).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

kivált nálunk – meg nem állapított mihelyst látja az ötöt gyűlölő itt az ő Princiþiumit, nevezetesen az Erköltsi Törvény kútféjének nem az Istent állítódni, hanem a Practica Okosság Autonomiáját; a’ Virtusnak tsupán tsak a’ Törvény eránt tartozó tiszteletbõl való követését; a Halhatatlanságra, és Isten lételére nézve a’ Kánt’ Postulatuminak meg gyõzõ erejét sürgettetni”,³³ nem arra fog figyelni, hogy a végeredmény szempontjából irreleváns, hogy épp Kant érvei állnak itt vagy a kanonizált hittételek, így nyilván nem fogja belátni ezeknek az argumentumoknak a hatékonyságát sem. Ezek után a bíráló arra az esetre, ha arról születne döntés, hogy a munkát tankönyvként használják, megfontolásra javasolja a következõ kérdést: „Valyon a’ Kánt’ Tudománya Hazánkban a’ Vallásra nézve, áll é már olyan lábonn, hogy az a’ szerént fel állított Ethicai és Vallásbeli Katechismus botránkozttatásra és vádra okot nem ád? Vagy, ha okot adna: valyon a közönséges Nevelésre Ügyelõknek azt a’ botránkozttatást vagy vádat kell é’ inkább szemek elõtt tartani, mellyre ezen Catechismusnak kijövése ’s felvetése alkalmatosságot adhat, vagy pedig azt a’ realis hasznot, melly ezen Könyvnek kijövésebõl reménylhetõképpen nagyobb lesz mint az eddig valókból? – Az elsõt az okosság és a’ mi Politicai helyhez-tetésünk, a’ másodikat az Igazság és az Emberiség szerentséje kívánja fontolóra venni.”³⁴ Vagyis – ahogyan Trócsányi is írja³⁵ – a recenzens arra számít, hogy ha a könyv megjelenik és az oktatásban hivatalosan alkalmazni fogják, újabb Kant-botrány várható, ahogyan Márton *Theológusi morálja* sem fogadtatott békés meglelégedéssel. A konzisztórium döntésének háttérében tehát annak a kérdésnek a megfontolása is áll, hogy vállallja-e az esetleges zúgolódást a pápai Kollégium és az egyházkerület, amit a könyv bírálója megjósol, vagy a másik, békésebb utat választva, a várható következményekre való tekintettel nem engedi megjelenni a könyvet. A konzisztórium idõt kért, egy évvel elodázta a döntést. A könyv címére tett javaslata azonban azt sejteti, hogy várhatóan kevésbé lesz szempont döntésében az „igazság ügye”.

A döntéshozók személyesen is ismerik Mártont, aki a fennmaradt források tanúsága szerint öntudatos, csekély együttmüködési készséggel rendelkezõ személy hírében állt. Tíz évvel korábban, mikor a fõiskolai professzorok béremelést kérnek – ami az infláció miatt teljesen általános esetnek számít,³⁶ 1814 és 1816 között pl. minden évben kérnek –, a kuratórium olyan határozatot hoz, amely Márton és a másik két professzor véleménye szerint sérti a becsületüket: megadja a béremelést, de felszólítja a professzorokat, hogy eztán munkájukat jobban végezzék, és felhívja a figyelmüket arra, hogy a konzisztórium

³³ *I. m.*, 7–8.

³⁴ *I. m.*, 9.

³⁵ TRÓCSÁNYI, 72.

³⁶ A 19. század két legnagyobb éhínségét 1816-ra és 1846–47-re datálja Kaposi Zoltán gazdaságtörténete (KAPOSI Zoltán, *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*, Bp.–Pécs, Dialóg Campus, 2002, 28; a továbbiakban: KAPOSI). Az életszínvonal csökkenésében nyilvánvalóan a devalváció is közrejátszott. Az 1811. február 20-ai párens a pénz értékét ötödére csökkentette, hogy helyrebillentse az 1798-tól 1810-ig tizenhatszoros értékûre növekedett papírpénz-kibocsátás okozta gazdasági instabilitást. Ez nem vezetett eredményre, így 1816-ban újra le kellett értékelni 40%-kal az osztrák pénzt (lásd KAPOSI, 45–46). Mindezek a körülmények együttesen játszhattak közre abban, hogy a pápai oktatók rendszeresen kérvényezték fizetésük emelését.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 4. szám

a felettesük.³⁷ Erre a határozatra válaszul Márton húsvét másnapján, anélkül, hogy a pápai vezetőségnek tudomására hozná, mire készül, felpakolja professzortársait egy szekérre, és elhajt a Dunántúli Egyházkerület főkurátorához, Pázmándy Józsefhez.³⁸ Ott előadják, hogy az iskola épülete rossz állapotban van, nem alkalmas oktatási tevékenységre, ezért szeretnék az iskola székhelyét megváltoztatni. Hatásosan hozzáfűzik: amennyiben Pázmándy nem helyezi át az iskolát más településre, mindannyian felfüggesztik oktatási tevékenységüket és elszegődnek prédikátornak. Ezután rögtön Révkomáromba mennek és megegyeznek a város vezetőségével arról, hogy a főiskola ezentúl ott székel majd. A diáksággal ellentétben, akiket Márton maga mellé állított még a húsvéti kirándulás előtt, a pápaiak érthető okokból nem fogadják kitörő örömmel a hírt, és a történekeért Mártont hibáztatják. Adatgyűjtéshez látnak, terhelő bizonyítékokat keresnek Márton előéletében, iskolai előadásairól, családi örökösödési peréről, kollégiumi diákságáról – Márton a debreceni Kollégiumból nem békés úton távozott³⁹ –, prédikációiról tájékozódnak. Az ellentétek ettől korábbi eseményekig is visszavezethetők, mert Márton volt az is, aki az iskola felújítását félig megakadályozta. Csak a Szent László utcai épületen folyhattak felújítási munkálatok, ami az egyház tulajdonában állt – főiskolai pénz ezért nem támogatta a munkákat –, a Zsidó utcai kollégiumi épületen viszont nem engedett felújítást. Mikor a pápaiaknak kellő mennyiségű adat áll a rendelkezésükre, felségfolyamodványt írnak: 1804. április 28-án születik meg a számukra győzelmet hirdető kancelláriai végzés. Ezen felbátorodva májusban, a bonyi közgyűlésen határozat születik, amely egyházkerületi bizottságot rendel Pápára, hogy megvizsgálják Márton és professzortársai beadványa alapján az iskola épületét. A bizottság tagjai között van Laky Mihály segédkurátor és Buzás Pál pápai esperes, a vizsgálaton jelen van Oswald Zsigmond⁴⁰ is – nevük nem közömbös a további események szempontjából. Az orvosi vizsgálat szintén a pápaiak győzelmével zárul: az iskola épülete bentlakásra, oktatásra alkalmas, ha a diákok betegek voltak, annak nem az épület volt az oka. Márton viszont továbbra is kerékkötője marad a változásoknak: nem hajlandó az iskola alapító okiratait és a kasszát átadni – megint egy fontos név – Kolmár János presbiternek, ezért Oswald Zsigmond két hajdúval és egy pandúrral erősíti meg magát, kíséretükben megy el Márton lakására, de még így sem ér el sikert.⁴¹ Oswald álláshirdetést ír, amit szétküldenek a

³⁷ A protestáns iskolákban az állam által szentesített egyházjog szerint a tanító egyházi személy, akinek a lelkész és a kurátor a hivatali előjárója. Vö. GÁBORJANI SZABÓ, 414.

³⁸ A család történetéhez lásd NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Pest, Ráth Mór, 1862, 172.

³⁹ Márton István és Csokonai debreceni Kollégiumból való távozásának párhuzamairól lásd SZILÁGYI Márton, *Csokonai és a debreceni Kollégium konfliktusai = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 15–36, különösen 31–33. Márton István kollégiumi pöréről lásd CSÜRÖS Ferenc, *Mándi Márton István pöre*, ItK, 1912, 11–38, 175–199.

⁴⁰ Nevének helyesírása váltakozik a fennmaradt forrásokban.

⁴¹ Márton közmegítéléséről beszédes információ lehet még, hogy a hagyomány szerint a könyvtári állomány védelmének érdekében egymaga tartóztatta fel a Pápan fosztogató francia sereget 1809. június 11-én. Lásd TÓTH, 168.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

három egyházmegyében, arra az esetre biztosítva magukat, ha a professzorok valamelyike megelégné a feszültséget, és hirtelen elhagyná állását. 1803 húsvétjától 1804. október 15-éig tartó harcok után zárul le az ügy: a professzorok kielégítő fizetésemelést kapnak, az egy évvel korábbi sértő határozatot pedig törlik a jegyzőkönyvből.⁴² Ehhez hasonló esetek előfordulnak még a következő években is,⁴³ és ezekről a kuratóriumi tagoknak nagy valószínűség szerint tudomásuk van. De elég, ha Márton munkásságát ismerik, abból is tudhatják, hogy nem ortodox protestáns teológiai alapokon álló katekizmust fognak kapni a „pápai Kanttól”.⁴⁴ Ezt a tankönyvrendelés megszövegezése is kizárja. Azzal is tisztában lehetnek – bizonyára nem az előbb idézett bírálatból értesültek róla –, hogy egy kantiánus káté kiadása és iskolai tankönyvvé nyilvánítása vonhat maga után némi zavargást. Egyelőre tehát érthetetlen, hogy miért Márton kapott megbízást a könyv megírására.

Az ésszerű magyarázat a Litteraria Deputatio történetében rejlik: 1815. május 21-éig Márton tagja ennek a bizottságnak, ekkor kilép, mert nem fogadják el feltétel nélkül egy beadványát.⁴⁵ Mivel a reformtervezetet maximum egy hónappal az eset után nyújthatta be a konzisztórium elé a Deputatio – de az is elképzelhető, hogy már ki is adták a kezükből a tervezetet, mielőtt Márton kilépett –, ezért nagyon valószínű, hogy az iskolareform előkészítésében Márton is részt vett. Alátámasztja ezt a megbízás szövegének a *Theológusi morál*ban leírt katekizmustipológiával való egyezése, továbbá az is, hogy Márton már az 1814. évi révkomáromi gyűlésen egy morális katekizmus elkészítését szorgalmazza.⁴⁶ Márton kilépése után azonban felerősödhetett a személyével kapcsolatos, évekkel korábbi eseményekben gyökerező ellenérzés, de az is valószínűsíthető, hogy a főiskola nem szándékozott a Rostához hasonló újabb Kant-botrányhoz hozzájárulni, és ezért utasította el egy évvel később is a katekizmust. Egy biztos, a Litteraria Deputatio javaslatot tett a módosított kátéval kapcsolatban: az 1817-es révkomáromi gyűlésen ismét elutasították Márton könyvét, mert „ugy a’ mént most van sem Materiájjára, sem formájára a’ czélnak meg nem felelhetőnek ’s a’ kívánt végre alkalmatosnak lenni nem találattott, nem tsak azért mint a’ Litteraria Deputatio itél, mivel a’ Publicum olly Keresztyen Katechismust vart volna mellynek fundamentoma a Keresztyén Vallás lévén abból huzattassék ki az Erköltsi Tudomány, a’ mi ezen munkába meg van fordítva; hanem azért is mert az ezen Katechismusba lévő elő adás modja a Kis gyermeki elmehez alkalmaztatva nem volna.”⁴⁷ Az ítélelhozók felkérlik Tóth Ferencet, hogy írja meg ő a kátét. Tóth azonban valamiért nem fogadja el a megbízást. Azzal érvel, hogy Márton ezek után biztosan megértette, miben kell változtatnia, és az is mellette szól, hogy három éve ké-

⁴² Az esetről részletesen lásd TÓTH, 102–167.

⁴³ Márton 1811-ben újra összetűzésbe kerül Osvalddal és Kolmár Jánossal, akik feljelentik, amiért nem elég buzgó a latin nyelvű oktatásban. Lásd TÓTH, 176.

⁴⁴ Kazinczy nevezi így öt először. Lásd Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27., *KazLev.* XII, 146.

⁴⁵ Lásd TÓTH, 177.

⁴⁶ DREL, I.1.a, 353, 18. pont.

⁴⁷ *Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési iratai 1806–1830 (Budai Pál-féle)*, 1817. július 1–2. gyűlés 14. pontja. A jegyzőkönyv lapjai nincsenek megszámozva, ezért dátum és bejegyzési pont hivatkozhatók (a továbbiakban: DREL, I.1.b).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

szül már ezzel a munkával. A kifogást a konzisztórium elfogadja, Mártonnál hagyva a megbízatást, azzal a feltétellel, hogy mindkét korábban megrendelt káté Tóth Ferenc már kiadott és a konzisztórium által is elfogadott *Dogmatica és Moralis Theológiájának* szellemiségében készüljön el. Bizonyára nem okoz meglepetést az, hogy Tóth Ferenc könyvei nem a reformteológia irányvonalaikat képviselik.

Az 1815-i aranyosi gyűlés határozata előírja, hogy „Azok az Írók, a’ kik valamely Munkát Világ eleibe akarnak adni: kötelességeket esmerjék azt, mind a’ külső, mind a’ belső censorokkal edgyformánn meg vizgáltatni, és különben munkájokat Týpus alá ne is adják.”⁴⁸ Ezek szerint vagy váratlanul érte Márton a végső elutasítás, vagy már korábban feldühíthette a belső cenzúra akadékoskodása, mert 1817-ben úgy adja ki könyvét, hogy a Litteraria Deputatio nem bólintott rá. A Tudományos Gyűjtemény az 1817. évfolyam IX. számában ad hírt a kötet megjelenéséről,⁴⁹ Márton monográfusa a tavaszi hónapok idejére datálja a kiadást, a terminus ante quem pedig a nyári egyházkerületi gyűlés idejében határozza meg.⁵⁰ Nem váratlanok, bár Márton számára bizonyára fájdalmasak tehát a következő időszak eseményei, amelyeket már Kazinczy recenziókötetbeli előszavából részben ismertettem. A Tudományos Gyűjtemény 1817. X. és 1818. I. számában megjelennek a katekizmus bírálati, fél évre rá pedig, az 1818. június 30-tól július 2-ig tartó superintendentionalis gyűlésen ismét – és utoljára – elutasítják a könyvet. Márton írását tízen vizsgálják meg,⁵¹ közülük azonban csak öten – plusz az elnök – írják alá az elutasító szakvéleményt.⁵² A bírálók között szerepel Oswald Zsigmond, aki az iskolaszékhely-áthelyezési ügy idején hajdúk és pandúr kíséretében látogatott el Márton lakhelyére, Búzás Pál, aki akkoriban szintén a pápai oldalon harcolt, és Kolmár János is, akinek nem sikerült Mártontól az iskola alapító okiratait és kasszáját kicsikarni. Az elutasítás indoka egyrészt az, hogy a szerző harmadszorra sem tudta a katekizmust a gyermeki felfogóképességhez formálni, másrészt némiképp nagyvonalúan fogalmaz a bírálat: „sok kérdések homályosok; és ismét sok feleletek nem merítik ki a dolgot; mint szintén sok Conceptusok illendően meg határozatva, ’s ki fejtegetve nintsenek”. Végül az elutasítás utolsó indoka az, hogy „valamint a két elsőben, úgy ebben is sokkal inkább

⁴⁸ DREL, I.1.a, 429, 69. pont.

⁴⁹ „Keresztyén Moralis Kis Kátekhisumus, a’ Helvetziai Vallás tétellel megegyezőleg a’ magános olvasóknak számokra készítette, ’s kiadta Márton István Professor. Bécsben Pichler Antal betűivel.” TGY, 1817, IX, 138.

⁵⁰ TRÓCSÁNYI, 174.

⁵¹ A káté fennmaradt kézírata a cenzúrázott példány, belső, első borítóján olvasható, kik és mikor vizsgálták meg (Katona Mihály, Kolmár József, Oswald Sigmund, Zsoldos János, Sebestyén István, Nagy Mihály, Szép Ábrahám, Búzás Pál, Zsoldos János, Fábian József). Lásd Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézírtára (a továbbiakban: DREKK), O. 390. o.

⁵² DREKK, O. 794. 581.6. Aláírásával hitelesítette az egyalapnyi terjedelmű bírálatot Búzás Pál, Katona Mihály, Sebestyén István, Kolmár József, Zsoldos János és az elnök, Laky Mihály. Nem feltétlenül van igaza Trócsányinak, aki szerint ez az alacsony létszám annyit jelent, hogy csak ennyien értettek egyet a bírálattal. A dátum szerint (1818. július 1.) a gyűlésen fogalmazták meg az elutasítást – érv erre a rengeteg javítás is –, vagyis akár az is könnyen elképzelhető, hogy a többiek nincsenek jelen, ezért nem tudják szignálni a döntést. Trócsányi jelzet feltüntetése nélkül – ami sajnos teljes monográfiájára jellemző eljárás – írja, hogy a bizottság tagjainak bírálatát Szép Ábrahám és Fábian József kivételével megtalálható az egyházkerületi levéltárban. (Lásd TRÓCSÁNYI, 207.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 4. szám

filozofiai forma, mint sem a' Keresztyén Vallásnak szelíd, világos, popularis előadása módja találtatik, melly tulajdonság ezt a' Munkátskát egy hideg, száraz, és lelketlen Sceletonhoz hasonlónvá tészti." Az idézett mondaton, ahogyan a levél formáján és megfogalmazásán is látszik, hogy a bírálók már nem ügyelnek sem a külalakra, sem a fogalmazásbeli pontosságra, sem az egyértelműsége, a kurta és súlyos mondatok mutatják: mindenki, bírálótíró és -olvasó egyaránt tudja magyarázkodás nélkül is, milyen értelem rejlik a sorok mögött.

A vita előzményeinek bemutatása után ismét, és talán hangsúlyosabban is felmerül a kérdés: miért kapcsolódik bele Kazinczy Ferenc ebbe az egyházpolitikai és teológiai ellentétek által meghatározott történetbe? Említettem már, hogy Kazinczy a tanulmánykötet bevezetőjében a könyv körüli tevékenykedése okaként a Márton Istvánt ért igazságtalanságot nevezi meg – miszerint nem felelhetett az őt ért alaptalan támadásra. Kazinczy bevezetője azonban félrevezető: Márton István feleletét valójában szétküldték a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi első kötetével,⁵³ csak épp nem volt a folyóirathoz kötve, és nem tüntették fel a szám tartalomjegyzékében sem, csupán mellékletként kapták kézhez az olvasók. Ha nem is az írást a Márton-testvérek szerint megillető formában, mégis olvasható volt a válasza, ebből a szempontból tehát nem volt szükséges egy ilyen reprezentatív kiadvány megjelentetése. Ez is abba az irányba mutat, hogy más indok rejtőzik a háttérben, ahogyan Kazinczyval foglalkozó kutatók is gondolták. Mezei Márta az eset kantianizmust érintő vonulatainak tudja be Kazinczy bekapcsolódását a vitába.⁵⁴ Ezzel a nézetével Gerecze Péter álláspontjához csatlakozik, aki a katekizmus megjelenését követő vitával kapcsolatban Kazinczyt a legnagyobb magyarországi kantianusok közé sorolja Márton István, Köteles Sámuel⁵⁵ és Sipos Pál⁵⁶ mellett.⁵⁷

⁵³ „Erre most az Első Kötet (1818) [a Tudományos Gyűjtemény első kötete – Cz. M.] megküldésével azt feleli [Trattner – Cz. M.]: »Sajnálom, hogy az Úr kívánságát nem telyesíthetém: de a' *Censorok nem akarták*, hogy belé vagy mellé köttessem a' Tsomónak. Én mindazáltal magamtól, belé raktam külön, úgy hogy mégis minden megkapja.«" Márton József Kazinczynak, 1818. február 5., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet. (Kazinczy levelezésének kiadatlan levelei a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportja *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása* című pályázati projektje eredményeként fognak megjelenni a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem konzorciumi együttműködésében. Köszönöm Orbán László segítségét, aki a rendelkezésemre bocsátotta a levelek másolatait.)

⁵⁴ MEZEI Márta, *Kazinczy világnézeti problémái*, ItK, 1987–1988, 237–270, 269 (a továbbiakban: MEZEI).

⁵⁵ Köteles Sámuel (1770–1831) tanulmányait Jénában végző nagyenyedi bölcsellettanár.

⁵⁶ Sipos Pál (1759–1816) a göttingeni és frankfurti tanulmányok után a sárospataki református kollégiumban tanár. Színes, sokoldalú műveltséggel rendelkező személyiség, teológiával, filozófiával, matematikával és fizikával foglalkozik. Kazinczy filozófia iránti érdeklődésének serkentője és kielégítője éveken át. Lásd SIPOS Pál, *Természet és szabadság: Hat filozófiai tanulmány*, kiad., bev. MAKKAI Ernő, Kolozsvár, M. Kir. Ferenc József Tud. Egyetem Philosophiai Intézete, 1944; MAKKAI Ernő, *Sipos Pál és Kazinczy Ferenc*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1944; filozófiai munkásságának legújabb szakirodalma: EGYED Péter, *Az ismeretlen Sipos Pál = Iskolafilozófia Magyarországon a XVI–XIX. században*, szerk. MÉSZÁROS András, Pozsony, Kalligram, 2003, 135–145.

⁵⁷ GERECZE Péter, *Kazinczy Ferenc vallási és bölcselmi nézetei*, Pécs, Ramazetter K. könyvnyomdája, 1881, 21.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évi 4. szám

A bírált katekizmus valóban kantianus elméleti háttérrel rendelkezik. Az *Előbeszéd* tanúsága szerint Márton azt a célt szeretné elérni munkájával, hogy a polgárok ne pusztán a büntetéstől való félelmükben, hanem a „kötelességnek szentségéért tartsanak minden emberi Jussokat”,⁵⁸ vagyis egy autonóm személyekből álló közösség moralitása a célja. A kötelesség fogalma szerepel már az 1796-os *Keresztyén theológusi Morál vagyis Erköltstudomány* című könyve egyik mellékletének, az *Erköltsi szótárnak*⁵⁹ címszavai között is. Márton erre a fogalomra építi kátéja általános morált leíró fejezeteit. Definíciója azonban merőben más, mint a korszak egyházi irodalmában használatos kötelesség-fogalom. „[A]’ Kötelesség – írja – a’ Törvénynek az az eránt való tiszteletből lett tellyesítése. Világosabban ezt populariter így magyarázhatom meg. Mikor t. i. valami tselekedetkor a’ Lelkesmérete ezt diktálja: KELL (tselekedni), még pedig úgy diktálja, hogy az által az Okosságom ’s az egész Okos természet ellenmondásba (Contradictio) ne jöjjön, ezt a’ KELL-et tsupán tsak azért realisalni, mivel az Okosságom helybehagyja, nem pedig valami gyönyörűség ’s haszon tekintetből, – az a’ Kötelesség.”⁶⁰ Márton példát is hoz a fogalom megvilágítására: arról a kereskedőről ír, aki nem csapja be tapasztalatlan vevőit, tette mégsem nevezhető erkölcsileg jelentősnek, hiszen azt önös érdek is motiválja, hogy vevőit ne veszítse el, s ezáltal megélhetését biztosítsa. A példa teljes egészében megegyezik Kant példájával: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében* leírt szatócs esetével.⁶¹ Kant a kötelesség fogalmát ebben a művében vezeti be, s ez későbbi morálfilozófiájának is kulcsfogalma. „A kötelesség – írja – valamely cselekedetnek a törvény tiszteletéből eredő szükségszerűsége.”⁶² Erkölcsstanában nem célja (pl. *Mi a boldog élet?, Mi a jó élet? Vagyis: mit kell tennünk a boldog/jó élet elérése érdekében?*) határozza meg, hogy egy cselekedet morálisan értékelhető-e vagy sem, hanem egy belső erkölcsi parancs, a *Mit kell tennem?* kérdés szabja meg a tettek morális értékét. Ez szigorú értelemben véve azt is jelenti, hogy azok a cselekedetek, amelyek háttérben külső indítóokok, például emberi hajlamok, érdekek vagy egyéb kényszerítő erők állnak – ahogyan a kereskedő esetében az önfenntartásra való hajlam –, még akkor sem tekinthetők erkölcsösnek, ha közben a kötelesség diktálta őket.⁶³ Ennek a tételnek szoros interpretációja olvasható Mártonnál az *Erköltsi szótárban*. A Kant-hatás természetesen filológiai adatokkal is alátámasztható. Egy 1799-ből fennmaradt, Márton előadásain készült iskolai jegyzet bizonyítja, hogy Márton minden kétséget kizáróan ismerte többek között Kant idézett írását is.⁶⁴

⁵⁸ *KMKK*, XII–XIII. A kiemelés Márton tollától származik.

⁵⁹ Modern kiadása: MÁRTON István, *Erköltsi szótár = Galagonya magyarok: Szemehvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmigig*, szerk. VÁRHEGYI Miklós, KÖSZEGI Lajos, Veszprém, Comitatus, 1992, 56–107.

⁶⁰ *I. m.*, 84.

⁶¹ Immanuel KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, jegyz. TENGELYI László, Bp., Raabe Klett, 1998, 24.

⁶² *I. m.*, 26.

⁶³ *I. m.*, 24–26.

⁶⁴ „Propedeutikus metafizika három darabba. Előadta T. T. Márton István filozófiát tanító professzor. Leírta pedig Őri Szabó Gábor Pápán, 1799. szeptember s októberben a pápai tudományos kurzus 2-dik esztendejére.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

A kötelesség fogalma Márton katekizmusának 46. kérdésre adott válaszában a Kant-definíció magyarázatoként is értelmezhető: „a’ minek az Erköltstörvényre való tekintetből egyáltalánba meg kellene történni.”⁶⁵ A 47., 48. és 49. kérdések⁶⁶ közvetlenül a kanti erkölcsi törvényekre kérdeznak rá. A válaszokban a következők olvashatók: a tiltó erkölcsi törvény: „Valamit mi mindenekre nézve, minden magunkal való ellenkezés nélkül edgyaránt Törvényné tétetni ’s kötelességül esmertetni nem akarhatunk: mind az tilalmazó Erköltstörvény. Tilalmazó erkölcsi Kötelesség, p. o. a’ lopás.” A parancsoló erkölcsi törvény: „Valamit mi mindenekre nézve, minden magunkkal való ellenkezés nélkül edgyaránt Törvényné tétetni, ’s Kötelességül esmertetni akarhatunk: mind az, parantsoló Erköltstörvény, ’s parantsoló Kötelesség, p. o. a’ szükölködővel való jóltétel.” És végül onnan ismerhető meg, mi szabad az ember számára, ha „[v]alamit mi mindenekre nézve minden magunkal való ellenkezés nélkül edgyaránt szabadossá tétetni ’s szabadosnak esmertetni akarhatunk: mind az Engedelemtörvény, ’s szabad tetszési tselekedet. p. o. mindenféle eledellel és itallal, valami tsak életed ’s eggészed fenntartásával nem ellenkezik, szabadon ’s megtilalmazhatatlanul élhetsz.” Márton könyve a kanti etika interpretációjánál annyiban nyújt többet, hogy míg Kant elegendőnek tartja az erkölcsi törvények formáját leírni ahhoz, hogy használatuk módját bárki számára világossá tegye, vagyis nem fogalmaz meg konkrét preskriptív törvényeket, addig Márton – a katekizmus műfaji sajátosságainak engedelmeskedve – a káté második részében tartalommal tölti ki az első részben kifejtett morálfilozófiát. Máskülönben a kanti tételek és definíciók, a példatár változtatás nélküli felhasználása jellemzi a kátét.

Az első száz kérdés – amelyek közül már idéztem is – az általános erkölcsant foglalja magában, a sorrend szokatlan, így eleve kritikák céltáblájává teszi a katekizmust. Erre és a katekizmus egyházkerületi fogadtatására való tekintettel – mivel a munkát háromszor utasította el a belső ellenőrző bizottság –, valamint a kantiánus erkölcsfilozófia tudományos kirekesztettségét ismerve, a szerző túlságosan is hangsúlyosan érvel amellett, hogy az erkölcsstudományi fejezet indokoltan előzi meg a vallási tanítást hordozó tételeket a kátében. Márton érvelése szerint az erkölcsant „mint obiectiva Tudomány könnyen felfogható, példákban is nagy részént előterjeszhető és annyira megmutatható Tudomány, hogy ez magából minden kételkedést örökre kizár: ellenben a’ Hittudomány, mint Subiectiva Tudás, a’ gyermeki elmétől sokkal nehezebben felfogható, a’ tapasztalásban ki nem mutatható, ’s a’ gyenge Nevelendőre nézve eligazíthatatlan nehézségekkel edgyütt járó Tudomány”.⁶⁷ Erkölcsant alapokra helyezi ezzel a kijelentésével a vallást, és érvelésének kiindulópontja antropológiai nézeteiben rejlik: „ezen Mindenés [általános –

Az első rész: A tiszta okosság kritikája lapszámozás nélkül 753 szakaszban be van fejezve. A második rész: Az erkölcsök metafizikája fundamentomtétele és a Praktikus okosság kritikája volna, de ebből csak a cím és másfél sor van leírva.” TRÓCSÁNYI, 123.

⁶⁵ KMKK, 42. Vö.: „Pflicht ist die Notwendigkeit einer Handlung aus Achtung fürs Gesetz.” Immanuel KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* = Uő, *Kritik der praktischen Vernunft: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, kiad. Wilhelm WEISCHEDL, Frankfurt, 1974, 14.

⁶⁶ KMKK, 42.

⁶⁷ KMKK, XXV.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Cz. M.] Morálnak Principiumai a' Teremtőnek ujjai által még ez edgyügyü embereknek szíveikben is edgyaránt be vagynak plántálva".⁶⁸ Vagyis Márton szerint minden ember gondolkodásának, észlelésének, érzelmeinek stb. architektónikája hasonló, és ebbe a belső elrendezésbe az ember alkotója ültette bele az erkölcs alapjait is, ezért a morál egyetemes. Emiatt az erkölcs tan könnyen megérthető az intellektuális képességektől és tapasztalati tudástól függetlenül, csupán azok az alapvető képességek szükségesek hozzá, amelyek minden embernek rendelkezésére állnak. Ezért fektet Márton ezeknek a képességeknek a fejlesztésére még a Biblia tanulmányozásánál is nagyobb hangsúlyt az erkölcsi nevelés első lépéseinél. Másrészt viszont, mivel a vallási tanítások nem empirikusak – írja – különösen nagy nehézségek elé állítják a diákokat, ezért „az Erköltstudománynak tiszta világával kell a' gyermeki értelmet megvilágosítani, a' szívet a' kötelességi érzéssel felmelegíteni, 's tsak azután lehet a' Hitágazatokra általmenni.”⁶⁹ Az így megalapozott vallás eszköz a morális nevelés szolgálatában, s ezzel az állam és tagjai boldogságát segíti elő,⁷⁰ s ez és a fentiek elvezetnek minden vallás egységének és egyenlőségének gondolatához. Így a szöveg egésze is – s ennél hatásosabb öngigazolás nehezen lenne található – mivel a polgárok erkölcsi növekedését támogatja, kellékkévé válik a Gondviselésnek, amelynek célja, hogy „BÉKESSÉG legyen e' földön, és JÓAKARAT az emberek közt.”⁷¹

Kazinczy tisztában van a káté filozófiai irányultságával, a kanti eszmék védelmét viszont csak részben tartom elfogadhatónak az ellenrecenzió motivációját illetően.⁷² Mellesleg, de nem elhanyagolható tény, hogy nem ez az első Kant körüli lárma a Tudományos Gyűjtemény első köteteiben. Ilyen alkalom volt például a Szabó János, Folnesics Lajos és Schedius Lajos nevével is fémjelzett, eredetileg pedagógiai eszmecsere indukáló, később a kantianizmus erkölcs tan, társadalmi következményeit vitató eszmecsere.⁷³ Kazinczy nem fejt ki nézeteit nyilvánosan, sem mikor Folnesics Fichtét, Schel-

⁶⁸ I. m., XXV.

⁶⁹ I. m., XXV.

⁷⁰ I. m., XXVII.

⁷¹ I. m., XIV. A bevezető gondolatmenete több ponton is párhuzamba állítható az először 1793-ban megjelent *A vallás a puszta ész határain belül* című Kant-írással is. (Immanuel KANT, *Vallás a puszta ész határain belül* = Uő, *Vallás a puszta ész határain belül és más írások*, Bp., Gondolat, 1980, 129–350.)

⁷² Mezei Márta azt írja Kazinczy egy 1818-as levelét is idézve, hogy Kazinczy Kant tanaival megismerkedve őt „istenli»; s 1817–1818-ban önként kapcsolódik be egy, Kant nézeteit élesen támadó vitába Márton István *Erkölcsi Katekizmusának* védelmében.” (MEZEI, 269.) A Nagyváthy Jánoshoz írt levélből (Mezei véletlenül Kis Jánost tünteti fel címzettként) kiragadott szó Kazinczyt szélsőséges Kant-követőként mutatja be. Az idézett szó szövegkörnyezetéből viszont kiderül, hogy Kazinczy Márton kátéjának első recenziójából emeli ki az általa alulminősített kifejezést: „Én is Kántot istenlem, – ha ezen oktalan szavával a' Recensensnek élnem szabad.” (1818. január 17., *KazLev.* XV, 449.)

⁷³ A teljes vita szövegei: SZABÓ János írása: *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1816, 45; FOLNESICS Lajos válasza: *TGy.*, 1817, I; SCHEDIUS Lajos felelete az előbbire: 1817, II; erre FOLNESICS felelete (amely már utalást tartalmaz Márton kátéjára is, ebből következően akár egyetlen, bár meglehetősen széttartó vitának is tekinthetjük a cikkek sorozatát): 1817, V; PUCZ Antal írása: 1818, IX. Schedius Lajos János hozzászólásáról lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 119–122 (a továbbiakban: BALOGH).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

linget és Kantot bíráló sorait olvassa, sem pedig a másik három válaszcikk olvasása után, pedig Márton kátéját is érintik az írások. Kétségtelen, hogy a dolgozat által vizsgált tudományos vita során Kazinczy Kant tanai iránt érzett szimpátiájának hangot ad leveleiben, egyik levelezőpartnerének figyelmét fel is hívja arra, hogy antirecenziójába „Kant-apológiát” is beleszótt.⁷⁴ Az is igaz, hogy mivel nevét adja egy bölcséleti preferenciája miatt (is) üldözött írás védelméhez, tette állásfoglalásként értelmezhető a filozófiai irányzat mellett is. Kazinczy akciójának tehát valószínűleg van köze a katekizmus filozófiai háttéréhez, ha a körülményeket is figyelembe vesszük, a felsorolt indokok viszont nem bizonyító erejűek fellépésének motivációját illetően.

Kazinczy közrelépésénél nem elhanyagolható az a szempont, hogy figyelme kizárólag a Tudományos Gyűjteményben megjelent, nagy visszhangot kiváltó recenziókkal kapcsolatosan fordul Márton felé,⁷⁵ és sokáig saját recenziói szövegek környezetében helyezi el Márton katekizmusát. Eleinte helyesli M. A.⁷⁶ szókimondását, recenzióját jó példának tartja a jogos fenytékre, amely a rossz írókat illeti – ekkor azonban még a katekizmust nem ismeri.⁷⁷ Csak január elején⁷⁸ kapja meg a kátét, és már az előszó olvasása után,⁷⁹ a teljes szöveg ismerete nélkül gyökeresen megváltoztatja véleményét: M. A. bírálatát innentől kezdve mindvégig igazságtalannak nevezi, de még hosszú ideig kizárólag saját recenziói kontextusában említi.⁸⁰

⁷⁴ Szentmiklóssy Alajosnak, 1818. március 18., *KazLev.* XXIII, 263.

⁷⁵ Az ide sorolható legfontosabbak: Z., *A' Mondolatnak, 's rá való Feleletnek megúttatése*, TGy, 1817, VI, 97–107; KAZINCZY Ferenc, *Dissertatio Philologia de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyarice. Scripsit Beregszászi Nagy Pál és Sipos József: Ó és Ujj Magyar, vagy: rövid értekezés miképen kelljen az Ó-magyarsággal az Ujjat egyesíteni*, TGy, 1817, XII, 87–105; N., *Kazinczy Ferencz' Munkái. Szép Literaturára, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814–1816*, TGy, 1818, IV, 96–115; FÜREDI Vida, *A' Recenziókról*, TGy, 1818, VI, 3–32. És ide tartozik még: KAZINCZY Ferenc, *Kisfaludy Sándor: Himfy szerelmei. Buda. 1807. I. köt. XXIC, 36 p. 2. köt. 299 p.*, Erdélyi Múzeum, 1814, I, 72–89.

⁷⁶ M. A. kilétéről többféle nézet ismeretes: Moldoványi Antal (lásd pl. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1903, IX, 130), Fejér György (lásd pl. Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1817. december 25., *KazLev.* XV, 406), Molnár András (lásd pl. *KazLev.* XVI, 583, Váczy János jegyzete). Márton István öccse, József viszont, aki személyes érdekeltsége folytán bizonyára minden lehetségeset megtett, hogy kiderítse a bátyja művén szégyenfolttot ejtő nevét, néhány találgatás után megállapodik abban, hogy M. A. kilétét nem tudja felderíteni. (Márton József Kazinczynak, 1818. március 31., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.) A lehetséges nevek listájának hosszára és a megfjtés következményének csekély relevanciájára való tekintettel én is maradok ennél a lehetőségnél.

⁷⁷ Márton József 1817. december 26-i levele mellett küldi el neki. Lásd Márton Józseftől, 1817. december 26., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

⁷⁸ Pápay Sámuelnek, 1818. január 4., *KazLev.* XV, 415.

⁷⁹ Márton József először csak az első három ívet küldi el Kazinczynak. Korábban Trattneren keresztül próbálta a teljes kötetet hozzá eljuttatni, de a kísérlete ismeretlen okokból meghiúsult. Lásd Márton Józseftől, 1817. december 26., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

⁸⁰ Szeretné tudni, a bírálat hogyan viszonyul a Himfy-recenziójához, vajon ő is igazságtalanul járt-e el. Pl. Kazinczy Kis Jánosnak, 1818. január 6., *KazLev.* XV, 421; Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1817. december 25., *KazLev.* XV, 406.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

A káté melletti nyilvános állásfoglaláson először akkor kezd el gondolkodni, mikor megjelenik a második kritika a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi első számában. Ekkor megfordul a fejében, hogy esetleg feleljen a második recenzióra, de a később tapasztalható hevület egyelőre alacsonyabb hőfokon van jelen. Nem is saját maga készül válaszként, először Rummy Károly Györgyöt kéri, hogy írjon feleletet, amit majd az Erdélyi Múzeumban tervez megjelentetni.⁸¹ Másfél héttel később – Rummy válasza nem ismert – kezdi fontolgatni, hogy ő reagáljon a bírálatra.⁸² Ebben a gondolatában a sorsdöntő megerősítést és az „igazság ügye” horizontba kerülését február eleje hozza meg, felkérést kap ugyanis Márton István öccsétől, Márton Józseftől: „Szívesen kérem én is méltóztassék pártját fogni Kedves Testvérem személyében az Igasságnak, mellyet elnyomni olly sok Irígy és szánakozást érdemlő lélek igyekszik.”⁸⁴ Ebből a levélből szerez tudomást a felelet megjelenése körüli nehézségekről. Márton József már decemberben sejtette, hogy bátyja feleletét szándékosan vitték Pesten olyan cenzorhoz, aki nem engedte a megjelenést. Trattner János Tamás kiadó ekkor megkérte Márton Józsefet, hogy inkább Bécsben engedélyeztesse bátyja feleletét, eztán megjelenhet a Tudományos Gyűjteményben. Mikor a bécsi cenzúrán egyetlen vonás nélkül átment a munka – nyilatkozik Márton József –, akkor ő elküldte Trattnernek, aki korábbi ígéretéhez mégsem tarthatta magát: bejelentette, hogy mivel Fejér György szerkesztővel újra kibékültek, nincsen már kizárólagos döntési joga a folyóirat tartalmát illetően, és mivel kaptak egy jobb recenziót, s a cenzorok eldöntötték, hogy az fog megjelenni a januári számban, nem tehet az érdekükben semmit. Ráadásul költséges is egyetlen témáról ekkora terjedelemben írni a folyóirat hasábjain. Az utolsó érvet kiküszöbölendő, Márton József kinyomtatattja önköltségén a feleletet Bécsben és elküldi a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe, hogy legalább a nyomtatási költségen ne múljon a megjelenése. Trattner legközelebb már csak az 1818-as évfolyam első kötetét küldi el Márton Józsefnek, és a mellé tűzött levélben írja, hogy a cenzorok nem engedték, hogy Márton István antirecenzióját a folyóirathoz köttesse, de az írás példányait a folyóirat mellé helyeztette, így segítette, hogy mégis eljusson az olvasóközönséghez. Márton József arról is tájékoztatja Kazinczyt, hogy bizonyos meg nem nevezett forrásokból úgy tudja: a debreceniek örömmünnepet ültek a recenziók megjelenése miatt, mert a *Rosta* címen ismert gúnyirat után Márton ismét megbukott az olvasók előtt.⁸⁵

⁸¹ Kazinczy ajánlkozik Rummy írásának fordítására. Rummy Károly Györgynek, 1818. január 6., *KazLev.* XV, 423.

⁸² Nagyváthy Jánosnak, 1818. január 17., *KazLev.* XV, 449.

⁸³ Márton József (1771–1840) Debrecenben, Jénában végezte iskoláit. Bécsben magán magyar nyelvtanár János főhercegnél és nemes családoknál, később a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanára, közben a protestáns konzisztóriumban titkár, ezután a magyar testőrségnél a magyar nyelv tanára. Kezdetektől a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

⁸⁴ Márton Józseftől, 1818. február 5., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

⁸⁵ „Azt írja Debreczenből egy igen Érdemes Hazafiu [javított szó] ide, nem nekem, hanem egy jó barátjának »No volt örömmünnepe a' Pipatzéhnek. De koránt sem a' Ref[ormátusok] Jubileuma. Nagyobb volt ennél, mert még a' Pipaszálát is illuminálták, mikor a' Pápai Professor Moralis Kátéja Recenziója ide megérkezvén ez

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 4. szám

Márton József felkérő levele, különösen a cenzúrázás körülményei, Trattner be nem váltott ígérete és a Kazinczy nézőpontjából évek óta ellenséges színben feltűnő Debrecen említése folytán, akár önmagában is elég ok volna ahhoz, hogy Kazinczy nyilvánosan állást foglaljon a megtámadott könyv védelmében. Az indítóokok sora ennyiben viszont nem merül ki. Az 1818-as évfolyam első Tudományos Gyűjteményét megvizsgálva újabb háttér-információra derül fény. Az első szám könyvbírálat-rovata tematikusan épül fel: három teológiai tárgyú írás recenzióját tartalmazza, mindhárom protestáns szerző műve, kettő közülük pápai, egy debreceni íróé. A bírálatok közül az első a Márton könyvéé, a második Budai Ézsaiás *Propedeumata Theologiae Christianae* című munkájáé, a harmadik a már említett Tóth Ferenc (!) *Keresztyén Erkölts-Tudomány* című írásáé. Amíg Budai Ézsaiás A. álnevű⁸⁶ (!) bírálója nem méri szűkmarkúan a dicséretet, addig Tóth Ferencé képletesen fogalmazva egyenesen a magasságos mennyország fényes kapujába hordozza fel pusztá tenyerén a pályájának bemutatása során már egyébként is dicsőségben tündöklő szerző munkáját, amelyet a recenzens szó szerint is tökéletesnek nevez. Különösen érdekes, hogy a recenzens fontosnak tartja megemlíteni, hogy a könyv írója nem ellensége a kanti filozófiának. Szerkezetére nézve Tóth írása klasszikus módon keresztény erkölcsstudománnyal kezdődik és kötelességtudománnyal zárul – épp ellenkezőleg, mint Mártoné. A recenzens felhívja arra is a figyelmet, milyen sajnálatos, hogy a könyvet igen kevesen fizették elő, pedig annak helye volna minden háztartásban és minden papi könyvtárban egyaránt – ezzel megszólítva érezheti magát a könyv beszerzésére minden potenciális vásárló. Sok mindent megmagyaráz, hogy a bírált könyv kiadója épp Trattner, aki pár hónapja még nem tudta megoldani, hogy Márton válasza megjelenjen.

Ismét le kell szögezmem tehát, pontatlanul fogalmazott Kazinczy a recenziós kötet előszavában 1818 áprilisában: Mártont nem azért éri igazságtalanság, mert válasza nem jelenhet meg szabályosan a Tudományos Gyűjteményben, ráadásul másodszor is megbírálják könyvét, hanem mert a könyve második bíráta mellett a folyóirat másik két protestáns szerző szélsőségesen méltató kritikáját hozta, továbbá azért, mert az egyik méltatóbb bírálatot érdemelt könyv kiadója az a személy, aki Márton válasza meg nem jelenésének idejében Fejér nélkül irányította a folyóiratot, a könyv szerzője pedig abban a főiskolában tanár, amelyet ő indított, és végül azért, mert ilyen mértékű egybeesés elképzelhetetlen, hogy a véletlen műve volna. A könyvek – különösen Mártoné és Tóthé – konkurálnak, a kiadónak pedig elkél a segítség. Márton antikritikája pedig hiába megy szét – ha egyáltalán valóban szétmegy és nem csak Márton József kapta meg a Tudományos Gyűjtemény mellett – a folyóiratpéldányokkal egy ilyen apparátus kíséretében.

A körülmények megvilágításához adalékként szolgál még a dolgozat által már érintett tíz évvel korábbi esemény is. A pápai professzorok béremelési vitája kapcsán – amely-

eránt első Pipagyülés tartatott. Egyik ezt mondá No másodszor van most eltemetve Márton élvén. (először *talám* akkor volt eltemetve, mikor a Moralját megszólta [javított szó] Szováthi Pred[ikátor] Budai Fer[enc]«⁷⁷. Uo.

⁸⁶ A két A. álnevű személy (Márton recenzense és Budai bírálója) azonosságára gyanakodott Márton József, aki Debrecenből kapta meg a hírt, miszerint mindkét recenzió szerzője Varga nevű debreceni professzor. Lásd Márton József Kazinczynak, 1818. március 31., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

nek része a révkomáromi kiruccanás is – álláspályázatot írnak ki Pápán. Az előrelátó pályázatok aggodalma beigazolódott, ugyanis az egyik kollégiumi tanár, Lácza Szabó közvetlenül a küzdelmek lezárulta után távozik a főiskoláról. A helyére Mokry Benjámin veszik fel, aki 1806-ban teszi le a tanári esküt.⁸⁷ Nem nyeri el tetszését Mártonnak azonban, hogy az ő megkérdése nélkül vettek fel új professzort, és ezt kifejezésre is juttatja. Korabeli forrásokból kikövetkeztethető, hogy Mokry 1813-as távozásához ő is hozzájárult.⁸⁸ A káté vitájának éveitől visszatekintve: mikor Márton könyvének recenziója megjelenik a Tudományos Gyűjteményben, a szerkesztő Fejér és Trattner között vita robban ki, ami a két személy munkakapcsolatának megszakításával és Fejér a szerkesztőségtől való ideiglenes távozásával zárul. Ezt mindketten megírják Kazinczynak is:⁸⁹ Fejér leveléből lehet tudni, hogy az új főszerkesztő Mokry Benjámint lesz, ahogyan azt is, hogy a Trattner és közte fennálló vita kirobbantójaként szintén őt tiszteli Fejér. Rövid ideig, 1817 novemberétől⁹⁰ 1818 januárjáig vezeti a folyóiratot,⁹¹ épp abban az időszakban tehát, mikor Márton István válaszában felvételét kéri a Tudományos Gyűjteménybe, és még akkor is, mikor a saját úton kinyomtatott választ elküldi a szerkesztőségbe, s már annyival is megelégedne, ha a tartalomjegyzékben feltüntetnék, hogy a melléklet a folyóirat részét képezi. A szerkesztőség azonban ezt is visszautasítja. Januárban, mikor a második recenzió megjelenik, már épp nem Mokry Benjámint vezeti a folyóiratot. Fejér és Trattner között normalizálódik a viszony, és mikor a januári szám mellett szétküldik Márton kinyomtatott feleletét, már ismét Fejér a szerkesztő. Vagyis Mokry Benjámint személyének jelenléte a folyóiratnál a korabeli események és személyes ellentétek ismeretében ha nem is sorsdöntő, mégis figyelmet érdemlő körülmény.

Kazinczynak, ha a régi pápai ellentétekről nincsen is tudomása, a szerkesztői elfogultság jeleit nem nehéz észrevennie – Tóth Ferenc könyvének bírálata már-már taszítóan pozitív. De Márton József különben sem bízta a véletlenre, hogy Kazinczy a színpad mögé pillantson, nyíltan felhívja Tóth Ferenc üzleti érdekeire a figyelmét.⁹² „Külömben Tiszt. Tóth Urnak nagyon szükséges az ilyen Recensio szín alatt kiadott Encomium, mert vajmi Anxius szokott lenni, mikor valamit kiad, hogy nem kél el. – Egynehány esztendővel ezelőtt jelen voltam, midőn a' Testvérem előtt azon töprenkedett, hogy a' Dogmaticája, mellyet akkor másodizben adott volt már sajtó alá soha el nem kél; mert Lácza Ur éppen akkor hirdeté ki a' maga két Tómusban kiadandó Dogmaticáját, 's attól félt, hogy a' Deákok majd azt a' két Tómusból állót inkább fognák venni. A Testvérem ezzel vigasztalá: »Ne féljen Colléga Uram el kél biz az és kedvesebb leszsz mint amaz, nagyon tudja már azt a' Deák inter duo mala minus est eligendum.« Most hát szükséges

⁸⁷ A tanárok névsorát lásd *A pápai református Kollégium diákjai*, 71.

⁸⁸ TÓTH, 180–181.

⁸⁹ Trattner János Tamás Kazinczynak, 1817. november 14., *KazLev.* XV, 356–357; Fejér György Kazinczynak, 1817. november 12., *KazLev.* XV, 351–352.

⁹⁰ Döbrentei Gábornak, 1818. március 21., *KazLev.* XV, 535.

⁹¹ Kis Jánosnak, 1818. január 6., *KazLev.* XV, 421.

⁹² Márton József Kazinczynak, [1818. március], *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet. A kikövetkeztetett dátum, [1815. március 5.], téves.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

vala a' Publicumot figyelmessé tétetni Kováts Ur [Tóth Ferenc könyvének bírálója – Cz. M.] által hogy a' két kiadott Moral között melyik jobb, hogy azt választhassa, vagy is hogy azt vegye az.”

Gyanakvásra adhat okot az is, hogy Márton József már 1817 augusztusában elküldte Kazinczynak a katekizmus egy példányát, még hozzá Trattneren keresztül. Trattner azonban, nem tudjuk, miért, a kátét nem adta át Kazinczynak.⁹³ A Tudományos Gyűjtemény rendi nacionalizmusa által motivált kötet szerkesztés, amely kantiánus elméleti háttérrel rendelkező írásokat kritikusan közelít meg – Percz László ugyanis ezzel indokolja a Márton-vita aránytalanságait⁹⁴ –, úgy tűnik, finánciális motivációkkal is megerősítést nyert. Erről azonban Kazinczy talán a literátori etikett iratlan szabályai miatt, talán más okból, de nem ír a recenziós kötet előszavában, sőt, valamilyen okból még a privát és szakmai levelezésben sem: még Márton Józsefhez is titokban, a levél útját megbízható személyekre és nem a postára bízva küldi el antikritikáját,⁹⁵ ezzel gondoskodik arról, hogy a levelet kizárólag az illetékes bontsa fel.

Az irodalomtörténet-írás szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hogy nem csak a recenziós kötet előszavában nem ír a vita háttérében rejlő eseményekről Kazinczy, hanem egyetlen magánlevelében sem említi azokat. Ez alól persze kivételek a Márton Józseffel váltott levelek, amelyek a Kazinczy-levelezés újabb pótkötetében fognak megjelenni.⁹⁶ Kazinczy diszkréciója, amely egyelőre indokolatlannak látszik, és amely nyilván további kérdéseket vet majd fel, most egy általános érvényű tanulsággal szolgál: a fennmaradt Kazinczy-levelezés olvasásával kapcsolatos óvatosságra is felhívja a figyelmet. És nem csupán annak evidenciája miatt, miszerint bármikor előkerülhetnek olyan Kazinczy-kéziratok, amelyek keresztülhúzzhatják a spekulációt, ahogy Márton József felbukkant leveleivel történt. Hanem azért is, mert fennáll annak a lehetősége, hogy a levelek kommunikációs szituációjának (a kommunikációban részt vevő szereplők kapcsolatának milyensége, viszonyuk jellege, eredete és története, a levélszituáció körülményei) és retorikai státuszának alapos felülvizsgálata és fokozott figyelembevétele nélkül nem derül fény a kommunikációs üzenetek aktuális és érvényes jelentésére. Vagyis a felsorolt körülmények és hatások figyelembevétele nélkül egy helytelen valóságrepresentáció forrásává válhatnak a levelek, és esetenként előfordulhat, hogy nagyon is hangsúlyos kérdések olykor egyáltalán nem válnak levél-megnyilatkozások témájává, ugyanakkor

⁹³ „Meg nem foghatom, hogy Trattner Úr el nem küldötte a Kedves Barátomnak azt a' bekötött, 's Velin papirosú Moralis Katechismust, mellyet én Aug. 27dikén személyesen adtam által Pesten olly kéréssel, hogy azt küldje el.” Márton József Kazinczynak, 1817. december 26., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

⁹⁴ PERECZ, különösen 847–848.

⁹⁵ „Méltóztassék ezen Recenziómat, a' hogy itt megyen, felküldeni Prof. Márton József Úrhoz Bécsben, a' Reform. Templom' épületjében. Ennek meg fogom írni, hogy a' sajtó alá adandó Recenziót az Úrtól fogja venni. Csak azt kötöm-ki, hogy a' levél, Márton József Úrhoz ne postán 's ne dilizsánszon menjen-fel; Pesten minden héten talál az Úr ollyat a' ki a' fáradtságot nem sajnálja, a' mellybe a' levél általadása kerülhet.” Kazinczy Szabó Jánosnak, 1818. március 5., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

⁹⁶ Váczy János, a Kazinczy-levelezést legkomplexebben ismerő személy, a levelezés XIV., XV. és XVI. kötetének összeállításakor még nem ismerhette a Márton József-leveleket, ennek is köszönhető, hogy sem Kazinczy-monográfiájában, sem a levelezéskötetek előszavában nem tér ki a dolgozat által vizsgált szempontokra.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

esetleg kevésbé jelentős háttéresemények, retorikai eszközökkel felduzzasztott szempontok hangsúlyosabbakká válnak, mint amilyenekké irodalmi életre gyakorolt hatásuk által különben lehetnének. A hangsúlyeltolódás a dolgozat által vizsgált esetben igen nagy: Trattnerék machinációját bármilyen okból is, de nem fedi fel Kazinczy, pedig tudjuk, hogy a színpalak mögé lát: „*hatalmas* kéz íratá a’ Pesti Recenziót; én pedig nem szeretem, ha Tudomány dolgába hatalmas kéz avatja magát”.⁹⁷

Előre kell bocsássam, hogy aki a századfordulón, és még a húszas években is kantianizmussal kapcsolatba hozható írást publikál, hamar az érdeklődés középpontjában találja magát – ezt Márton katekizmusának szélsőségeiben gazdag egyházkerületi fogadtatása is alátámasztja. A téma különös kitüntetettsége 1795-ben kezdődik, amikor a Helytartótanács betiltja a Kant-oktatást a katolikus iskolákban.⁹⁸ A kantiánus protestáns gondolkodók, akikre a tiltó parancs nem érvényes, Budai Ferenc a transzcendentál-filozófia ellen és korabeli legrelevánsabb képviselője, Márton István ellen irányuló *Rosta* című gúnyirata után kénytelenek a nyilvánosságtól elvonulva áldozni a kriticismus oltárán, amennyiben a retorziók ismeretében még volna hozzá merszük. A *Rosta* etikai alapú bírálata a kantianizmus társadalomra és kereszténységre való kártékonyosságát bizonyítja. Több mint egy évtizeddel később, mikor Folnesics Lajos a Tudományos Gyűjteményben megjelent Pestalozzi-ellenes írása nyomán vita indul a folyóiratban, az eszmecsere szintén hasonló konklúzióval zárul. A vita során szóba kerül Márton István katekizmus is. A vitaanyag legfrissebb feldolgozója, Percz László egyenesen a Pestalozzi-vita folytatásaként értelmezi Márton kátéjának recenziós vitáját.⁹⁹ Kazinczy előtt nem lehet titok, hogy sokak szerint nem kevesebbet jelent ekkor Kanttal foglalkozni, mint a pusztai erkölcshintő lealacsonyított vallás eszméjét hirdetni, és ezzel együtt a fennálló társadalmi rend békéjét veszélyeztetni. Vagyis a vitában való részvétel nem csupán filozófiai, vallási és politikai állásfoglalás, hanem a magyar gondolkodók figyelmének Széphalomra irányítását is jelenti egyben. Nem átlagos beszédhelyzetben áll tehát Kazinczy, mikor válaszcenzúráját közrebocsátja. Mégpedig március elején több csatornán keresztül is elindítja az információfolyamot, de a tájékoztatottak köre még hetek múltán is bővül.¹⁰⁰ Az első címzettek az ország egészen különböző részein élnek, különböző társadalmi réteggel érintkeznek, megfelelő módon biztosíthatják a hírek minél népesebb tábort érintő továbbterjedését, és nem tartoznak a Kazinczy által ellenségesnek vélt táborokba, amelyek a Dunántúlon és Debrecen tájékán koncentrálnak.

Ezek a címzettek és a későbbi olvasók a Kazinczy-levelek szövevényében a Trattner–Tóth-féle összeesküvés részleteinek ismertetése helyett csak annyiról értesülnek, hogy 1817-ben napvilágra került egy recenzió, amelyre Márton István nem felelhetett, mert a cenzúra nem engedte megjeleníteni válaszáat. A felelete Bécsben átment a cenzúrán, Márton

⁹⁷ Nagyváthy Jánosnak, 1818. január 17., *KazLev.* XV, 450–451.

⁹⁸ A tiltó határozatot említi CSIKÓS, 937.

⁹⁹ A Pestalozzi-vitáról és Márton recenzióiról is lásd PERECZ ÉS BALOGH.

¹⁰⁰ Pl. Kis Jánosnak, 1818. március 1., *KazLev.* XV, 493–495; Cserey Miklósnak, 1818. március 2., *KazLev.* XV, 498–502; Rummy Károly Györgynek, 1818. március 3., *KazLev.* XV, 502–509; Szabó Jánosnak, 1818. március 5., *KazLev.* XV, 509–510; stb.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

József ki is nyomtattatta, Trattnerhez küldte azzal a kéréssel, hogy kössék az 1818-as első kötethez és vegyék fel a tartalomjegyzékbe. Ez nem teljesült, helyette egy másik recenzió jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. Szó sem esik arról, hogy az első szám mellett szétment volna Márton felelete, ahogy arról sem, hogy amellett a bizonyos második recenzió mellett egy szélsőségesen méltató kritika is megjelent a Márton kétévelével konkuráló könyvről, ami talán a könyv kiadója közbenjárásának is köszönhető. Jogos a kérdés: mi indokolja, hogy ezeket az információkat Kazinczy nem közli? Másképpen fogalmazva: mi az, amit ennél fontosabbnak tart közölni a nyilvánossággal és ugyanakkor nyilvánvalóan egyben az utókorral?

Szinte minden esetben fontosnak tartja megírni, hogy Mártont sem személyesen, sem levelek útján nem ismeri. Akkurátusan hozzáfűzi: igaz, hogy 1808-as bécsi útjáról hazafelé jövet Pápára is ellátogat, de hangsúlyozza, hogy Márton Istvánnal nem sikerül találkoznia. A levelek nagyobb hányadában megemlíti ezen kívül a *Rostát*, méghozzá a *Mondolat* párjaként: „Debreczen nem szenvedheti Mártont, mert ez Kant’ tanítványa. 1800 táján ellene Budai Ferencz, testvér bátyja Ésaíasnak, egy Mondolat forma Pasquillt írá; ’s minthogy az ember készebb felejteni a’ vett mint az adott bántást, Debreczen a’ maga haragjából Márton István ellen magához nem tud térni. A’ Moralis Keresztény Catechismus a’ hamu alatt lappangó tüzet most ismét felgerjesztette.”¹⁰¹ Vagyis Kazinczy párhuzamba állítja saját szakmai pályafutását Mártonéval: a Kazinczy-levelek narratívájában a *Mondolat*nak és a *Rostá*nak köszönhetően ők mindketten egy Debreczen által immorális úton előkészített, szervezett támadás áldozatai. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy Márton József már idézett levelében a debreceni kárörömről szóló szakasz milyen jelentős.

Kazinczy megírja azt is, hogy korábban, a *Mondolat* megjelenése idején egy rövid ideig úgy gondolja, Márton is részt vállalt a gúnyirat megírásában, de ezt az ötletet hamar elveti. Miután a *Mondolat*ot olvassa, levelet ír Ruszek Józsefnek és Márton Istvánnak, hogy mint tudósok támogassák a jó ügyet. Ne a személyét, hanem a támogatásra érdemes ügyet, ezzel a szófordulattal él, ahogy Mártonnal kapcsolatban is fogalmaz évekkel később, még A.-nak írt válaszában is. Kérésére akkor sem Ruszek, sem Márton István nem válaszol. Természetesen megtudjuk azt is, hogy ő ellenben pártjára áll a jó ügynek.

Kazinczy azt írja, az „adott bántást” Debreczen nem felejtette el, ezért támadt újra Mártonra. Ezekből logikusan következhet egy eltitkolt konklúzió is, miszerint Márton példáján okulva Kazinczynak sem árt óvatosnak lennie egy erkölcstelen eszközöket alkalmazó, agresszív ellenféllel szemben, erről azonban nem esik szó. Érdekes az is, hogy antirecenziója szerint Debreczen azért támadja a kantianizmust, mert nyelviileg nem érti meg Kantot – ezzel Márton esetét egyrészt a nyelvi jellegű tudományos vitákhoz, másrészt ismét egy új ponton a saját Debrecennel való konfliktusához közelíti. Vagyis meglehetősen abszurd érveléssel áll elő Kazinczy, amelynek igazságtartalma legalábbis nehezen hihető, mind az adott bántások felejtethetősége, mind a csekély nyelvi kompetenciával rendelkező debreceniek tekintetében. Debrecennel való ambivalens viszonyát

¹⁰¹ Kis Jánosnak, 1818. március 1., *KazLev.* XV, 493.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

viszont élesen tükrözi – bármit is jelentsen jelen esetben ez a szó Kazinczy szóhasználatában.¹⁰² A Márton-ügy és a saját szakmai-irodalmi-nyelvészeti tárgyú vitái között vont párhuzamot még akkor is fenntartja, mikor 1819 közepén egy őt (is) névtelenül támadó recenziót egy másik névtelen személy bírálja: „Füredi Vidának Értekezését egy Anonymus derekasan megkefélté a’ Júniusi Kötetben. Mint Márton István Úr örvende, hogy bennem ügyének pártfogójára talált, úgy örültem én, hogy a’ zavart fejű, szívű, ’s előadású ember megkeféltetett.”¹⁰³

Az imént kifejtett vonulatok nagyjából megjelennek a recenziós kötet előszavában és Kazinczy válaszrecenziójában is.¹⁰⁴ Elgondolkodtató, hogy még a recenzió terjedelmes bevezetésében is hangsúlyozza, hogy nem ismeri sem Mártont, sem a bírálót. Szinte érthetetlen ez a deklaráció, különösen azért, mert több bekezdésnyire terjed kifejtése. Az olvasók bizonyos csoportjai számára viszont sajátos jelentéssel bírnak ezek a sorok. Például először is a Márton István kátéja ellen finánciális okokból energiákat mozgósító szereplők, Trattner és Tóth számára. Számukra burkolt elutasításként értelmezhető: az antirecenzens elhatárolódik magatartásformájuktól, továbbá biztosítja őket is arról, hogy az ő fellépése háttérben nincsenek személyi összefonódások – nem úgy, mint a könyv második recenziója esetében volt tapasztalható. Persze nem csak ennek fényében, de hadüzenetként tekinthető az a gesztus is, hogy a kiadás érdekében Kazinczy szövetségre lép a Magyar Kurirral: a recenzióskötetet ívenként küldik szét a számok mellett. Az első perctől kezdve meg sem fordul a fejében, hogy ráhasson a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségére: már amikor először fontolgatja, hogy írni fog, az Erdélyi Múzeumban kívánja megjelentetni tanulmányát. Márton József viszont felolvassa Kazinczy antirecenzióját Pethe Ferencnek (vagy legalábbis erről tájékoztatja Kazinczyt), aki sajnálatát fejezi ki Kazinczy terveit illetően, és a Magyar Kurirt javasolja médiumként Kazinczy írása

¹⁰² Kazinczy „debreceniségről” vallott nézeteit, Debrecennel esett konfrontálódásának aspektusait vizsgálja GYAPAY László, *A’ tisztább ízlésnek regulájával: Kölcsey kritikus pályakezdése*, Bp., Universitas Kiadó, 2001, 141–176.

¹⁰³ Kazinczy Szabó Jánosnak, 1819. július 18., *KazLev.* XVI, 455. Az érintett értekezések: FÜREDI Vida, *A’ Recenziókról*, TGy, 1818, VI, 3–32; ennek bírálata: JOLSVAI Bandi, *Különböző Vélekedés a’ Recenziókról – Mint felelet a’ Tud. Gyűjt. 1818. eszt. IV. és VI. Kötetekre*, TGy, 1819, V, 54–76.

¹⁰⁴ Antikritikája tartalmi részében Kazinczy bravúrosan elhárítja a recenzens vádjait, és kifejti a saját vallási felekezettel kapcsolatos sérelmeit. Az igazi protestáns ezek szerint a heidelbergi kátét és a helvét hitvallást felekezete hivatalos állásfoglalásaként, de csupán emberi alkotásokként tartja számon, nem gondolja egyedül üdvöztetőnek a vallását, az isteni parancsokat éppolyan vallási hittel teljesíti, amelyet különben a kategorikus imperatívusz parancsol, és úgy tartja, a gondolkodás nem távolíthatja el Istentől, ez a képessége is egy a töle kapott ajándékok közül. Kazinczy törekszik arra, hogy ebben a kényes témában úgy nyilvánuljon meg, nehogy rá lehessen fogni, hogy a társadalmi és erkölcsi rendet veszélyezteti. Mindezek a vonulatok a levelekben szintén jelen vannak. Mivel a dolgozat tematikája nem engedi, ezeket a nézeteket itt nem vizsgálom. Az antirecenzió élet növeli, hogy A. valóban protestáns, és ez nem csak a Kazinczyt informáló levelekből vagy A. recenziójának tematikájából és okfejtéséből következtethető ki, hanem a recenzió helyesírásából is. Az is igaz, hogy Kazinczy a protestantizmus áldatlan állapotáról 1813-ban épp Tóth Ferencsel folytatott parázs vitát, talán ez is növeli a kálvinizmus- és protestantizmusellenes sorok terjedelmét. A Tóth Ferencnek írt levelek nincsenek meg, csak Sipos Pálnak elküldött levélfogalmazványok ismertek két, egymástól eltérő változatban. Lásd Kazinczy Sipos Pálnak, Széphalom, 1813. november 2., *KazLev.* XI, 111–116, és november 23., *KazLev.* XI, 142–146.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

számára.¹⁰⁵ Az esetben az az érdekes, hogy Pethe ekkor a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének a tagja, ez tehát részéről is a Tudományos Gyűjtemény elleni állásfoglalásként értelmezhető.

Továbbvizsgálva a Mártonnal való kapcsolatáról szóló deklarációt: az, hogy Kazinczy Mártont nem ismeri, a katekizmus első és második bírálója számára szintén egyedi üzenettel bír: ha ők bármilyen jellegű, Márton személyéből fakadó benyomásuknak teret engedtek a bírálatukkal kapcsolatosan, nem helyesen cselekedtek. Kazinczy egy hosszabb szakaszt idéz A. bírálatából kizárólag azért, hogy A.-ról bebizonyíthassa, belemossa a bírált könyv szerzőjének személyiségjegyeit és szakmai történetét a bírálatba, vagyis a személyeskedés vétségét követi el. „Minden könyvet, melly a' Keresztény Vallásra tartozó tiszta ismérteket, mellyek az ember' valóságos boldogságának egyedül való kútfejei, a' hazafiak közt terjeszti — — — nagy örömmel veszek kezembe. Légyen bár híja az illyennek — — csak kárt ne tegyen a' fogyatkozás, a' könyvet jónak és hasznosnak, Szerzőjét pedig dicséretre méltónak tartom. Így ítélek e' Catechismus felől is: Szerzőjének hazafiúi nemes buzgóságát, tanításbeli tüzet, szíves igyekezetét rég olta ismerem és becsülöm; ámbár a' módot, mellyel ezen igyekezetében gyakran élt, a' határon túljárónak hallottam: mellyért azt mindenben helyben nem hagyhatom. Úgy van e most is mint régen, nem tudom.”¹⁰⁶ Valóban érinti tehát a recenzius Márton személyét, mégis úgy gondolom, Kazinczy túlreagálja az esetet: „Engedje kérdenünk A. Úr, mind ezeknek mi köze van a' könyv' megítéléséhez? 's a' Morális és Keresztyénség nem emlékeztethető e' A. Urat, hogy, a' hallotta és nem tudja mellett, egy ditséretre méltónak vallott embert vádolni, de ELHALLGATOTT vádja által (melly lehet méltó, de méltatlan is lehet; és a' melly ellen, minthogy elhallgatott vád, a' talán méltatlanul Vádlott meg nem szólalhat) a' mostani és jövendő körök előtt gyanúba hozni, sem nem Morális sem nem Keresztény cselekedet?”¹⁰⁷ Kazinczy A.-tól vett idézete, és válasza is kifejezetten hosszú antirecenziója arányait tekintve. Nyilván a sorok olvasóinak legnagyobb bázisát azoknak a köre teszi, akik nem látnak a színpalak mögé. Számukra egyszerűen Kazinczy recenzióírás szabályairól alkotott véleményét mutatja ez a hosszúra nyújtott bevezetés: a tudományos közéletben kritikát írni kizárólag azért szabad, „mert a' jó ügynek 's az üldözött ártatlanságnak védelmére kelni Morális és Keresztyéni kötelesség, 's jó embernek öröm.”¹⁰⁸

Mikor Kazinczy eldönti, hogy pártfogása alá veszi Márton írását, önérzetesen jegyzi meg: az ő neve az írás alatt fog állni.¹⁰⁹ Leveleiben gyakran hangsúlyozza az anonim írások irányában érzett ellenszenvét.¹¹⁰ Egyrészt ekkoriban általában véve izgatja a téma

¹⁰⁵ Márton József Kazinczynak, 1818. március 31., *KazLev.* XXIV, készülő pótkötet.

¹⁰⁶ *Recenziók*, 94.

¹⁰⁷ *Recenziók*, 94–95.

¹⁰⁸ *Recenziók*, 93.

¹⁰⁹ „Én nagy ellensége vagyok az anonymus írásoknak; hamis gyanúkra vonják a mostaniakat, a maradékot pedig elgyötrik. Nevemet a recensio alatt fogja találni a Tek.[intetes] Úr.” Kazinczy Kis Józsefnek, 1818. március 29., *KazLev.* XV, 546.

¹¹⁰ Gr. Dessewffy Józsefnek, 1819. február 13., *KazLev.* XVI, 296; Kis Jánosnak, 1819. február 16., *KazLev.* XVI, 299; Kis Józsefnek, 1818. március 29., *KazLev.* XV, 546; stb.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

a gondolkodókat,¹¹¹ másrészt ennek nyilvánvaló okokból saját tapasztalaton alapuló előzményei vannak: és itt nem csak a *Mondolatra* gondolok, amely különben még évekkel később is foglalkoztatja őt, hanem a Füredi Vida¹¹² és N. álnév mögé rejtőzve antikazinczyanus írást publikáló szerzőkre is.¹¹³ Kazinczy rengeteg energiát fektet abba, hogy kiderítse, kik állnak az írások mögött.¹¹⁴ Ebből kiindulva Kazinczy antirecenziója címzettjeinek szeretném elkülöníteni egy rendkívül speciális csoportját, amely azokat az írókat tömöríti, akiket Kazinczy a *Mondolat* íróiként tart számon, vagy pl. Füredi Vida vagy N. álnév mögött sejt.

A nyilvánosság fórumain való válaszadás anélkül, hogy a felelet címzettjét annak írója megnevezné, ezzel a közlendőjét felé irányíthatná, mások előtti mentegetőzéseként hathat, különösen abban az esetben, ha olyan írásra kényszerül az író választ adni, amelyben nincsen deklarálva, hogy ellene irányulna. A *Mondolat* és a *Rosta*, a Kazinczy és Márton tudományos karrierje közötti párhuzamnak a vita narratívájába való beépítése sok haszonnal bír Kazinczy kortársi megítélése szempontjából. Amíg Márton számára a válaszadás fóruma nem volt biztosított, addig Kazinczy esetében egyrészt a literátori imázsán esett törvágások ejtői hiányoztak ahhoz, hogy revansot vegyen rajtuk. Jó eszköz volt tehát Márton ügye, egy az övétől független eset – ez gondosan biztosított volt Márton személyében és könyvének műfajában egyaránt –, mert alkalmat nyújtott arra, hogy mikor Márton kátéját oltalma alá vette, közben a kötet bevezetőjében, leveleiben és magában az antirecenzióban azokat a pontokat hangsúlyozza, amelyek az őt ért támadásokat is jellemzik, kiállításában egyben felmutasson egy követendő, mintaértékű magatartásformát. Ez megmagyarázza Kazinczy antirecenziójának a kritikusok névtelenségét pel-

¹¹¹ Vö. pl. Kis János, *Észrevétel a 'fonák Recenziókról közönségesen, különösen pedig az 1819-ediki Tudományos Gyűjtemény I-ső Kötetjének 66–74 lapjain olvasható B – h betűkkel jegyzett Könyvvizsgálatról.* (Július' közepén), h. n., é. n. Benkő Sámuel Miskolcra készült írását bírálta egy B – h nevű recenzens. Kis János észrevételei szerint a bírálat egyik legnagyobb hibája, hogy névtelenül jelent meg.

¹¹² Kisfaludy Sándort takarja a név GULYÁS Pál szerint: *Magyar írói álnévlexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Akadémiai, 1956, 170.

¹¹³ N., *Kazinczy Ferencz' Munkái. Szép Literatura, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814–1816*, TGY, 1818, IV, 96–115; FÜREDI Vida, *A' Recenziókról*, TGY, 1818, VI, 3–32.

¹¹⁴ Az MTA Kézirattárában találtam a következő, Kazinczy kezétől származó feljegyzést: „Téti Takács József Győr Várm. Fő-Notáriusa (†) [az eredetiben is hely van kihagyva – Cz. M.] – Horváth Endre akkor Téti, most Pázmándi Plebános – és Verseghi [így!] Ferencz Szoros barátok, 's nagy hívei az Ypsilonismusnak, sok titkos játékot játszdogattak ellenem. – Takács a' Tudom. Gyűjt. Redactorának Fejér Györgynek egy Értekezést küldte be a' Recenziókról, mellyet ez 1818. Júniusban ki is ada. Hogy tévedjek meg annak Írójában, azt Verseghy írta le, és Verseghy adta be Fejérnek; Fejér pedig láttatá a' Manuscriptumot Szent-Miklószy Aloyzsal, nyilván azért, hogy ez majd tudatni fogja velem hogy a' Verseghy' kezére rá ismert, 's én Verseghyt fogom bántani, 's ezeknek lesz mit nevetniük. De ki nem ismeri a' citatumok' özőnében áradozni szerető Takácsot? és az ő stílusát ki ismerhette volna Verseghyének? – Csak azt kell még megjegyzem, hogy Horváth Endre (úgy beszélé maga Szemerének) csak mostohájáról kapta a' Horvát nevet; nagyatyját 's talán még atyját is Füredinek hitták. A' név és a' Verseghire játszó Vida nem áll ok nélkül az Értekezés alatt, 's nekem e' hárommal volt bajom.” Lásd K 633/V, 52a. Az első sor zárójelében szereplő keresztből kikövetkeztethető, hogy a feljegyzés Takács József halála után készült. Feltételezve, hogy Kazinczynak biztos információja volt arról, hogy mikor halt meg Takács, megállapítható, hogy a szöveg 1821 után íródott, tehát Kazinczy még három évvel Füredi Vida recenziója után sem szűnt meg igen részletes, elemző találgatásokba bocsátkozni.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

lengérré állító aránytalanságait. Márton recenzenseit bírálva, közben az elvárt eljárásrend felmutatásával ugyanis Kazinczy diszkvalifikálja a *Mondolat* stb. szerzőinek eljárásmodját, s ezzel együtt írásaik tudományos munkásságára, hírnevére gyakorolt hatását is.

A Márton István recenziói kapcsán indult történet azonban itt még nem ér véget. Kazinczy 1818. június 8-án Fejér Györgyöt levélben kéri arra, hogy a szerkesztőségben kiadásra váró, Horváth Endrének (N.-nek) írott antikritikáját ne jelentesse még meg.¹¹⁵ A levél rövid, más témája nincs, kizárólag egyetlen rendkívül nyomatékos kérést fejt ki indoklással, miszerint nem szeretné, ha a kezdeti tervek szerint, a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi VI. kötetében jelenne meg válasza. A kívánságát azzal magyarázza, hogy belátta, talán az ellenfeleinek van igazuk, ezért szükséges változtatásokat tennie, amelyeket a másnap postaindulásig már képtelenség elvégeznie, ezért haladékat kér Fejértől. Egy ilyen típusú megokolással legalábbis furcsának tűnnek a belátó sorok Kazinczy tollából. Leveleiben közben beszámol arról, hogy új antirecenziót ír, méghozzá olyat, hogy többet ne kelljen szólnia az ügyben.¹¹⁶ Fejér teljesíti Kazinczy kérését, az antirecenzió publikálásáig jó pár hónap eltelik, s csak a következő év IV. számában jelenik meg az írása. Talán ennél kevesebb időnek is elégnek kellett volna lennie a javítások elvégzéséhez.

Október táján tűnik fel leveleiben a Márton István – Luther Márton párhuzam, amelyet Márton éles fogalmazásmódja motivált Kazinczyban. „Ez a Tudósunk második Luther, 's ha az, hogy ő a XIX. százban élt, míg Luther a XVIIban, érdemét fogyasztja: az hogy a Wittenbergi Barátot Fejedelmek védelmezték, azt pedig senki sem védelmezi, viszont ennek adja az elsőséget. 'S mellyike vitt-meg inkább az Igazért?”¹¹⁷ Nem könnyű eldönteni, hogy a párhuzam szerény vagy szerénykedő-e, hiszen a rokonítás eleve sántít: Márton nem áll védelem nélkül, sőt, Kazinczy mellett Horváth Ádám is szellemi pártfogása alá vette munkáját. Egy másik helyen Kazinczy azt írja, hogy míg Luthert a fejedelem megvédte, addig Mártont elnyomta.¹¹⁸ Jogos akkor a kérdés: ki az, aki a tudományos haladást gátló „fejedelemmel” szembeszállhat, milyen hatalommal rendelkezik, és milyen erőket tud mozgósítani, ha az „igazság ügye” forog veszélyben? Kazinczy, mikor 1819-ben jobb napokat él, maga válaszolja meg ezeket a kérdéseket. Akkor

¹¹⁵ „Anticriticám eddig kezében vagyon Fő Tisztelendő Úrnak. Az vala kérésem ez eránt, hogy ha nem lehetetlen, a Jünüsüi Kötetben vétessék-fel. E' kérésemet most vissza vonom. A' legszorosb vizsgálatok alá veszem minduntalan teoriámat, praxisomat, 's a' czélt a' melly ezt tanítani 's így dolgozni indít, 's nem felejttem hogy én is ember vagyok, megtévedhettem; nem felejttem hogy Ellenkezőimnek lehet igazok, 's öszvehasonlítgatom ezeknek állításaikat a' magaméival. Ez éjjel esett-le szemeimről a' hályog; lehetetlen hogy ők hamisnak leljék a' tanítást, de attól félnek, hogy veszedelmes ne legyen, mert gyakorlatban embereink a' Gramm és a' Szokás tanulását és tiszteletét szükségtelennek tarthatnák. Szükség tehát hogy őket ez eránt megnyugtassam, 's úgy szóljak, hogy a' tanúlatlan veszedelemre ne vitessék. Ma indul a' Posta, 's az új Anticriticám addig el nem készülhet. Méltóztassék tehát megelégedni addig, míg az Anticriticát a' jövő postán elküldhetem, e' jelentésemmel, mellyet azon kérésemmel rekesztek-be, hogy a' Redactio kezében lévő Anticriticám sajtó alá ne adassék.” Fejér Györgynek, 1818. június 8., *KazLev.* XXIII, 264.

¹¹⁶ Gr. Dessewffy Józsefnek, 1818. június 15., *KazLev.* XVI, 80; Döbrentei Gábornak, 1818. június 16., *KazLev.* XVI, 82.

¹¹⁷ Szabó Jánosnak, 1818. november 10., *KazLev.* XVI, 234.

¹¹⁸ Rumy Károly Györgynek, 1818. október 27., *KazLev.* XVI, 212.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam 4. szám

ugyanis, amikor 1819 elején hírt kap a Tudományos Gyűjtemény év eleji első szerkesztőségi üléséről.¹¹⁹ Itt a szerkesztőségi tagok döntést hoznak: a folyóiratban ezután nem jelenhet meg sem névtelen, sem személyeskedő írás. Hogy Kazinczynak szerencséje volt-e vagy valóban hatással volt a folyóirat-szerkesztőkre, eldönthetetlen. Az viszont nagyon tanulságos, ahogyan a fejleményeket a levéláramlásba eresztí. „Örvendek hogy a' literárius despotismusnak magamat ellene vetettem, 's a' Pápai Catechism. Védelme által megmutattam a' Tud. Gyűjt. Redactiójának, a' mit az a' Január. Kötet első lapjában maga is megismer, hogy bántó írást valaki ellen felvenni 's a' feleletet fel nem venni, 's a' mellett egy újabb igazságtalan Recenziót ismét felvenni, igen nagy igazságtalanság, 's olyan, a' mi arra kényszerít bennünket, hogy más helytt szólaljunk-meg.”¹²⁰ Ilyen és ehhez hasonló sorok tömkelegével bombázza levélpartneréit.¹²¹ Január utolsó napjaitól március végéig hét személynek írja meg ezt az öngigazolást, s ez az a pont, amikor a fent említett válasza is elkészül, és megjelenik a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi IV. számában Horváth Endrének írt válasza.¹²² A különös csak az, hogy a dátuma 1818. május 27-i, vagyis egy évvel korábbi. Nincsenek arra adataim, hogy Kazinczy az eredeti szövegváltozatot jelentette-e meg a Tudományos Gyűjteményben, vagy a dátumot változatlanul hagyva változtatott az íráson, az viszont megállapítható, hogy egy a fentihez hasonló levéldömping némiképp formálja az olvasói elváráshorizontot és kevesebb támadási felületet hagy a szerzőn.

Nem gondolom, hogy Kazinczy előre kitervelte volna a lépéseket, vagyis ütemtervet készített volna, amely meghatározza az események sorrendjét és ritmusát: először kiválaszt egy botránytémát, amire minél többen felkapják a fejüket, majd a választás eredményeként bekapcsolódik a Márton-vitába, aztán megvárja, míg a Magyar Kurír mellékleteként a széles nyilvánosság számára olvashatóvá válik az írása, amelyben többek között a névtelenség és a személyeskedés ellen szónokol, majd megvárja, hogy lecsillapodjanak az események, végül megjelenteti az ellene született névtelen bírálatokra írt feleletét, ugyanakkor gondosan ügyel arra, hogy közben mindezekről nagy intenzitással számoljon be leveleiben. Valószínű, hogy csak az események áramlásába sikerül ilyen szerencsésen megkapaszkodnia.

Az viszont bizonyos, hogy Márton katekizmusának bírálati felé még az eset részleteivel való megismerkedés előtt nagy vehemenciával fordul, mégpedig azért, mert személyes érintettsége folytán épp különös figyelmet tanúsít a recenzió alakuló műfaja, valamint a Tudományos Gyűjtemény iránt. Ekkoriban ír engesztelő levelet például Sípos Józsefnek a Tudományos Gyűjtemény 1817. évi utolsó számában részben Sípos írásáról

¹¹⁹ B. Wécsey Pálnak, 1819. február 10., *KazLev.* XVI, 293; Kis Jánosnak, 1819. február 16., *KazLev.* XVI, 299; Helmeczy Mihálynak, 1819. február 17., *KazLev.* XVI, 301–302; Bilkey Pap Ferencnek, 1819. február 28., *KazLev.* XVI, 313; Döbrentei Gábornak, 1819. március 7., *KazLev.* XVI, 318–319; stb.

¹²⁰ Helmeczy Mihálynak, 1819. február 17., *KazLev.* XVI, 301.

¹²¹ B. Wécsey Pálnak, 1819. február 10., *KazLev.* XVI, 293; Dessewffy Józsefnek, 1819. február 13., *KazLev.* XVI, 296; Kis Jánosnak, 1819. február 16., *KazLev.* XVI, 299; Bilkey Pap Ferencnek, 1819. február 28., *KazLev.* XVI, 312; Döbrentei Gábornak, 1819. március 7., *KazLev.* XVI, 319; Kis Jánosnak, 1819. március 16., *KazLev.* XVI, 332.

¹²² KAZINCZY Ferenc, *Kazinczy' Antikritikája, Tud. Gy. IV. Köt. 95–115 lap.* TGY, 1819, IV, 120–126.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam 4. szám

szóló recenziója miatt,¹²³ amely nem mellékesen megjegyezve, Sípos munkájának második recenziója volt a Tudományos Gyűjteményben. Horváth Ádámnak szóló levele tematikáját tekintve pedig teljes egészében a műfaj létjogosultsága melletti apológia.¹²⁴ Fejér egyik levelében arról tájékoztatja, hogy a Tudományos Gyűjtemény egyik számában egy recenziókról szóló írás fog megjelenni – tehát egy bizonyos körben ismert volt a kortársak körében is, hogy a téma különösen foglalkoztatja őt.¹²⁵ S ebbe a kontextusba illeszkedik bele a Márton-eset, olykor centrumba kerülve, gyakrabban argumentációs tényezőként. A káté kritikája eleinte a jogosan erős kritika,¹²⁶ később az igazságtalan kritika példája gyanánt, és nem ritkán saját recenziói oppozíciójaként jelenik meg a levelekben, s ez a tematikus kötődés a későbbiekben sem szűnik meg. Az események egymásutánjában közben a Kazinczy által írt leveleknek és recenziójának textusaiban kirajzolódik egy hősies, az igazságtalanul bántalmazott, kapcsolati rendszer tekintetében a gyengébb pozícióval bíró felet támogató,¹²⁷ hatalmi túlkapasokat megtorló literátor imázsa, aki tollával tudományos egzisztenciát, narratív jelenléteket biztosít a védelmezettjének, továbbá hatással van a tudományos élet vezető folyóiratának szerkesztői gyakorlatára, és ezáltal a kritikairás szabályai fölött is befolyást gyakorol.

Még az 1819-ben (kilenc hónappal a Tudományos Gyűjtemény évkezdő, szabályalkotó szerkesztői ülése után) megjelent *Orthológus és neológus* retorikája is ezt az imázst idézi fel az olvasó emlékezetében, ebbe a keretbe helyeződnek bele a tartalmi, nyelvújítási nézeteket taglaló szakaszok. Különösen izgalmas a tanulmányt záró citátumot megvizsgálni. Az idézet Rupertus Meldeniustól¹²⁸ származik, és eredetileg így hangzik: *In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus caritas*. A vallásszabadságot védelmező sorok szövegkörnyezete arra céloz, hogy amennyiben a fontos dolgokban egyetértés (egység), a nem fontos dolgokban szabadság, és mindenben szeretet lenne, a vallási jellegű problémák megoldódnának. Így idézi Füredi Vida is *A' Recenziókról* című írásában a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi VI. számában.¹²⁹ Az írás egy korábbi, szintén a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányra válaszol, amely a neológia győzelmét hirdető sorok után kazinczyánus szóalkotások elemzését nyújtja.¹³⁰ Füredi Vida önhittségéért rója meg a tanulmányírót, a következő sorokkal: „Nem érzi-e szíved, Barátom! hogy az emberség, az okosság és a józanság mellett sebesen elhajtottál? Nem hallottad-e valaha: *hogy in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas.*”¹³¹ Ezekkel a sorokkal a tanulmányíró a neológia és az ortológia közelítésére szólítja fel

¹²³ Sípos Józsefnek, 1818. március 7., *KazLev.* XV, 510–511.

¹²⁴ Horváth Ádámnak, 1818. március 15., *KazLev.* XV, 519–522.

¹²⁵ Fejér György Kazinczynak, 1818. május 18., *KazLev.* XVI, 37.

¹²⁶ Pl. Szabó Jánosnak, 1817. november 13., *KazLev.* XV, 353–355.

¹²⁷ Vö.: „Én ezen Munkámon kimondhatatlanul gyönyörködöm; hősra vagyok az Igazságnak, 's Mártont lelkesen védelmezém gonosz bántója ellen.” Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1818. március 21., *KazLev.* XV, 535.

¹²⁸ Philip SCHAFF, *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, VII, Baker Book House, 1953; internetes kiadása: <http://www.ccel.org/schaff/encyc/encyc07>.

¹²⁹ FÜREDI Vida, *A' Recenziókról*, TGy, 1818, VI, 25.

¹³⁰ P. Sz. A., *Észrevételek némely új szók felől*, TGy, 1818, III, 78–82.

¹³¹ FÜREDI, *i. m.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. szám

először P. Sz. A.-t, végül a legnépesebb olvasótábor: „Hazámfiak, Magyarok, Barátim! üdeje, hogy az egymástgyűlölésnek, üldözésnek véget vessünk. Szép és hasznos a tudományos vetekedés, de káros bezzeg a személyes vagdalkozás!”¹³² A széthúzás reformációkori toposzát eleveníti fel, amikor a nemzet széthullását helyezi kilátásba.

Az *Orthológus és neológus*nak szép zárata, a recepciótörténeti kánonnal egybevágó zárata volna ez az idézet Kazinczy tanulmánya végén. Ő viszont átírja ezeket a sorokat a következők szerint: *In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in demicatione onesta arma* – vagyis a citátum végének megbékélést előmozdító szavai helyett a küzdelem, ebben az esetben a tudományos küzdelem tisztaságára hívja fel a figyelmet. Ez a szándékos és nem kicsi változtatás, ha az 1819-es év eleji levéldömping narratívájában értelmezzük, feleleveníti a Tudományok országában¹³³ győzedelmes Kazinczy képét, aki a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségét arra kényszerítette/arról győzte meg, hogy anonim és személyeskedő írásokat ne jelentessen meg, továbbá aki más literátorok által egyelőre érintetlen maradt, hiszen az ellene irányuló támadások szabálytalanok voltak.

Márton további tudományos pályafutását tekintve nem sok adattal rendelkezünk, amelyekből megállapítható volna, hogy milyen jelentőséggel bírt számára a recenzios kötet megjelenése. Még 1819-ben, a recenzios kötet kiadásának idején megírja Kazinczynek, hogy a válaszadásban és a kötet megszerkesztésében anyagi mozgatók irányították: teljes nyíltsággal közli, szeretné, ha készülő filozófiájára előfizetőket szerezne a vitának köszönhetően. Főleg a recenzios kötet végén álló elméleti írásától remél sokat: „Az egész organismussa ugy bele van a Philosophiába szöve, hogy az olvasó ha tsak nem bikfa tapló, felébred a Critica Philosophiának ohajtására – – – és osztán talán talán a Praenumerálásra is. Szén égetőnek – ugy é? – tőkén a szeme! – Per se! – Természettel szegény a Kalvinista tudós! – Nekem pedig még familiám is van – mit táplálni kell!!! Nem ereszkedhetem ki nagyon vén koromra!”¹³⁴ A nem kicsit nyers és nyíltszavú levélre Kazinczy válasza sajnos nem ismert. Szintén 1819-ben *A' pap és a' doctor a' sýnylödő Kánt körül*¹³⁵ című, a sors fintora folytán ismét névtelenül megjelent gúnyirat néhány szakaszát és a doktor szerepét a szerző Márton Istvánnak szenteli. A gúnyirat szerint Kant filozófiája haldoklik, a halálos ágynál megjelenik a doktor, aki orvosi szereket javasol, és a pap, aki vigasztal, bátorít és az örökkévalóságra készítgeti a beteget. A rendes doktorok,

¹³² *I. m.*, 31.

¹³³ Vö. Buczy Emilnek, 1819. március 18., *KazLev.* XVI, 334–335. Kazinczy összefoglalja az elmúlt hónapok recenzios vitáinak eseményeit, epizódszerűen említi Márton ügyében való fellépését is. Fejtegetésének zárata: „Ezek istentelenségek, és erőszakok, pedig [a – Váczy János] Tudományok országában erőszaknak nincs helye.”

¹³⁴ Márton István Kazinczynek, 1818. szeptember 17., *KazLev.* XVI, 140.

¹³⁵ [ROZGONYI József], *A' pap és a' doctor a' sýnylödő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása főképen a' tiszt. Pucz Antal Úr' elmélkedéseinek: a' Kánt philosophiájának fő Resultátumairól, 's óldalaslag illetése az erköltsi Catechismust Író' Bétsi feleleteinek*, h. n., 1819; a továbbiakban: *A' pap és a' doctor*. A címből is látszik, hogy a papot Pucz Antalra formázza a szerző. Az 50 lapnyi írásnak csak első 10 lapja kapcsolódik Márton munkásságához.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

vagyis a „tzéhbeli közönséges Philosophusok”¹³⁶ nem tudtak segíteni szereikkel, míg végül megjelenik a félreérthetetlenül felismerhető Márton. „De bezzeg a’ Papi ranggal élő Doktor se vesztegle [...] mindjárt fut, ló, haragjában Mondolatoszá lész, segedelemért folyamodik fűhöz, fához, még olyanokhoz is [...] kik a’ dologban való járatlanságokat megvallani szégyenelvén, közönségesen a nyavalyákról tartottak unalmas beszédek; egyik nevezetesen beszélgete a’ Beteg felett az új Catechismus’ származásáról, ennek Recensenseit pírongatta”, felebaráti szeretetre hívta fel a figyelmet és új szókat alkotott, amilyen a szobra, szellem, gyönyör, továbbá grammatikai jegyzéseket tett.¹³⁷ A tudományos narratívában tehát bár éppen filozófiai dilettánsként, de megjelenik Kazinczy alakja, még hozzá „mondolatosként”, és a védelmező pozíciójában. A gúnyirat írója kiemeli még azt is, hogy Kazinczy a recenzenseket „pírongatta”, tehát a kortársak számára is hangsúlyos volt az első két recenzens bírálói eljárás módjával kapcsolatos vélekedése. Márton gyógmódjának zseniális humorú leírásában pedig feltűnik a recenziós kötet is. A doktor először értelmetlen szavakat halandzsázott a betegágy felett („Jankó, bankó, ista, pista, suska, puska”) – a varázslóritus leírását ihlető sorok Márton M. A. -nak írott válaszában olvashatók¹³⁸ – a leírással Márton hozzáértése vonatik kétségbe. Eztán magnetizált: „13 árkusnyi unalmas beszéddel a’ körül állokat elaltatja.” Utána elektrizált: „a’ kik eddig a’ Betegét gyógyítani mérészlették, sőt még a’ beteg körül átsorgokat is ökölnyi electrica lángokkal ütteti ’s perzselteti, sőt némelly menyköveit, hogy súlyosabbak légyenek, igen magas helyre, Bétsbe felviteti, ’s onnan nagy zuhanással a’ régi gyógyítókra sűrűen szórátja le” – Bécsben jelent meg ugyanis a recenziós kötet, amit a Magyar Kurír mellett kaphatott meg az olvasótábor, ahogyan ez a „gyógyítás” további fázisaiból is kivehető. Hánytat: vagyis ügyesen elintézi, hogy ne csak a gyógyítók, hanem azok is, akik Kantról sohasem hallottak, „hetenként fölöstökörmre, gyomor émelyítő 16 Ipecacuanha¹³⁹ dózisokat (a’ Bétsi Újsághoz tsatolt, a’ leg nagyobb pedantismussal v. tanítói kevélységgel írt Feleletek’ Darabjait) vegyenek bé, ’s másokkal egygyütt szenyvedjenek.”¹⁴⁰ Az elektrizálás és hánytatás nyilvánvalóan az ívenként szétküldött recenziós kötetet formázza, amely tehát a kortársi vélekedés szerint is széles rétegekhez jutott el. A gúnyirat zárata valamelyest rávilágít arra is, hogy mit jelenthetett Márton számára Kazinczy védelme. „Míg amaz igen szaporító Atyának, Aeolusnak¹⁴¹ sok fiai, ’s leányai lésznek, míg a’ Mondolatos Társaság, melly ótalma alá vette, fenn áll, míg az éhes emberek éhségek’ elűzésére töltetlen rákkal élnek: addig el nem enyészik a’ Kánt’ Philosophiája!”¹⁴² A gúnyirat textusaiban tehát Kazinczy fellépése kulturális egzisztenciát jelent a filozófiai irányzat és egyben Márton számára is a

¹³⁶ *A’ pap és a’ doctor*, 4.

¹³⁷ *A’ pap és a’ doctor*, 7.

¹³⁸ *Prof. Tiszt. Márton István Úr Felelete M. A. Úr Recenziójára = Recenziók*, 15.

¹³⁹ Hánytatószer.

¹⁴⁰ *A’ pap és a’ doctor*, 7–9.

¹⁴¹ Más néven Aiolosz (‘gyorsan változó’), a görög mitológiában a szelek istene.

¹⁴² *A’ pap és a’ doctor*, 53.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

tudományos diskurzusban – Kazinczy segítői szerepkörben való önpozicionálása tehát ebből a szempontból sikeresnek tekinthető.

Hogy Kazinczy szempontjából mennyire volt eredményes a vitába bekapcsolódása, a kortársak ezt hogyan ítélték meg, a literátorok recenziókról vallott értékítéletét megváltoztatta-e a recenzióskötet, továbbá az antirecenzió, a levélkampány és a Horváth Endrének írott válasz sűrű egymásutánja hozott-e változást Kazinczy személye és munkássága megítélésében, adatok híján, nagy idő távolságából homályosan látható.

MERÉNYI ANNAMÁRIA

„...’S AZ IFJU KILENCZ ESZTENDEIG GYALULGATHAT RAJTOK”

Ungvárnémeti Tóth László korrekciós írói gyakorlata

(A’ *Tisztválasztás*, az *Attila*, és *Marull...*, a *Hermíne* és *Az istenesülés dicsősége* c. költemények variánsai)*

1. A költemények bibliográfiai adatai

Ungvárnémeti Tóth László legtöbb versének nem maradt fenn autográf kézírata. Költői életművét egy kézirat, nem autográf, vélhetően másolatban megmaradt kolligátum,¹ két nyomtatott kötet,² korabeli folyóiratokban megjelent 10–12 vers és néhány kéziratban maradt költemény alkotja. A szerzőnek összesen négy olyan, több változatban is fennmaradt verse létezik, melyek esetében autográf manuscriptummal is rendelkezünk. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a költőtől ennél több kézirat is fennmaradt, utóbbi szövegek esetében azonban nem beszélhetünk variánsokról: egyik részük egyáltalán nem került közlésre, a másik csoport darabjai esetében pedig a manuscriptum és a kiadott változat között nincsenek különbségek. A négy, fent említett költemény címe: *A’ Tisztválasztás*; *ATTILA, és MARULL (Romanze)*; *Hermíne*; *Az istenesülés dicsősége*. A bibliográfiai adatok a következők:

1. *A’ Tisztválasztás* autográf kézírata *Óda: A’ Tisztet Választás* címmel az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól* c. anyagban maradt meg. Megjelenései: *A’ Tisztválasztás*, Erdélyi Muzéum, 1815, II, 100–101; *A’ Tisztválasztás* = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Versei*, 1816, 20–21.

2. Az *ATTILA, és MARULL (Romanze)* című románcnak létezik egy kézirat és egy ahhoz képest jelentős korrekciókat tartalmazó nyomtatott variánsa: *Marull története: Romanze* = Ungvárnémeti Tóth László levelei Kazinczy Ferenchez, autográf kézirat, MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30-as számú iratcsomó; *ATTILA, és MARULL (Romanze)* = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Versei*, 1816, 47–49.

3. A *Hermíne* c. költemény több címmel, öt (pontosabban négy) változatban maradt fenn. Manuscriptuma: *Oda Herminéhez: A Pythiai Tizedik Hymnus’ mértékin*, MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Magyar és görög versek Ungvárnémeti*

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Niza vagy is másképpen a’ senge szerelem dallokban*, kézirat, Sárospatak, 1808–1810 (Szűry-gyűjtemény, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár).

² UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816; UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei: Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 4. kötet, 4. szám

Tóth Lászlótól. Az autográf kézirat mellett, még a szerző életében, négy közlése is volt a műalkotásnak, melyek közül az első és a második nyomtatvány szóról szóra megegyezik, vagyis variánsoknak nem tekinthetők: *Oda Herminéhez: A Pythiai Tizedik Hymnus' mértékin*, HaszMul, 1817, II/25, 195–198; *Gyász-tisztelet Hermine Császári Főhercegnének Anhalt, Bernburg, Schaumburg fejedelmi aszszonyának, Josef Austriai Császári Főherceg Magyar Ország Nádora feleségének halálára: Óda (a' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein)*, Pesten, Trattner Tamás János betűivel, 1817; továbbá: *Óda Herminéhez (a' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein) = A' Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak Versmértékiről*, TudGyűjt, 1818, VI, 83–86; *Hermine = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László Görög versei: Magyar tolmácsolattal*, 1818, 14–23.

4. *Az istenesülés dicsősége* magyar nyelven két címmel, két változatban maradt fenn: *Az istenesülés dicsősége*, MTA Kézirattár, MS 1376, autográf kézirat; *Az Istenülés dicsősége = Kazinczy Ferenc levelezése*, MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 35. számú iratcsomó; nyomtatásban: *KAZINCZY Ferencz Levelezése*, az MTA Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1907, XVII, 8–11. A pindaroszi ódának egy korai, még Ungvárnémeti Tóth László életében keletkezett, német nyelvű fordítása is fellelhető (*Der Glanz der Vergötterung*, MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 35. számú iratcsomó = *KazLev.* XVII, 8–11).

E dolgozatban Ungvárnémeti Tóth klasszicista írói gyakorlatával foglalkozunk: a fent megnevezett négy költemény variánsainak elemzése során a szerzői korrekció jellegzetes vonásait tárjuk fel.

2. Kazinczy tanácsai és a szövegek potenciális recenzensei

Ungvárnémeti Tóth vélhetően 1814 márciusában jelentkezett be Kazinczynál. Az avató ceremónia első lépéseként a jelölt Széphalomról választ kapott. E levél sajnos elkallódott, így csak a viszontválaszból következtethetünk annak tartalmára. A kiválasztottakat megillető sorok, valószínű, a barátság kultuszának jegyében íródtak. A gyakorlati versírási tanácsok, az ortográfiai és nyelvhelyességi hibák lajstroma éppen annyira kellékei lehettek a szakralizálás első lépcsőfokának, mint a kiemelkedő szerzők olvasására buzdítás és a már kanonizált barátok listája. Kazinczynak egyetlen olyan levele maradt fenn, melyben hosszabban is elmélkedik a köréhez nemrég csatlakozott új tehetségről, s abban valójában a bevett mester-tanítvány viszony jegyeit fedezhetjük fel. Széphalom vezére a Kölcsey Ferencnek, 1814. április 9-én küldött levelében a javítás szükséges voltának hangsúlyozása mellett érvel: az epigrammákban nincs point, ezek a versek a megkívántnál hosszabbak is, a szerző művei nem elég tömöttek, majd véleményét a „Szeretni fogom ha hamar ki nem jönnek, 's az ifju kilencz esztendeig gyalulgathat rajtok” megjegyzéssel nyomatékosítja.³

³ *KazLev.* XI, 333.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

1814 és 1816/18 közt Ungvárnémeti Tóth szövegei, vélhetően Kazinczy korrekciós javaslatai hatására, jelentős módosításokon eshettek át. Külön sajnálni lehet, hogy csak Ungvárnémeti Tóthnak a széphalmi mesterhez postázott levelei maradtak fenn,⁴ Kazinczy válaszai – az egyetlen, 1818. november 16-án kelt, a Tóth Lászlót köszöntő epigrammát tartalmazó és a szerzőnek a Terhes Sámuel református lelkésszel folytatott irodalmi vitájára is utaló irományát leszámítva – valahol lappanganak. A javítások valószínűleg érintették a szövegek hang- és szóanyagát, a sorok és strófák tördelését, a cím-adást, továbbá a költemények csiszolása során a versek terjedelme is változhatott: bizonyos egységek bekerültek, más részeket pedig törölt a szerző. Ungvárnémeti Tóth már második jelentkezésekor arra kéri az irodalmi vezért, hogy szövegei korrigálásában vegyen részt, vagyis alkotótársi hatáskörrel ruházza fel: „Méltóztassék a’ Tekintetes Úr meg hányni ’s vetni ime’ Verseket, ha vallyon meg érdemlik é, hogy napfényt lássanak, vagy nem? Mellyik jobb, ’s mellyik maradhat ki? Meg vagyon é benne az igaz Hellenismus, vagy sem? Jól vagynak é fel tétetve a’ hangjelek, (accentus) vagy nem? – Ez a’ két utóbbi pont leg nagyobb nehézség előtttem.”⁵ Az idézetből kiolvasható, hogy Tóth László saját szövegei kapcsán megfogalmazódó bizonytalanságai több szinten mozognak: határozatlan a művek közlésének kérdésében, nehézségeket lát az alkotások szelektálásában, kétségei támadtak a textusok görögsége és a hangjelek megfelelő alkalmazásának tekintetében. Nem sokkal később a kéziratok gyomlálásáról és a manuscriptumok számának növekedéséről számol be,⁶ továbbá egy hónap múlva már Kazinczynak a kötet felosztására tett javaslatai felett örvend.⁷ Az utóbb említett levél további két összefüggésben is fontosnak tűnik: egyrészt ismét megköszöni a korrekcióhoz elengedhetetlen javaslatokat: „Azon észrevételek, mellyeket a’ Tekintetes Úr tsekély munkáimra tenni méltóztatott, mind olly nyomósok, mellyekre a’ Tekintetes Úr nevének hozzájok járulta nélkül is hajlanom kellene”;⁸ másrészt a bíráló megjegyzések felé is megértést és lojalitást mutat: „...nem kevésé gyönyörködém a’ Tekintetes Úrnak egyenes, és valóban igaz ítéletén.”⁹ 1815 októberében egy nemrégiben történt korrekciós munkáról, továbbá a korpusz két részre történő bontásáról értesíti Kazinczyt: „...görög verseimet szép darabokkal meg szaporítva; – a’ Tekintetes Úr tanácsa szerént, egyéb munkáimtól külön választva; magyarázattal, jegyzetekkel, ’s egy rövid critizáló Szótárral meg bővítve, újonnan le tisztálhattam...”¹⁰

⁴ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, Kazinczy Ferenc hagyatékában Ungvárnémeti Tóthnak összesen 24 eredeti kézírású, Kazinczy Ferenchez szóló levele maradt fenn (M. Ir. Lev. 4-r. 30), amelyek mindegyike szerepel Váczy János kiadásának XI–XVII. kötetében. Ungvárnémeti Tóth Kazinczyhoz szóló egyetlen levele: *Kazinczy Ferenc levelezése*, MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 121 = *KazLev.* XVI, 236.

⁵ *KazLev.* XI, 267.

⁶ *KazLev.* XI, 304.

⁷ *KazLev.* XI, 351.

⁸ *KazLev.* XI, 351.

⁹ *KazLev.* XI, 351.

¹⁰ *KazLev.* XIII, 226.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 4. szám

Ungvárnémeti Tóthnak a széphalmi mesterhez küldött leveiből kiolvasható, hogy a poéta Kazinczyt és barátait tekintette szövegei első számú bírálóinak. 1814 tavaszán műveit recenziálás végett a kör vezérének kívül Szemere Pálhoz és Vay Ábrahámmal kívánta eljuttatni, a görög nyelvű költemények kapcsán pedig a költészet- és szónoklattant oktató sárospataki professzorra gondolt: „A’ görög verseket pedig meg mutatom még Professor Kézi Mózes Úrnak is, hogy a’ melly hibákat észre venne benne, igazítsa.”¹¹ Ugyanebben a periódusban Ungvárnémeti Tóth három görög nyelvű epigramma kíséretében e sorokat küldte Széphalomra: „Azt pedig, hogy Kölcsey Úrral látassam, el nem mulasztom, – hallom, hogy különösen jó görög.”¹² A széphalmi irodalomszervezőn keresztül a görög epigrammák ugyanazon darabjai Rummy Károly Györgyhez és Kölcsey Ferenchez is heteken belül eljutottak, valamint Ungvárnémeti Tóth egyik megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy a pesti universitás esztétika tanszékének professzoránál is jártak a későbbi kötetek anyagai: „Schediusz nagy dicsérettel adta vissza.”¹³

3. A javítás típusai

A korrekciós munka első szintje a hangzóanyagot érinti. Az egyes átírások során a szövegek kiműveltebbekké válnak, bár időnként előfordul, hogy a szerző a későbbi variánsok esetében a korábbi, kevésbé stiláris megoldáshoz nyúl vissza. Néhány általános törvényszerűséget emelünk ki: bizonytalan a hosszú–rövid magánhangzó-kezelés, bár tendenciósabb a rövid helyett a hosszú hangok alkalmazása. A mássalhangzókat tekintve előfordul, hogy az s zs-nek, a ts cs-nek, a tz c-nek felel meg. A magánhangzók nyújtása mellett, egyes variánsokban hosszú mássalhangzókat alkalmaz. Itt jegyzendő meg, hogy a hosszú sz-eket időnként duplázza (szsz). A szóhasználatban látható, hogy a kiemelésre szánt főneveket gyakorta nagybetűvel írja. Erősen ingadozik az igék és az igekötők egybe-, illetve különírása.

A’ *Tisztválasztás* autográf kézírata és az első, az Erdélyi Múzeum hasábjain megjelent nyomtatott változata közt több eltérés is érzékelhető, melyek mindegyike a szöveg stilaritását erősíti: Nevök – Nevek, tsak – csak, tserélnek – cserélnek, tsinálják – csinálják, volnék – volnék, Elejébe – Elébe, meg essék – megessék, Válaszszatok – Válasszatok. Érdekes módon az 1816-os kötetben közölt variánsnál sok esetben az első változathoz tér vissza: pl. nevök, mivel csak, Válaszszatok. A *Marull története: Romanze c.* kézirat és a szövegnek a *Versei c.* kötetben nyomtatott változata közt az alábbi, lényegesebb eltéréseket tapasztaltuk: Vólt – Volt, Tsekély – Csekély, Tzudarka – Czudarka, Vatzogtatá – Vaczogtatá, szüntelen – szüntelen, szóll – szól, óldja – oldja, Ditséri – Dicséri. A *Hermine* egyes szövegváltozatai sorában történt korrekciókat a következő módon foglalhatjuk össze: 1 (kézirat) → 2 (HaszMul) és 3 (önálló közlés), a stiláris fokozó változtatások: Szállya – Szállja, szelid – szelíd, indúlatokkal – indulatokkal,

¹¹ *KazLev.* XI, 259.

¹² *KazLev.* XIII, 227.

¹³ *KazLev.* XIII, 502.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

Tellyes – Teljes, uj – új, Boldogult – Boldogult; 1 (kézirat) → 2 (HaszMul) és 3 (önálló közlés), a stílusgyengítő korrekciók: Böcsét – Bötsét, aludt – alutt, gyümölcs – gyümölts, oly – olly, Asszony – Asszony; 1 (kézirat) → 2 (HaszMul) és 3 (önálló közlés), nagybetűs kiemelések: feleség – Feleség, reménység – Reménység, vagyont – Vagyont; 1–3 (kézirat, HaszMul, önálló közlés) → 4 (Pindarosz-tanulmány) közti eltérések: isteni – Isteni, cs-, cz-, szsz-alakok, az ige-igekötő leírása ingadozik, az ul-ül képző hosszú magánhangzóval (ül-ül) szerepel, aludt helyett alutt; 5 (*Görög versei...*): cs-, cz-, szsz-alakok, az igekötőt és a mögötte álló igét következetesen egybeírja. *Az istenesülés dicsősége* esetében a kézirat és a Kazinczynak elküldött változat közt a következő, fontos változtatások fedezhetők fel: szüzek – szüzek, szívében – szívében, repülnék – repülnék, sugárihoz – sugárihoz, igaz – Igaz, irigyek – Irigyek, lepi-bé – lepi-be, körül öntött – körülöntött, le száll – leszáll, barátság – Barátság, szentnél – Szentnél, istenidet – Istenidet, egység – Egység, isten – Isten, jelesb – jelesbb, koszorú – Koszorú.

A négy költemény átdolgozása során gyakorta variálódnak a szókezdő pozícióban, illetve a sorok elején álló kis- és nagybetűk. E változtatások *A' Tisztválasztás* esetében nem stílus szándékkal, hanem a szöveg újratördelése miatt történnek, az *Attila, és Marull...* c. románcnál pedig ezek a cserék nem jellemzők. A *Hermine* egyes változatai meglehetősen erős korrekción esnek át, s ezek az átírások a sor- és strófaszerkezeteket, s ezáltal a szókezdő betűket is erőteljesen érintik. E pindaroszi óda esetében egyetlen olyan javítás fedezhető fel, mely esetében a kisbetűs szókezdő nagyra történő cserélése stílus szándékkal következik el: a kéziratban, a Hasznos Mulatságokban megjelent szövegváltozatban, továbbá az utóbbival teljesen megegyező önálló közlésben az isteni, a Pindarosz-tanulmányban olvasható variánsban pedig az Isteni szó szerepel. Annál érdekesebb ebben az összefüggésben *Az istenesülés dicsősége* (módosított címmel: *Az Istenülés dicsősége*) c. vers, ahol is a második textusban az elsőhöz képest az egyes sorokon belül több olyan nagybetűs kifejezés is szerepel, melyeket előzőleg kicsivel írt. Többek között: Szép, Bölcsesség (!), Saskeselyúnél, Barátság, Szentnél, Istenidet, Egység (!), Isten, Koszorú.

A korrekció természetesen a költemények szóanyagát sem hagyja érintetlenül. *A' Tisztválasztás* c. ódánál három olyan átírást emelhetünk ki, melyek a szöveget kifejezőbbé teszik: Papotska – Prédikátor, Seborvos – Orvos, betegnek – szenvedőmnék. A románc két variánsa közt minimális mennyiségű szócsere történik, s azok a szöveg egészét nem árnyalják: a nyomtatott változatban a köszönti kifejezés helyett az üdvözlő szerepel, a tsalárd, bohó szó szerkezet pedig bohó, czudarra módosul. A *Hermine* kéziratának és az első kettő, azonos szövegű közlésének a szóanyaga lényegében teljesen azonos. Ezekhez képest jelentős mennyiségű változtatást eszközölt a Pindarosz-tanulmányban és az 1818-as bilingvis kötetben szereplő szövegváltozatokban. A teoretikus értekezésben olvasható textust a műformát felhasználók számára mintaszövegnek szánta. Az e változatban eszközölt módosítások – többek között – erőteljesebben fejezik ki a szülés közben elhalálózott asszony tragédiáját: virágok illatozó – reménynek illatozó, 'S Gazd' asszony éldegél – Örömben éldegél, Férfi – Halottja, Vidító – Jutalmas, Oltvány – Csemet. Az 1818-as kötetben közölt variáns 11 átírása közül pedig csupán a négy legfontosabbat mutatjuk be:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

az i/Isteni szó a görög mitológiában szereplő Olümpra változik, a mindkét antik monda-
körben szereplő, a születés istennőjének tekintett római Lucina görög megfelelőjére,
Ilithüjára módosul, a Hunnia kifejezést a kevésbé idegenen hangzó Magyarok váltja fel,
a Géniuska helyett a születendő csecsemőre pontosabban utaló Gyermekecske áll. *Az
istenesülés dicsőségénél* összesen két, kevésbé lényeges kifejezést (Hű – Ah, cselekszik
– teszen) modifikál.

A szövegkorrekció szerves része a sorok és versszakok átstrukturálása. *A' Tisztválasz-
tás* kéziratos változatához és a folyóiratban történő közléséhez képest a *Versei* c. kötet-
ben közzétett variáns utolsó sorai jelentősebb, de a költemény alapvető mondanivalóját
nem érintő átíráson esnek át:

De mivel csak egyre érek,
Válaszszatok, Leánykák,
Mi legyek, 's miket tsináljak,
Hogy hasznomat vegyétek
(kézirát, 40–43. sor)

De minthogy egyre érek
Válasszatos leánykák,
Mi légyek, 's mit csináljak
Hogy hasznomat vegyétek
(Erdélyi Muzéum, 40–43. sor)

De mivel csak egyre érek,
Válaszszatok, Leánykák.
Mellyik dologra szánjam
Ezek közül erőmet,
Hogy hasznomat vegyétek?
(*Versei*, 28–32. sor)

Az ATTILA, és MARULL (Romanze) és *Az istenesülés dicsősége* c. költeményeknél a
sorokon és strófákon belüli változtatások minimális mértékűek. Hasonló megállapításo-
kat tehetünk a *Hermine* kézirataira és az első két, szó szerint megegyező közlésére. Annál
több korrekció történik a Pindarosz-tanulmányban és a bilingvis kötetben nyomtatott
variánsokban. A teoretikus értekezésben olvasható szöveg sorokon belüli változtatásai a
következő módon tipizálhatók: 1. új sor alkotása teljes átírással, 2. meglévő szavak át-
strukturálása, a régi kifejezések némelyikének felhasználásával, 3. új szavak beillesztése
a sorba, ill. szócsere. Nézzünk ezekre vonatkozóan konkrét példákat!

1. Hol ő a' gyök-erő kisugárzott / Fényében osztozik → Hol ő az örök Istenek éltető /
Szerelmöket szedi

1. Midőn túl tekint körén → Midőn felveté szemét

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

1. Menyekzői szövétnek az ünnepi / Óltár (Oltára) biborjain → Szövétnek az arany Hymen ünnepi / Öröm biborjain
2. Boldogtalan! ha ő bukik, / 'S terhe alá rohan → 'S ha ő bukott a' terh alá, / Férje boldogtalan!
2. Böcsét az anyyával (az anyával); az érzékeny anya széllyel → Az önnböcsöt érde-
mes anyyával, ki alig néz / Körül:
2. Szeretett Feleség! hú leány, 's Anya! / A' kit kesergünk → Gyötrelmes Anya, 's hú
Feleség vala, / Kiért szomorkodunk
3. virágok illatozó → reménynek illatozó
3. Hogy maga helyett → Maradna helyette

Úgy véljük, ezek a módosítások a mitologikus jelleg erősödését vagy éppen tompítását szolgálják, továbbá segítségükkel a költemény karakteresebb és kifejezőbb lesz. Érde-
mes felhívni a figyelmet arra, hogy a szerző a *Görög versei...* c. kötetben közzétett tex-
tus esetében általában visszatér az első változatokhoz, bár időnként a Pindarosz-tanul-
mányban lévő szövegvariánssal vegyíti azokat, máskor pedig teljesen új megoldásokat
eszközöl.

Az általunk vizsgált szövegeknél az egyes változatok terjedelmének folyamatos mozgá-
sa tendenciózus: az alapszövegből bizonyos strófák elmaradnak, más versszakokkal pedig
bővül a költemény. A' *Tisztválasztás* c. ódánál az MTA Kézirattárában található és az
Erdélyi Muzéumban közzétett változatok 12 sorral hosszabbak, mint a *Versei* c. kötetben
megjelentetett textus. A 1816-os kötetben közzétett szövegből a korábbi variánsok 19–
22. és 30–37. sorai hiányoznak:

Ha meg Papotska vólnék
Minden beszédeimből
Ez vólna a' tanúság
Hívek! – szeressük egymást.

Ha Predikátor volnék
Minden beszédimből
Ez volna a' tanulság:
Hívek szeressük egymást.

Még ötvös is lehetnék! –
'S mindég gyűrűt tsinálnék, –
Ha erre vólna kedvem.
Minden Leánynak egy párt,
Minden legénynek egy párt,
Hogy hirtelen' meg essék
Minden dolog közöttök,
Mikor jegyet tserélnek.

(kézirat)

Még Ötvös is lehetnék,
'S mindég gyűrűt csinálnék,
Ha erre volna kedvem.
Minden leánynak eggypárt,
Minden legénynek eggypárt,
Hogy hirtelen' megessék
Minden dolog közöttök
Mikor jegyet cserélnek.

(Erdélyi Muzéum)

Az első rész törlésének biográfiai oka is lehetett, a lelkeszi pályának az orvosi hivatással
történt felcserélésével is összefüggésben állhat.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam 4. szám

Az *ATTILA, és MARULL (Romanze)* esetében is különbözőségek láthatók a két változat közt: a kézirat 33–36. sorai a nyomtatványban nem szerepelnek, a manuscriptum 61–64. sora pedig egy szép bővítéssel 8 sorra egészül ki (57–64. sor) az 1816-os *Versei* c. kötetbe felvett variánsban:

Bravó! kiált, itt a' java
Tsak egy kis illetés!
Eván evóe vólt szava,
'S ugrált bakszökés,
(kézirat, 33–36. sor)

„Tüzet hamar, tüzet neki
Kiálta, – nagy tüzet!
Hogy mond ez a' tsalárd, bohó
Istennek engemet!
(kézirat, 61–64. sor)

„Tüzet legény, tüzet hamar
Kiálta, nagy tüzet!
Hogy mond ez a' bohó, czudar,
Istennek engemet.

„Tüzet legény, tüzet neki,
'S otromba versinek,
Hagyd süljenek meg éneki,
Ha még sületlenek”
(*Versei*, 57–64. sor)

Hermine: érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a kézirat a későbbi nyomtatványokhoz képest egy stróféval kevesebbet tartalmaz, így nincs meg a szabályos pindaroszi forma. A fennmaradt manuscriptumból a következő versszak hiányzik:

A' Lucina gyűlölte
Magyarnak! óh! ha fog érdemes
Férjed az ő sebhett
Szívére viszont örömrít lenni! ha találhat
Nemesb lelket az allság
A' Koronás Fók sorokban!
Böcsülheti zálogát
Szerelmednek, a' Te k/Kisededidet,
Te bízád, 's Te hagyád azokat reánk,
Hogy bennök élj velünk.
(HaszMul, 57–66. sor; ill. *Gyász-tisztelet...*, 60–69. sor)

A' Lucina gyűlölte
Magyarnak áh! ha lel érdemes
Férjed az ő sebhett
Szívére viszont öröm írt! áh áh! ha találhat

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Nemesb lelket az allság
A' Koronás Fők sorokban!
Böcsülhetni zálogát
Szerelmednek, a' te Kisdededet;
Te bíztad azokat, 's te hagyád reánk,
Hogy bennök élj velünk.
(TudGyűjt, 57–66. sor)

Az Ilithúja gyűlölte
Magyarnak! óh! ha fog ér-
demes férjed az ő sebhett
Szivére viszont örömrít lelhetni? ha látand
Nemesb lelket az alság a' koronás
Fők között? Böcsösök gyermekid, nemes
Szerelmednek édes záloga, a' Magyarnál:
Te hagyád azokat reánk,
Hogy bennök élj velünk.
(Görög versei..., 49–57. sor)

Az istenesülés dicsősége esetében a strófák (és sorok) számát tekintve a két változat megegyezik.

A versek címe is folyamatos korrekción esik át. Az elsőként vizsgált költeményünknek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található autográf kézírata *Óda: A' Tisztet Választás* címmel szerepel, mely utóbb, az Erdélyi Muzéumban történt közlésben és az 1816-os *Versei c.* kötetben *A' Tisztválasztásra* módosul. A románc manuscriptuma *Marull története: Romanze* címmel olvasható, az ahhoz képest jelentős korrekciókat tartalmazó nyomtatott variáns pedig a szöveg tartalmát pontosabban kifejező *ATTILA, és MARULL (Romanze)*-ra módosul. A József császár feleségének elhunyt alkalmából szerzett pindaroszi óda kézírata és négy közlése esetében a következőkre figyelhetünk fel: a manuscriptum, a *Hasznos Mulatságok* 1817-es évfolyamában és a Pindarosz-tanulmányban szereplő variánsok címe – nem számítva a kisebb központoszási eltéréseket – lényegében ugyanaz, pontosan megjelölve a tárgyat és a műfajt: *Oda Herminéhez: A Pythiai Tizedik Hymnus' mértékin*. A műalkotásnak az 1817-es, a Trattner-nyomdában készült változatát Ungvárnémeti Tóth barokkos hosszúságú főcímmel látta el: *Gyász-tisztelet Hermine Császári Főhercegnének Anhalt, Bernburg, Schaumburg fejedelmi aszszonyának, Josef Austriai Császári Főherceg Magyar Ország Nádora feleségének halálára: Óda (a' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein)*, mely az 1818-as bilingvis kötetben *Herminére* rövidült. Tóth László utolsó költeménye két, kisebb eltérést tartalmazó címmel maradt fenn: a Magyar Tudományos Akadémián őrzött példányban *Az istenesülés dicsősége*, a Kazinczy-levelezésben pedig *Az Istenülés dicsősége* címmel¹⁴ olvasható a változat.

¹⁴ *KazLev.* XVII, 8–11.

HIDI TÜNDE

„SZÁMTALAN CSUDÁK NYILTAK ITT FEL...”

Jósika Miklós apokaliptikus elbeszélése¹

Jósika Miklóst az *Abafi* megjelenése óta az első magyar történelmi regény szerzőjeként, a műfaj hazai meghonosítójaként tartja számon az irodalomtörténet. Az író kánonbeli helyének megingathatatlanságát legutóbb Hites Sándor vizsgálta felül, nem az újraértékelés igényével, hanem azzal a nem kevésbé jelentős céllal, hogy a recepciótörténet tanulságait figyelembe véve feltárja, miért olyan sziklaszilárd Jósika pozíciója a műfaj-történet panteonjában.² Jósika műfajteremtő szerepét ugyanis még azok az irodalomtörténészek sem vitatják, akik fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy az origóként aposztrofált *Abafi* nem magyar irodalmi előzmények nélkül született, elszigetelt remekmű.³

A „magyar történelmi regény atyjának” pályája műfajilag és a szövegek számát tekintve is igen gazdag. Az *Abafi* egykorú kritikai, olvasói sikere ugyan a későbbiekben felülmúlhatatlannak bizonyult szerzője számára, ám gyors tempóban születő nagy számú műveivel a szabadságharcig szinte kizárólagosan meghatározta a regényirodalmat, hiszen a nála sok tekintetben mélyebb Eötvös népszerűsége sosem vetekedhetett az övével. A '48 előtti pályaszakasz azonban nem csupán regényeket termelt, hanem több kötetnyi novellát és elbeszélést is, ezeket azonban igen mérsékelt érdeklődéssel fogadta a kritika. A *Végnapok* című elbeszélést tartalmazó háromkötetes *Regényes képletekről* (1847) például csupán egyetlen egykorú recenzió látott napvilágot.⁴ A Szépirodalmi Szemle meg nem nevezett kritikusa élesen bírálja a beszélygyűjteményt, kifogásai legfőképp a történeti háttér valószerűtlenségére és a cselekmény motivátlanságára vonatkoznak. A *Végnapokat* túlzó fantasztikuma miatt tartja sikerületlen munkának.⁵

A korabeli irodalomkritikát erősen áthatotta a magyar regény megszületésének és fejlődésének igénye, s az ezt sürgető, mintegy megelőlegező határkijelölő gesztusok nagy-

¹ JÓSIKA Miklós, *Végnapok: Apokalyptikai novella* = JÓSIKA Miklós, *Regényes képletek*, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1847, III, 1–70.

² HITES Sándor, *1836: A regénytörténet kezdete*, Literatura, 2003, 346–361.

³ Imre László több tanulmányában is felhívja a figyelmet Fáy András *A Bélteky ház* című regényének műfaj-történeti jelentőségére. Vö. IMRE László, *Egy „kedves, ósdi román” (A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai)*, ItK, 1998, 188–199.

⁴ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847/16, 245–246; 1847/17, 266–270.

⁵ „Egyébiránt, azt hisszük, mikép a lázas képzelődés, azért mert lázas, még nem képes valódi költői művet teremteni, mivel erre legalább épen annyi eszmélkedés és megfontolás kell még.” 268.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

ban befolyásolták Jósika gyors kanonizálódását, majd pedig korai marginalizálódását, csupán a történeti érdem kétes nimbuszát hagyva meg számára.⁶ Talán nem tévedünk, ha részben a regény műfaj meghonosodását/megszületését szorgalmazó, a nemzeti identifikációval⁷ is szoros kapcsolatban álló kritikai elvárásokkal magyarázzuk, hogy Jósika elbeszélései jóval kisebb kritikai visszhangot váltottak ki, mint korai regényei.⁸ A nemzeti tematika köré épülő történeti regények nem csupán a felfokozott kritikusi várakozás beteljesítőiként kerültek az irodalmi köztudatba, de az írói életmű csúcsteljesítményeiként is, melyek épp a fentebb említett befogadói elvárások miatt szoríthaták perifériára a változatosabb tematikával operáló – olykor a fantasztikummal kísérletező – elbeszéléseket. Ráadásul a korabeli kritika elutasító magatartása fokozottan érvényesült a fantasztikummal szemben, hiszen az uralkodó olvasási szokások történeti hitelességet, nagyfokú referencialitást vagy példázatos-allegorikus értelmezhetőséget vártak el az irodalmi szövegektől.⁹

A 20. század első felében megjelent Jósika-életrajzok is legfeljebb érintőlegesen, a tartalomismertetés szintjén foglalkoztak a kisebb prózai szövegekkel, köztük a *Végnapokkal*.¹⁰ A reformkori utópista szocialista eszmék irodalmi megnyilvánulásait vizsgáló Pándi Pál kötetének köszönhetően aztán ismét az irodalomtörténet látóterébe kerülhetett az elbeszélés.¹¹ Az első kiadás után több mint egy évszázaddal a *Végnapok* rövidített formában jelent meg a Galaktika című sci-fi magazinnak a tudományos-fantasztikus irodalom hazai előfutárait bemutató antológiájában,¹² a szerkesztő indoklása szerint azért, mert „meglehető képzeletgazdagsága, a távoli bolygó tájainak és élőlényeknek néhol Lemre, máskor Bradburyre emlékeztető leírása határozottan a közlés mellett szólt”.¹³ Kuczka Péter hangsúlyozza, hogy hasonló „apokalyptikai” novellát csak Jósika után harminc–negyven évvel írtak, tehát műfajilag vitathatatlanul előremutató kezdeményezésnek számít a szöveg. A sci-fi magyar kezdeményeit feltáró kutatások számára egyértelműen pozitívumnak minősül az egykorú kritika által kifogásolt vagy értetlenül fogadott fantasztikum.

⁶ HITES 2003, 355.

⁷ A nemzeti önazonosítás műfajkonstituáló szerepéről a történelmi regényt illetően lásd IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 137–138.

⁸ A Jósika-művek fogadtatástörténetét feldolgozó M. Bodrogi Enikő is úgy véli, az *Abafi* kritikai sikere nagyrészt a műfajválasztásnak és a történelmi tematika alkalmazásának köszönhető. M. BODROGI Enikő, *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, 26–27.

⁹ A fantasztikumhoz való 19. századi kritikai és olvasói viszonyról lásd TARIJÁNYI Eszter, *Utószó avagy fantasztikum magyar módra = XIX. századi magyar fantasztikus regények*, vál., jegyz. TARIJÁNYI Eszter, Piliscsaba, PPKE BTK, 2002, 435–445.

¹⁰ Szinnyei Ferenc 1915-ös székfoglalójában az író szabadságharc előtti novelláit tárgyuk szerint társadalmiakra és történetiekre osztja, s az előbbiekhöz sorolja a „beteges” fantasztikusságú *Végnapokat*: SZINNYEI Ferenc, *Jósika Miklós*, Bp., MTA, 1915, 94. DÉZSI Lajos szintén a biblikus-fantasztikus tematikájú írások között említi: *Báró Jósika Miklós (1794–1865)*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1916, 260.

¹¹ Pándi úgy véli, „1848 előtt ebben az elbeszélésben [ti. a *Végnapokban*] mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban az új-szociális áramlatok hatását jelző technikai és társadalmi utópia”. PÁNDI Pál, „Kísértetjárás” *Magyarországon: Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban*, Bp., Magvető, 1972, I, 407.

¹² A szerkesztő az elmélkedő I. fejezet közlésétől eltekintett.

¹³ Galaktika, 35. sz. (1979), 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Jósika életművének irodalomtörténeti marginalizálódását természetesen ez kevéssé hátráltathatta, hiszen a folyamat már a 19. század végén elkezdődött, s ahogy az író műveinek fogadtatástörténetét feltáró M. Bodrogi Enikő megjegyzi, már kultuszának tetőpontján sem számíthattak említésre méltó olvasói érdeklődésre.¹⁴ A 20. századi recepció főképp esztétikai irányú tájékozódása után Bodrogi ma kétféle perspektívából tartja megszólaltathatónak Jósika műveit: egyfelől a fikciós szövegek hermeneutikai megközelítése által, másrészt pedig a nem-fikciós írások elemzésével.¹⁵ Hozzátehetjük, hogy a fikciós szövegek vizsgálatát érdemes lehet kiterjeszteni a kisebb prózai alkotásokra is, amelyek esztétikailag ugyan egyenetlen képet mutatnak, de nem mindegyikre süthető rá az alkalmiság bélyege, sőt műfaj történeti és hatástörténeti szempontból számos megfontolásra érdemes tanulsággal szolgálhat elemzésük. A *Végnapok* című elbeszélés műfaji és narratológiai szempontú megközelítése például olyan előremutató kezdeményezésekre irányíthatja a figyelmet, amelyek a mai befogadó elváráshorizontját jobban megközelítik, mint a korhoz kötöttebb, hermeneutikailag is nehezen megszólaltatható történeti regények.

1. A narráció

Az elbeszélés első fejezete a képzelet, az emlékezés és az álom – egymással rokon – természetéről szóló, egyes szám első személyű elmélkedés, meditatív gondolatfutam. A személyes hangnem és a hangsúlyozottan átélt események rajza egyfajta előkészítő és meggyőző funkciót tölt be, mintegy megalapozza a később előadott jövőkonstrukció hitelét. A narrátor a megtapasztalt spirituális élményeket olyan állapotként írja le, amelyben a vágy- és szenvedélymentes nyugalom totális boldogságérzettel társul. Nem nehéz észrevenni, hogy a narrátornak kezdettől rendkívül fontos az olvasó meggyőzése, ezért az elbeszélt történet hitelét külső autoritások bevonásával próbálja megteremteni. Befogadóival szemben elvárásokat is támaszt, melyeknek megfelelően affinitást kell mutatniuk a hasonló, racionális magyarázatoknak ellenálló spirituális élmények iránt, továbbá élénk képzelőerővel kell rendelkezniük, mert mindezek megléte előfeltétele annak a közös nevezőnek, amely a megértést egyáltalán lehetővé teszi számukra. A revelatív szellemi élményekben való részesülés tehát bizonyos fajta kiválasztottságot feltételez, hiszen nem mindenki képes ezek megélésére. A narrátor testen kívüli intenzív szellemi élményei sok tekintetben emlékeztetnek a Jelenések könyve szerzőjének lelki „elragadtatásához”, hiszen „utazásaik” során mindketten egy magasabb rendű igazságot és létminőséget tapasztalnak meg, nem a verbalitás szintjén, hanem a részvétel értelmében véve.¹⁶

¹⁴ M. BODROGI, *i. m.*

¹⁵ *I. m.*, 123.

¹⁶ „Lélekben valék ott az Úrnak napján, és hallék hátam megett nagy szót, mint egy trombitáét, Amely ezt mondja vala: Én vagyok az Alfa és az Omega, az Első és az utolsó; és: A mit látsz, ird meg könyvben...” Jelenések könyve 1, 10. János üzenetének hitelét a felsőbb tekintélytől kapott megbízatás támasztja alá. A *Végnapok* narrátora nem hivatkozik isteni megbízóra, a hitelesség szavatolója ez esetben az égi eredetű költői lélek.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CÉLÉVFOLYAM 4. SZÁM

Az élmények átélésének tere lokalizálhatatlan, olyan világ, amely nagyban különbözik a földtől. A narrátor eljátszik a gondolattal, hogy a felbukkanó képek előző életéből valók, de tartózkodik a határozott állásfoglalástól. Szintén a látnoki attitűd látens érvényesítésére utalhat, hogy a személyes emlékként azonosított képekről feltételezi, azok egyúttal az emberiség jövőjének látomásai, azaz egyéni múltja az általános jövő karakterét ölti fel.

Az emlékeztetvékenység problematikus, nehezen körülírható mechanizmusként jelenik meg a szövegben; az emlékezés egyidejű aktiválása mindig egy korábbi emlékképre reflektál, mintegy lehívja azt. A narrátor élete korábbi eseményeit azzal a szándékkal idézi föl, hogy felelevenítse ezekhez köthető spirituális élményeit, amelyek elsősorban „képekként” konkretizálhatók: „Azután olykor, mint álmokkép átderengve mérhetetlen multból, sötét fátyolképek szűrődnek át elmémen: úgy tetszik nekem, mintha valaha – ki tudja mikor? – átéltem volna azokat.”¹⁷

Emlékező gesztussal idézi fel azt a történetet is, amely a kihülőben lévő föld¹⁸ utolsó éveiben veszi kezdetét: „Ha számot vetek magammal, ha felidézem mindazt, mi mélyen, olthatatlanul véste magát emlékezetembe: pár képet találok, melyeknek talán másokra nézve is lehet némi érdekek.”²⁰ Később már elbizonytalanodni látszik a képek eredetét és státuszát illetően, s az olvasóra bízva, hogy visszaemlékezésként vagy „a kétes jövő sejtelmének vázlataként” olvassa a történetet. Az erősen biblikus hangú és kiliasztikus szemléletű jövőfikció szerint a gyéren lakott, pusztulásra ítélt föld a krisztusi ezer esztendő utolsó századaiban jár, közeledik a végidő. A Föld geológiai változásai mellett az emberi társadalom is jelentősen átalakult. A közérdek prioritása és az országhatárok megszűnése ellenére az emberiség nem vált egységessé. A lakosság kétharmadát a különleges érzékenységgel és intellektussal rendelkező *delejesek*²¹ teszik ki, a többiek – a „korlátolt állapotban” maradt *földiek* – tőlük elkülönülve élnek.

A narrátor hosszan taglalja, milyen tökélyre fejlesztett technikai eszközök és új találmányok könnyítik meg az életet a távoli jövőben. Idő- és erőtakarékosabb gépek, gyorsabb és biztonságosabb közlekedési eszközök (többek közt a léghajózás), a villany, a delej alkalmazása, a magasan fejlett optika és gyógyászat mellett fontos technikai vív-

¹⁷ JÓSIKA, *Végnapok*, i. m., 6.

¹⁸ A föld kihülésének gondolata bibliai inspirációjú is lehet: „Mert az ég csillagai és csillagzatai nem ragyogtatják fényüket, sötét lesz a nap támadásakor, és a hold fényét nem tündökölteti.” Ézsaiás 13, 10; illetve „A negyedik angyal is trombitált, és megvereték a napnak harmadrésze, és a csillagoknak harmadrésze; hogy meghomályosodjék azoknak harmadrésze, és a nap az ő harmadrészében ne fénylődjék, és az éjszaka hasonlóképpen.” Jelenések 8, 12.

¹⁹ Hasonló részletességgel *Az ember tragédiája* XIV. színében jelenik meg az entrópia-elméletek irodalmi feldolgozása, a fagyhalálhoz közelítő föld rajza. A *Tragédia* valószínűsíthető forrásai közül a *Végnapok* megjelenése idején csupán FOURIER fő műve (*Théorie de l'unité universelle = Oeuvres complètes*, Paris, 1840, III), valamint Lukács Móric Fourier-ismertetése (LUKÁCS MÓRIC, *Néhány szó a socialismusról*, Athenaeum, 1843, I, 53–66) lehetett hozzáférhető. Vö. *Az ember tragédiájának tárgyi magyarázatai* = MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény (Szinoptikus kritikai kiadás)*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005. Fourier hatását egyébként PÁNDI Pál is valószínűsíti a jövő társadalmának kettős felosztását illetően: i. m., 406.

²⁰ JÓSIKA, *Végnapok*, i. m., 11.

²¹ A reformkorban Franz Anton Mesmer tevékenysége nyomán elterjedt delej-tan megjelenéséről Jósika műveiben lásd TARJÁNYI Eszter, *Jósika Miklós és a mesmerizmus*, ItK, 1992, 53–60.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 4. szám

mányként itt is megjelenik a hajlékony, rugalmas üveg, mely Jókai *A jövő század regényében* kulcsfontosságú találmányként szerepel.²²

E kozmikus jövőkonstrukcióban a magyar nemzetnek is jut egy kevés szerep. Bár az emberiség már egyetlen nagy családot alkot, a nyelvi alapon vett nemzetiség létező fogalom marad. A magyarság az afrikai egyenlítő táján él, s a narrátor fontosnak tartja megjegyezni, hogy a nemzet nyelve nagy mértékben gazdagodott az idők során.²³

Az elbeszélés szinte végig kettős idősíkbán mozog, a jövő konstruálása párhuzamosan halad a narrátori jelenre vonatkozó reflexiókkal. A jövő közösségi szellemű társadalmának rajza hangsúlyozottan különleges elbeszélői kvalitásokat kíván, mivel teljesen más elvek és eszmék szerint működik, mint a narrátori jelené. Ez a jelentős eltérés szinte megoldhatatlan feladat elé állítja az önmagát mindkét világban otthonosnak tudó narrátort. Elbeszélői magabiztossága fokozatosan a mentegetőzés retorikai gesztusaiba fordul, de továbbra is precízen ügyel a fatikus funkciók érvényesítésére.²⁴ Módosulás történik az emlékező szituáció idővektorait illetően is: az eddig egyértelműen utóidejű történetmondást kibillentli az elbeszélésnek „vissza- vagy előemlékezés”-ként való, kissé zavarba ejtő megnevezése.

A történet legfőbb kohéziós erejét maga a narrátori hang jelenti. A delejes képességű Aila feltűnéséig az elbeszélő az abszolút főszereplő, az elmélkedő-leíró részek központi figurája. A VI. részben azonban elkezdődik „a történet elbeszélése”, s nem csupán egy cselekményes szerelmi szál iktatódik a szövegbe, de ezzel együtt egy újabb kozmikus tér nyílik meg az olvasó előtt, a távoli Ehoim bolygó világa. A narrátor ebben a világban is ismerősnek érzi magát, s hogy hitelt adjon állításának, az égi eredetű költői lélek magasabbrendűségére hivatkozik.

Ehoim a tökéletesedés következő fokozata, lakói felülműlják az embert külső megjelenésükben és szellemi képességeikben egyaránt (pl. ösztönös nyelvtudással születnek), társadalmuk is fejlettebb, mint a földieké. Ádur, Ehoim trónörököse hosszú ideig mégsem képes megérezní, hogy Aila szereti őt. A leány imája végül meghallgattatik, Ádur lelke rátalál az övére. S ahogy közeleg a történet pozitív végkifejlete, úgy szorul háttérbe az elbeszélő. Az eseményekről nagyrészt Aila naplójából értesülünk, a narrátor már csak rövidebb kommentárokat fűz a lány vallomásaihoz. Kettejük kozmikus tereket átívelő szerelmének beteljesülése egyúttal az emberiség végső pusztulásának elkerülését is jelenti, hiszen Aila új otthona Ehoim lesz.

²² *A jövő század regénye* gazdag kritikai apparátusának összeállítói a rugalmas üveg ötletét részint az egykorú hírlapi közlésekből eredeztetik, részben pedig a hatkötetes *Das neue Buch der Erfindungen* üvegyártást bemutató fejezeteivel hozzák összefüggésbe. JÓKAI Mór, *A jövő század regénye (1872–1874)*, kiad. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, I, 616–619. A felsorolt forrásművek azonban a *Végnapok* keletkezése utáni évtizedekben jelentek meg.

²³ Talán nem tévedünk, ha ezt a narrátori megjegyzést egyfajta kiszólásként értelmezzük a nyelvújító buzgalmáról is jól ismert írótól.

²⁴ A III. részben a „gyenge ecsete” miatt mentegetőző narrátor a delejesek bemutatását már egyenesen hiábavaló próbálkozásként deklarálja, s ily módon kivonja magát a részletező leírás önmaga támasztotta követelménye alól, lásd *i. m.*, 30.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 4. szám

A szöveg talán legizgalmasabb tulajdonsága – a sajátos narráció mellett – a tudományos-fantasztikus extrapoláció erősen keresztényi színezetű predikciós történeti keretbe helyezése. Különböző műfaji- és szöveghagyományok szinkron megszólaltatása természetesen magában hordozza a disszonancia vagy a parodisztikusság veszélyét. Nem az a célunk, hogy eldöntsük, Jósika mennyire helyes arányérzékkel súlyozta ezeket az eszmei és műfaji paneleket, sokkal inkább figyelemre méltó, hogy a vallásos irodalom jegyei hogyan találkoznak és ötvöződnek a sci-fi motívumaival, a transzcendencia miképp talál társra a technikai anticipációban.

A fantasztikus irodalom poétikája az elidegenítés és a megismerő pillantás dichotómiájában fedezi fel az SF legfőbb műfajkonstituáló jegyét.²⁵ A formai eszközként funkcionáló, állandóan változó képzeleti keretszerkezet gyakran nevelő-kritikai szándékkal és futurológiai előrejelző funkcióval társul, anélkül azonban, hogy a szöveg igényt tartana a jóslatként való értelmezésre. Az SF eszkatologikus témái révén is szoros kapcsolatban áll az utópián és a fantasztikus irodalom körébe utalható műfajokon kívül a vallásos jövődölésekkel, a próféciákkal és apokalipszisekkel.²⁶ A *Végnapok* apokaliptikussága elsősorban a jövőfikció eszkatologikus irányultságában mutatkozik meg.²⁷ A szöveg a tudományos-fantasztikus íráskészletet az apokalipszisek feltáró-kinyilatkoztató szándékával, illetve végidőjóslatával ötvözi. A szöveg narrátora a gyakori önreflexív utalásokkal és kora társadalmi-politikai viszonyait ellenpontosító leírásai által a teremtett világ idegenségét a megismerő pillantás autoritása alatt tartja, folytonosságot hozva létre saját elbeszélői jelene és a szövegbeli jövő – önmaga által hangsúlyozottan átéltnak nevezett, s végig múlt idejű – temporális kiterjedése között. Az apokalipszis igazságfeltáró szándéka itt kettős időzónában aktiválódik: egyrészt a jövő feltárása, másrészt a jelen értelmezése irányában. A jövő erkölcsi alapokon nyugvó, hatékonyan működő társadalmi szerkezete és technikai fejlettsége szemben áll a narrátori jelen fogyatékoságaival, ám az elbeszélő tartózkodik a tökéletesség minőségének jövőre vonatkozó használatától, mivel azt az isteni teremtőerő kizárólagos attribútumaként tartja számon. Az ellentétezés nem csupán a föld geológiai állapota és társadalmi fejlettsége között szembetűnő,²⁸ de hasonló minőségbeli fokozati eltérés van a jövő földi világa és Ehoim csillag között a természeti-társadalmi állapotok, valamint az emberek és az angyalszerű lények intellektuális és külső adottságai tekintetében is. De a tökéletesedés fokozatait megtestesítő lények és világok számbavételénél és vizsgálatánál izgalmasabb feladat választ keresni arra a kérdésre, mely szöveghagyományokkal lép párbeszédbe az elbeszélés.

²⁵ Darko SUVIN, *A science fiction műfaj poétikája*, Helikon, 1972, 43–54.

²⁶ Jacob Taubes eszkatológiatörténete a teljes gnosztikus-apokaliptikus irodalomra jellemzőnek tartja az idegen-lét, az önelidegenítés tematizálását és a belévettség szimbólumát. Vö. Jacob TAUBES, *Nyugati eszkatológia*, Bp., Atlantisz, 2004, 38–46. Eszkatológia és apokalipszis egymáshoz való viszonyáról lásd FODOR György, *Az apokaliptikus eszkatológia = Az Atyák dicsérete: A 60 éves Vanyó László köszöntése*, szerk. KRÁNICZ Mihály, Bp., SZIT, 2002, 73–114.

²⁷ Az eszkatologikus problémák az SF-nek is gyakori témái. Vö. Stanislaw LEM, *Tudományos-fantasztikus irodalom és futurológia*, Bp., Gondolat, 1974, 123.

²⁸ Az elképzelt jövő tragikus ellentmondásosságát PÁNDI is abban látja, hogy a fejlett technikai civilizáció és a harmonikus társadalom a pusztulásra ítélt földön valósul meg. Vö. *i. m.*, 404.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

A két legerőteljesebb szövegszervező előzményt a már említett tudományos fantasztikum és a keresztény vallásos irodalom jelenti, hiszen a *Végnapok* szisztematikusan „beteljesíti” a kereszténység végidőjóslatait és szoros intertextuális viszonyban áll a Biblia szövegével, miközben tudományos-technikai aniticipációkba bocsátkozik. A biblikus inspiráció olyannyira erőteljes, hogy a technika általi megváltás/megmenekülés későbbi irodalmi koncepciói fel sem merülhetnek. A túlélést ez esetben egy spirituális aktus biztosítja egyetlen földlakó, Aila számára, aki delejes telepatikus képességei által lelki kapcsolatba lép Ehoim trónörökösével, és végül anyagi segédlettel legyőzi a köztük lévő térbeli távolságot.

2. A Biblia és egyéb szövegtartományok

A műfajmegjelölésként is funkcionáló alcím – apokalyptikai novella – mellett az Új-szövetségből kölcsönzött latin nyelvű mottó is arra utal, hogy a szöveg kapcsolódni kíván az írásos keresztény hagyományokhoz. A mottóul választott bibliai citátum – *Unum ovile unus pastor* – János evangéliuma 10. részének 16. verséből való, ahol is Jézus a jó pásztorról és annak juhairól szóló példázatában mondja: „Más juhaim is vannak nékem, a melyek nem ebből az akolból valók: azokat is elő kell hoznom, és hallgatnak majd az én szómra; és léssen *egy akol és egy pásztor*”.²⁹ Jósika elbeszélése szerint a távoli jövőben megvalósul a krisztusi jövődőlés, és egyetlen közös hitben, a kereszténység kötelékében egyesül az emberiség: „s mindnyájan azon egy hitet vallották, mellyről az idvezítő mondá: A pokol kapui sem győzedelmeskedendnek fölötte”.³⁰

A pusztulóban lévő föld kora is a bibliai „időszámítás” szerint konkretizálódik, hiszen a cselekmény a krisztusi utolsó ezer esztendő (millennium) végső századaiban játszódik. A földön sorra bekövetkeznek a végidőt jelző megjövendölt csodák.³¹ Gábrriel angyal megjelenésével pedig szó szerinti értelemben is egy újabb dimenzió nyílik meg.

Az író észrevehetően kevés gondot fordít a bibliai idézetek szöveghűségére, inkább eszmei tartalmukra épít, és jóslatszerűségeket igyekszik kiaknázni a „gyakorlati megva-

²⁹ *Szent Biblia*, fordította KÁROLI Gáspár. (A bibliai szöveghelyek közléséhez a továbbiakban is a Károli-fordítást használom.) Említésre méltó filológiai érdekesség, hogy a múlt századi bibliakutatások során bebizonyosodott, az említett passzus latin fordítása, s az ez alapján készült Károli-féle magyar változat nem pontosan felel meg a görög eredetinek. Az evangélium eredeti szövegében *mia poimné*, *heisz poimén*, vagyis egy nyáj, egy pásztor szerepel az adott helyen. Erről részletesen lásd RÉVÉSZ Imre, *Az akol egysége és a nyáj egysége*, www.drk.hu/szivarv/ri-akny.htm (2007.05.30). Az 1975-ben kiadott új fordítású Bibliában korrigálták a fordítói tévedést.

³⁰ „De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.” Máté 16, 18.

³¹ A szövegben többször is szereplő negyven csoda bibliai előfordulására nem találtunk bizonyítékot, elképzelhető, hogy a szerző az alábbi passzusokból indult ki: „Mert hamis Krisztusok és hamis próféták támadnak, és nagy jeleket és csodákat tesznek, annyira, hogy elhitessék, ha lehet, a választottakat is.” Máté 24, 24. „És minden felé nagy földindulások lesznek, és éhségek és döghalálok, és rettegések és nagy jelek lesznek az égből.” Lukács 21, 11.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 4. szám

lósítás” által. Maga a vég bekövetkezése azonban nem tárgya a szövegnek. Jósika elbeszélése a végidő története, de a vég elkerüléséé is, az emberi élet folytonosságának és permanens tökéletesedésének költői fikciója.

Az apokaliptikus elbeszélés biblikus szövegháttere a tudattalan félelmek romantikus vízióival keveredik már az elbeszélés első mondataiban: „éreztetek-e valaha olly ábrándokat, mintha valami távoli visszaemlékezés képletei merülnének föl lelkeitekben? – Nem voltak-e óráitok, mikor édes ohaj szárnyain örvényeltetek a föld fölött, s úgy tetszett nektek, mintha egykor – egykor – ki tudja hol, ki tudja mikor – már éltetek volna? mintha ezen egykori élet, mint tündér-álom, egyes öntetekben derengne át a visszaemlékezés fátylain...” (*Végnapok*, I.) A „dèjà vu” élménynek a modern költészetben is sejtelmes, a francia szimbolistáktól Adyig inspiráló (*Nyárdélutáni Hold Rómában*) ihlete jelenik itt meg, a romantikus líra hatására. Azt pedig, hogy az apokaliptikus látomások milyen nagy mértékben ihlették például az angol romantikus lírát, többször is bizonyították.³²

Amikor a narrátor rapszódiaszerű futamokkal vegyíti vallomásait („Ollykor azt kérdem: nem vagyunk-e mi az elesett angyalok, kik égben sem levén istenek, fellázadtunk isten ellen?”³³), szintén a romantika kép- és képzeletvilágának körében marad, ahol is központi mitológiai szereplő a bukott angyal. Aila sokáig reménytelen vágyakozása mintha a *Zalán futása* tündéréét, a tündérálom többszöri emlegetése meg Petőfit juttatja eszünkbe. A képzelőerő narratori felértékelése („...ha legtávolabb eszmétek sincsen ama szebb távolról, s az életről a képzelet országában... oh! akkor szánlak benneteket, mert isteni gyönyört nélkülöztök”³⁴) pedig a *Tündérvölgy* propozíciójára rímel:

Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképzelődés nem játszik veletek?
Az nyit mennyországot, poklot előttetek:
Belenéztek mélyen, s elámul lelketek.

Sőt, a vallomásos elemek egyenesen a szentimentalizmus közhelyeit ismétlik meg: „Sirtam: mert hiszen fél gyermek valék akkor, – s úgy tetszett nekem, mintha e sirás, e fájdalom, e könyek volnának az élv és táp, mit e néma világ az egyedüli élő számára ad!”³⁵ Ezek a részletek nem egyszerűen a romantika, sőt a szentimentalizmus közellétét illusztrálják, hanem arra mutatnak, hogy ez a magyar apokaliptikus próza nagyon közel áll a költészethez. Erre a narrátor közvetlenül is utal, amikor a romantikus líra képeinek féltudatos asszociációs sorjázását érinti: „Miért hogy az elme, a képzelő tehetség, a költészet nemes szikrája olly kifáradhatatlanok, oly mindig munkásak, hogy egy kép a másik után tolul elő emlékezetemből!”³⁶

³² D. Morton PALEY, *Apocalypse and Millennium in English Romantic Poetry*, Oxford, 1994.

³³ JÓSIKA, *Végnapok*, i. m., 5.

³⁴ I. m., 3–4.

³⁵ I. m., 7.

³⁶ I. m., 8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 4. szám

Mindezek mellett az apokalipszis kiegészül a fantasztikus utópiák technikai elemeivel (vaspályák, léghajók, a delej, azaz az elektromosság, a villany szükségtelessé teszi a levelezést) és az ekkor már tervezett nagy vállalkozásoknak, a Panama-csatornának, a Szezei-csatornának az emlegetésével, valamint a társadalmi és etnikai utópiával: Amerikában indián birodalom jön létre, Afrikában művelt országok nőnek fel, és persze mindent természeti katasztrófák követik (vulkánkitörések, a hold elsötétedése, üstökös, az emberfaj nem szaporodik). De feltűnnek a jövő kollektív társadalmának elemei is, talán éppúgy Fourier hatására, mint Madách falanszter-színében: „minden jövedelem közös volt, s egy-egy ily épületnek lakói egy családot képeztek”.³⁷ Az 1830-as évek utópista szocialistáinak hatását mutatja az is, hogy a jövőben egyenlőség és kollektivitás uralkodik, az emberi nem egy családot alkot, a háborúk megszűnnek. Az meg valósággal a 20. századi tudományos-fantasztikus témákat juttatja eszünkbe, ahogy a távoli csillag, Ehoim lakói félig emberek, félig nem, mintha a világrűrből érkező 20. századi utódok példájára születtek volna.

Maga a történet a „végnapok”-ban, az emberiség végnapjaiban (ezért „apokalyptikai” novella, ahogy Jósika a műfaját megadja) játszódik (mint erre a cím is utal), tündérmese jellege azonban néha a *János vitéz*, annak tündérországát, de még inkább Vörösmartyt, a *Tündérvölgyet* juttatja eszünkbe:

Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem asztalára.

A Vörösmarty költészetét ismerő Jósika narrátora aligha ettől függetlenül mondja: „mert a szegény földi nyelv nem tud szót találni méltó megnevezésökre”.³⁸

Jósikának nem a *Végnapok* az egyetlen biblikus hangvételű, keresztény szöveghagyományoktól inspirált elbeszélése. A *Vizözöni kép*³⁹ Noé történetének nagyívűnek nem nevezhető elbeszélése – az író maga is költői gyakorlatnak nevezi –, amelynek központi cselekménye a bűnös törzsfő, Algazar leányának megmentése Noé fia, Seth⁴⁰ által. A katasztrófa nagy erejű képei az apokalyptikus atmoszféra rövid felidézésével a romantikus klisébe fulladó történet ígéretesebb kibontási lehetőségét sejtetik.

Sok tekintetben közelebb áll a *Végnapok* apokalyptikusságához a korábban keletkezett *Helione*⁴¹ című elbeszélés, mely a Sátán vezette angyalok lázadását tematizálja. A bukott angyal romantikus motívuma mellett figyelemre méltó Helione és kedvese, a lázadó Leviathán vitája Isten hatalmáról és teremtményei szabad akaratáról. Leviathán mindentudásra és örök életre vágyik, akárcsak az első emberpár, érvei pedig Madách Luciferét

³⁷ I. m., 27.

³⁸ I. m., 47.

³⁹ JÓSIKA Miklós, *Vizözöni kép: Költői gyakorlat = Szív rejtelvei*, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1845, II, 241–270.

⁴⁰ Noé fiának neve tévesen szerepel a szövegben, Seth a Biblia szerint Ádám harmadszülöttje. Noé fiai: Sém, Khám és Jáfet.

⁴¹ JÓSIKA Miklós, *Helione = Visszhangok*, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1839², II, 159–185.

juttatják eszünkbe.⁴² Az egyhangú magasztalás és a behatárolt tudás, a lét végessége és nem utolsósorban az Úr félreértelmezett jósága ingerli Leviathánt és társait a szembe-szegülésre. A történet teológiai, lételméleti alapú polémiája nem mérhető ugyan a *Tragédia* gondolati mélységéhez, mégis figyelemre méltó, újszerű kezdeményezés a maga korában. A kamaszkorától nagy „könyvfaló” Madách nagyon is ismerhette az akkoriban legolvasottabb magyar szépíró, Jósika ezen műveit. Az elbeszélés különben sem elsősorban bölcséleti igényű, sokkal inkább a szerelem finom rajzú, lírai apoteózisa, mely a világ keletkezésének magánmitológiájában a szerelmet tartja az alapvető teremtő erőnek. Helione reménytelenül keringő, vágyakozó alakja az antropomorf világ jelképévé és szubsztanciájává válik, amely minden földi szépség eredete és magyarázata.

Jósika pályája végén fantasztikus tárgyú regénnyel is kísérletezett. Az 1862-ben keletkezett *Két élet* a „szeszélyes regény” alcímet viseli, főszereplője, Szécsy Kálmán a 19. században és távoli múltban párhuzamosan éli életét ugyanazon család körében. A narrátor hosszú ideig csupán apró célzásokkal sejteti, melyik a „valódi” élet és melyik álom.⁴³ Az eldönthetlenség végül egy didaktikus célú magyarázatban oldódik föl: a családfőt álomélete döbbsenti rá, hogy tévesen ítélte meg lánya udvarlóninak jellemét. Az álomélet csodás eseményekkel teli, de mindez természetesnek hat a főhős számára. Végül a két élet tökéletes fedésbe kerül, Szécsy pedig levonja az addigra már kissé szájbarrágóssá vált végkövetkeztetést. A kettős élet magyarázatának – ideiglenes – hiánya, az eldönthetlenség Tzvetan Todorov fantasztikum-definíciójának alapköve,⁴⁴ ugyanakkor a végkifejlet tükrében a szöveg magában hordja a példázatos olvasás lehetőségét is.

A *Végnapok* a tündérregével is rokon vonásokat mutat, amely műfaj igen népszerű, bár nehezen definiálható Jósika írói tevékenysége idején. Szajbély Mihály⁴⁵ hívta fel rá a figyelmet, hogy a rege nem csupán szoros kapcsolatban állt a kor egyéb kisprózai műfaji formáival, de sajátos olvasói elvárásoknak felelt meg a maga korában, ezért mai alulértékelése a novellával szemben leginkább ennek a szempontnak a figyelmen kívül hagyásával magyarázható. Jósika maga is írt tündérregét, a *Bájjvirág*⁴⁶ valóban bájos története a swifti csodás utazás elemeit vegyíti a mese paneljeivel.

⁴² „Ha az isten olly jó, mint mondád, Helione! Miért nem osztja meg mindentudását ’s mindenhatóságát velünk? Örülhet-e fenkölt lélek e’ szolgálai fénynek, e’ rab-boldogságnak, melly hosszú létét háladalok közt fecsérli el?” JÓSIKA, *Helione*, i. m., 163.

⁴³ A kétféle olvasói megközelítés lehetőségét maga a szerző is kiemeli, felhívja közönsége figyelmét a szöveg mélyebb, példázatos jellegére, de a felszínebb szórakoztató funkciót is jóváhagyva: „Ki a szeszély ábrándjai alatt szereti az egészséges valót fölkeresni, könnyen reá fog találni; – a ki pedig csupán mulatni akar s a sorok között olvasni nem szeret – legalább párszor nevetni fog; – s ez is jobb mint semmi most, mikor oly kevés ember van, ki szivéből nevethet.” JÓSIKA Miklós, *Két élet: Szeszélyes regény = XIX. századi magyar fantasztikus regények*, i. m., 5–130.

⁴⁴ TARJÁNYI, *Utószó*, i. m., 437.

⁴⁵ SAJBELY Mihály, *Trivializálódás és a rege műfaj alakulási irányai = Uő, A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 385–388.

⁴⁶ JÓSIKA Miklós, *Bájjvirág: Tündérrege = Élet és tündérhon: Kisebb regények*, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1858³, II, 67–140.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 14. kötet 14. szám

3. A *Végnapok* utóélete

A Jósika elbeszélése körüli egykorú kritikai értetlenséget idővel történeti jelentőségének elismerése, az SF-irodalomban betöltött előfutárszerepének méltatása váltotta fel. A mai kritika érdeklődését pedig a *Végnapok* műfaji hibriditása, különböző szöveg-hagyományokra építő, ezek szintetizálásával kísérletező jellege is felkeltheti. Olyan műfaji és narratopoétikai lehetőségeket foglal magában ez az elbeszélés, amelyek teljesen vagy részlegesen, de jóval később valósultak meg irodalmunkban. Természetesen maga sem előzmény és társ nélküli jelenség, hiszen másodvonalbeli írók már jóval Jósika előtt is kísérleteztek az utópia és a társadalmi szatíra műfajával, de ezek a szövegek mára végképp feledésbe merültek. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a *Végnapok*at olyan irodalmi hagyomány alapítói közé sorolhatjuk, amely ugyan sohasem tartozott irodalmunk fő sodrába, de elvezetett Jókai nemzeti apokalipsziséhez, *A jövő század regényé*hez, Babits *Elza pilótájához*, s a posztmodern regény apokaliptikus látomásaihoz.⁴⁷

Hogy kire hatott a *Végnapok*, ma már eldönthetetlen. Tény azonban, hogy a kötet 1847-es megjelenése után a magyar olvasóközönség számára még jó néhány évtizedig (Jókai fokozódó népszerűsége mellett is) Jósika alapolvasmánynak számít. A kezdő és nem kezdő prózáírók közül olykor éppen a legnagyobbak (Mikszáth, Krúdy, Móricz) nem olvastak idegen nyelveken, tehát a fordításokból megismert világirodalmi klasszikusok mellett Jósika, Jókai, Eötvös, Kemény lehettek a példa számukra. Ha tehát forrásait keressük Jókai fantasztikus vagy mese-elbeszéléseinek, a Bródy, Ambrus és mások által művelt mesenovellának, Szabó Dezső *Csodálatos élet* című meseregényének, valamint a legkülönbözőbb rendű és rangú apokaliptikus rémlátomásoknak és tudományos-fantasztikus próbálkozásoknak, akkor a *Végnapok* inspiráló hatása nem zárható ki.

Jelentősége azonban nem pusztán ez. Inkább az, hogy az epikus műformák keveredésének, differenciálódásának folyamatait mutatja fel. Prózái rapszódiaszerű költői futamai a romantikus magyar próza legjava közé utalják első, nagyobbik felét, amely ily módon nemcsak megelőzi az apokaliptikus sci-fi mesét, hanem magyarázza is. Annak bibliai gyökerei az emberi nem történetének egészével való szembenézés lehetőségét is magukkal hozzák. A mítoszi és látomásos múlt, valamint a fantasztikus és rémlátomás-szerű jövő a műfaji kezdemények elemeinek felvillantásával nagy lendületű vállalkozás szándékát hordozza, miközben a romantikus lírai indulás érzelmi többletét indokolja. A „telivér” romantika közelléte és inspirációja segíti át e hibrid művet a gyengébb koncipiáláson és az egyenetlen kidolgozáson, amely ily módon orientációs kísérlet és a bevett műformákkal való szakítás egyszerre.

⁴⁷ A posztmodern apokalipszisekről lásd bővebben ANGYALOSI Gergely, *Az apokalipszis víziója és a posztmodern magyar próza = A költő hét bordája*, Debrecen, Latin Betűk, 1996, 86–96.

**TÓTH ZSOMBOR: A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS.
AZ ÉLETE LEÍRÁSA MAGÁTÓL ÉS A XVII. SZÁZADI PURITANIZMUS**

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 259 l. (Csokonai Universitas Könyvtár, 40).

A monográfia címe nem csak abban az értelemben tekinthető rendkívül jó választásnak, hogy hű képét adja azoknak az értelmezési csapásirányoknak, amelyek által Bethlen Miklós impozáns méretű önéletírását bármikor megközelítették, hanem azt az értelmezési kontextust is megelölegzi, melyben Tóth Zsombor az emlékiró szerepfelfogását újradefiniálja. A „koronatanú” kifejezés egyrészt úgy mutatja be Bethlen Miklóst, mint egy történeti forrás szerzőjét, aki „hitelesen” tanúskodik saját koráról, míg másrészt egy olyan személyt jelöl, aki saját perében vallja meg Isten és testvérei – a keresztyén olvasók – előtt, hogy mégsem volt a „leglatrabb ember” Erdélyben. (Vö. BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 406; a továbbiakban: *B. M.*) A monográfia elolvasása után azonban a kifejezés Bethlennel kapcsolatban egészen más értelmet nyer. A „korona” szó a vértanúság jeleként (erre utal paratextusként a könyv mottója is) mutatkozik meg, áthelyezve ezáltal a tanúságtevés aktusát a szakralitás szférájába. A monográfia alcíme pontosan behatárolja azt a kontextust, amelyben e többszörös koronatanúság (újra)értelmezhető: *Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*. Az alcím az önéletírás hangsúlyozottan *elsődleges* kontextusát kívánja megadni, mely által a

kortárs történeti eseményekről, illetve az ezekben betöltött személyes szerepéről beszélő tanú saját tanúságtevésének hitelességét próbálja meg igazolni. Mindezt pedig Tóth nem csupán az elsődleges kontextusként meghatározott nemzetközi (legfőképpen angol) és magyar puritanizmus – intertextuálisan is kapcsolódó – szövegeinek példaértékű feltárásával hajtja végre, hanem értelmezése nem nélkülözi azokat az irodalomelméleti szempontokat sem, amelyek nélkül ma aligha érinthetünk olyan szövegeket, melyek önmagukat önéletírásként definiálják (így például az önéletírás kapcsán megemlíti Paul de Mant, a szövegben megjelenő én reprezentációjával kapcsolatban pedig Stephen Greenblatt koncepcióját). Tóth Zsombor kulcsszava a kontextualizáció, mely Greenblatt self-fashioning (Tóth fordításában én-reprezentáció) fogalma alapján igyekszik feltárni Bethlen önéletírásában azt a kontextust, mely a szövegben az énről való beszédet meghatározza. A monográfia utolsó előtti fejezetét – *VI. Excursus: Montaigne és Bethlen (?)* – akár úgy is felfoghatjuk, mint egy korábbi – több irodalomtörténeti munkában is előforduló – kontextualizáció hibás alkalmazásáról szóló iskolapéldát. E téves kontextusteremtés néhány külső jegy alapján próbált meg (filológiai-lag igazolhatatlan) kapcsolatot teremteni két szöveg között. Tóth Zsombor itt éppen azt mutatja ki, hogy nem közvetlenül

Montaigne *Esszéi* voltak hatással Bethlenre, hanem csak azáltal kerülnek kapcsolatba, hogy mindkét szöveg a sztoikus témarepertoárt veszi alapul. A különbség azonban éppen a két szövegben megjelenő én reprezentációjában mutatkozik meg: „Montaigne az antik mintázatú szemlélődő, humanista tudós szerepe, identitása felé vonzódik, míg Bethlen a puritánus kegyességi kultúra identitásmintáit (kiválasztott, próféta, mártír) és szerepeit használja fel ön-maga textuális reprezentálására.” (207.) A puritanizmus elsődlegesnek tekintett kontextusa döntő szerephez jut Bethlen szövegének értelmezésében, még akkor is, ha esetleges másodlagos vagy harmadlagos kontextusok mindezt árnyalhatnák is. Tóth Zsombor a 157. lap egyik lábjegyzetében arra hívja fel a figyelmet, hogy az emlékiratban az énségről szóló beszéddel kapcsolatban más kontextusok is szóba jöhetnek, melyek azonban semmiképpen nem veszélyeztethetik saját olvasatának jogosultságát. Egy korábbi fejezetben pedig arról a problematikáról beszél, hogy „szinte képtelenség a századvégen »vegytiszta« puritánus kegyességről beszélni, ami alól Bethlen alkotása sem kivétel” (54). A személyes kegyesség kapcsán itt ugyanis egyaránt felmerülnek puritánus és pietisztikus vonások (érdekes ebből a szempontból, hogy mennyiben befolyásolja Bethlen kegyességét ez az új irányzat, amely természetesen erős kapcsolatban állt magával a puritanizmussal).

Tóth Zsombor kontextualizációs módszere egy olyan olvasatot preferál, mely a kontextus felől közelíti meg a szöveget, és csak ritkábban kérdez a szöveg felől arra a kontextusra, melyben az én konfigurációja bekövetkezik. Az *Imádságoskönyv* szerepének hangsúlyozása a puritanizmus kon-

textusa kapcsán vitathatatlan, mivel – s a szövegek megírásának sorrendje is erre figyelmeztet – az imádságok beszédhelyzetének tisztázása nélkül lehetetlen megragadni magát az önéletírást: „Kiinduló hipotézisem az, hogy főként az emlékirat *Imádságoskönyv* címen jelölt része csak az elsődleges kontextus potenciális retorikai-homiletikai forrásai felől vizsgálható. Sőt ezen túlmenően az is belátható, hogy az emlékirat más részeiben is (*Előjáró beszéd, Önéletírás*) a vallomások jelleg, a gyónó típusú elbeszélés és ennek eljárásai nagyon gyakran az imádság homiletikai regisztereit implikálják a megjelenítés során.” (80.) Tóth kitűnő példák segítségével bizonyítja, hogy az *Imádságoskönyv* egyes imádságai milyen nagy mértékben feleltethetők meg a kortárs puritán imádságszerkesztési útmutatásoknak, illetve azt, hogy miként jelennek meg az üdvözülés útjának lépcsői – az úgynevezett aranylánc szemei – e szövegekben. Az aranylánc-elképzelés, mely egészen Pál apostol Rómabeliekhez írt leveléig visszavezethető, azt a folyamatszerű lépéssort mutatja meg, amit minden hívőnek meg kell tennie az üdvözülés érdekében: eleve elrendelés, elhívás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelődés, megdicsőítés. A folyamat végét megjelenítő és egyben beteljesítő elem a Krisztussal való egység átélése, az *unio mystica cum Christo*, mely Bethlen számára egyrészt az úrvacsora sákramentuma, másrészt – Tóth értelmezésében – az ezt helyettesítő álmok és látomások segítségével érhető el.

A monográfia nem érinti azt a különbséget, amely az *Imádságoskönyv* illetve az *Önéletírás* – elsősorban a Bibliát idéző – citációs technikájában figyelhető meg. A negyedik fejezet tanúsága szerint (*Em-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

lék-irat: a múlttól való beszéd mint történeti reprezentáció) a bibliai idézetek olyan puritán jegyekként határozhatóak meg, amelyek az elbeszélő számára az egyes történeti események analógiáiként értelmezhetőek (Tóth mindezt a puritán prédikációkra vezeti vissza, melyekben gyakran applikáltak bibliai szituációkat kortárs eseményekre). Tóth az analógiás applikációk közül egyrészt a zsidó–magyar sorspárhuzamot, másrészt Bethlen személyes életével kapcsolatban például Jób történetét emeli ki (168). Problematikus azonban, hogy az *Imádságoskönyv*nek és az *Önéletírás*nak – talán a különböző beszédhelyzeteik miatt is – sem citációs, sem pedig – az ezzel összefüggő – applikációs technikája nem felel meg egymásnak. Az *Imádságoskönyv*ben a jelöletlen idézetek egész tömegével szembesülünk, míg az *Önéletírás* általában csak a bibliai utalások pontos helyét adja meg, miközben magát a szöveget nem. Az *Imádságoskönyv* Istenhez mint egy abszolút *Te*-hez forduló énje azáltal reprezentálódik, hogy éppen melyik bibliai személy alakjával azonosítja magát: Jób, Dániel, Nehémiás, Pál, Jézus sáfárja egyaránt fontos szerepet tölt be az én színrevitelével kapcsolatban, de a legtöbb utalás a zsoltárokat idézi. Az applikáció nem egyetlen textusnak az eseményre való alkalmazásaként jelenik meg, hanem az imádság egy folyamatosan újra és újra megismételt applikáció, ami újabb és újabb bibliai analógiákat hoz létre látszólag anélkül, hogy bármely azonosulást a többi fölé emelné. Nem pusztán az egyes analógiák fogalmazzák meg Isten akaratának kifejezhetetlenségét (vö. 127), hanem az imádságokban a folyamatos applikáció is azt a bizonytalanságot mutatja meg, ami az imádkozó Istennel szembeni

viszonyát jellemzi. Bethlen hitének bizonyosságát a szövegben éppen ezért nem ezek az analógiák alapozhatják meg, hanem az álmok és látomások személyes istenélményei. Mivel a két szöveg (az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv*) beszédmódjának alapvető különbsége a szövegben megjelenő én reprezentációjára is kihat, ezért szerintem egyszerűbb lett volna tárgyalásukat egyértelműen különválasztani, s a kettő kapcsolatára az azonos kontextuson túl is rámutatni.

Tóth Zsombor az ötödik fejezetben (*Személyiségkonstrukciók: az én képzetei*) olyan, a puritanizmus kontextusában megjelenő szerepeket elemez, amelyek lehetővé teszik a szövegben megjelenített én reprezentációját: a mártír és a próféta szerepét. A hazai és angol puritán utalások egész sorát idézi fel e magatartásmintákkal kapcsolatban. Különösen érdekes, amint e két szerep lehetséges szekularizációjára hívja fel a figyelmet, miszerint a mártírium már nem pusztán a hitért, hanem a közösségért adott áldozatként is meghatározható a szövegben, miközben a próféta szerep egyre közelebb kerül ahhoz a mediatori pozícióhoz, amely például a 19. században Kölcsey Ferenc *Hymnus*ában is megjelenik. Tóth Zsombor ezzel Dávidházi Péter meglátását igazolja, aki szerint az említett paraklétoszi szerep a protestáns prédikációirodalomból származtatható. A fejezet konklúziójában azonban Tóth vitatja, hogy Bethlen az *Önéletírás*ban (és ebbe természetesen az *Imádságoskönyv* is belefoglalható) e szerepkörben jelenne meg, mivel a paraklétosz funkciójával a Szentlelket ruházza fel (192). A próféta szerep azonban – például a Bethlen által is gyakran hivatkozott Jeremiás esetében – elválaszthatatlan a mártírságtól, valamint a közbenjárás-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 4. szám

tól. Gyakran szembesülhetünk a prófétai könyvekben például a kommunikáció irányának megfordulásával, amikor a próféta már nem Isten szócsöve lesz a nép felé, hanem a nép nevében fordul Istenhez. A mediátori illetve paraklétszi szerep másrészt azért sem vitatható el a prófétáktól, mivel a bennük működő lélek maga a Szentlélek (ezt nem pusztán a Szentlélekkel kapcsolatos tanítások támasztják alá, hanem az a Jóel könyvében található textus is, amit Bethlen többször is idéz). A mediátori funkciót mindazok gyakorolhatják, akiket a Szentlélek erre feljogosít. Mi sem támasztja ezt alá jobban, mint Bethlen prófétai elhívásának története. Próféta csak személyes elhívás által válhatott valaki, méghozzá oly módon, hogy egy epifániában nem pusztán az elhívóval szembesült, hanem küldetésének tartalmával is. Bethlen egyik látomása nagy rokonságot mutat a prófétai elhívás-történetekkel: „Csudálatos szózatot hallék álmomban, de a szólót nem láttam, csak ezt a szót: Ihol jó a Szentlélek.” A prófétai elhívás legfontosabb eleme az az aktus, ahogy a próféta Isten ígéjét magához veszi. (Ézsaiásnál és Jeremiásnál ez a száj tűz általi megtisztításával következik be, míg Ezékielnek meg kell ennie egy tekerccset: „Láttam, hogy egy kéz nyúlt felém, és egy irattekerccs volt benne. Kiterítette előttem, és az tele volt írva mindkét oldalán. Siratóének, sóhaj meg jajszó volt rajta.” Az Újszövetségben a Jelenések könyvében olvashatunk egy könyv megadásáról [Jel 10,10–11], szintén a prófétalással kapcsolatban.) Bethlen a következőképpen számol be az élményről: „Ezalatt láték, hogy az aerben csak közel a föld felett jó a fejem felé egy mind a két felől béírt hártya-é, papiros-é, hosszúsága fél

erdélyi singnél valamennyivel hosszabb, szélessége mintegy hüvelyk és tenyér vala. Ez szálla az én fejemre és ott eloszlék, enyészék a jó szag is véle együtt.” (B. M., 1029.) Az itt található látomás funkcionálisan nem feleltethető meg az úrvacsora sákramentumának, tehát nem is helyettesítheti azt (újszövetségi értelemben leginkább a Szentlélek pünkösdi kiadásával vethető egybe a történet). Az írott papír és a Szentlélek összekapcsolása egy olyan szövegre utal, amely a Szentlélek által ihletett, és szóban vagy írásban az a személy (a próféta) közvetíti, aki ezt az írást megkapta. A látomás tehát úgy értelmezhető, mint az írásra való felhatalmazás kinyilatkoztatása.

A közbenjárás illetve a megkeseredett próféta személyes vallomásai a bibliai zsoltárok beszédmódjához állnak közel. Bethlen az *Önéletírás*ban és az *Imádságkönyv*ben a zsoltárokat saját hangja helyén – helyett – szerepelteti, méghozzá a két szöveg idézéstechnikájának megfelelően első esetben csak az igehely megadásával utal a zsoltárra, míg utóbbiban gyakran jelöletlenül idézi a szövegbe a zsoltár megfelelő sorát. Az *Önéletírás*ban mindez így hangzik: „Eddig éltem, amit éltem, amint *Mózes a 90-dik zsoltár 10-dik versében* mondja. Ha kedves vala is valamennyire, de bezzeg azután a *39-ik zsoltárt*, és a *88-dikat*, s *69-diket* adá az Isten az én számba és ada az Isten az én életemnek legszebb üdejében a sátán és a világ kezébe.” (B. M., 671.) Az első esetben egy személy vallomásáról van szó, de egy közösség nevében („Életünk ideje hetven esztendő, vagy ha több, nyolcvan esztendő, és nagyobb részük hiábavaló fáradság, olyan gyorsan eltűnik, mintha repülnénk”). A zsoltárok azonban nem pusztán egy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

személy, hanem egy egész közösség hangjaként is megjelennek Bethlennél: „Az egész országnak és nékem szánkba adá az Isten a 11., 12. és 58. zsoltárt.” (B. M., 715.) Utóbbi három esetben bár a zsoltár én-pozíciójában egyetlen személy szólal meg, Bethlen ezt mégis egy közösség fohászaként határozza meg. Mindennek oka, hogy a zsoltárok szövegében az egyén és a közösség hangja összekapcsolódik, ahogy ezt Gerhard von Rad írja: „Az istentiszteleten belül, ahol ezeknek az imádságoknak funkciójuk volt, szükségképpen meg kellett hogy maradjon az egyénnek a tipikushoz való kapcsolódása, minthogy éppen ez biztosította az egyes ember kapcsolását a közösséggel. Az egyes ember panaszána tárgya tehát nem kizárólag a maga nyomorúsága volt.” (Gerhard VON RAD, *Az Ószövetség teológiája*, I, Bp., Osiris, 2000, 308.) Az idézett meghatározás nagyban megfelel annak a beszédmódnak, ahogy Dávidházi Péter a paraklétoszi szerepet definiálja: „...a paraklétoszi közbenjáró ugyanis nem pusztán a maga ügyében fordul Istenhez, nem is csupán másokért szólal meg, hanem egy olyan közösség szószólójaként, amelybe maga is beletartozik, vagy amellyel bűneiket magára véve közösséget vállal.” (DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változások hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 110.) A próféta, amikor Istennel szemben a nép szócsövéné válik, tulajdonképpen ezt a beszédmódot használja. Martin Buber az *Ebed-Jahwe* alakjában mutatott rá e szerepkör tökéletes megjelenítőjére (akit a keresztyénység Krisztus egyik előképének tart), mivel benne már nem választható el az egyén szenvedése a közösségétől: „Aki Izráelben tevélegesen viseli Izráel szenvedését, az az

Ebed, és ő az az Izráel, akiben JHWH önmagát dicsőíti.” (Martin BUBER, *A próféták hite*, Bp., Atlantisz, 1998, 283.)

A helvét reformáció egyik legfontosabb vívmánya volt, hogy a zsoltárokat az istentiszteleten visszahelyezte az őket megillető pozícióba. A bibliai zsoltárok újbóli megjelenítésével lehetővé vált minden egyes hívő és az egész gyülekezet számára a szöveg én-pozíciójába való behelyettesítés. Maga a zsoltár azonban csak akkor válhatott valóban az istentisztelet részévé, ha a prédikátor textusának (és az ezen alapuló prédikációjának) megfelelően választotta meg (a könyvben található témarepertoár pedig messzemenőkéig megfelelt erre a célra). A zsoltár megválasztása az istentisztelet liturgiájában tehát ugyanúgy az applikáció aktusához köthető, mint a prédikáció, csak itt egy bibliai szövegre egy másik bibliai szöveg felel. Bethlen számára ez az applikáció legmegfelelőbb végrehajtásaként jelenik meg, mint ahogy erre az az álma mutat rá, amikor arra kéri, hogy prédikáljon. (B. M., 703.) Bethlen azzal utasítja vissza a felkérést, hogy egy zsoltárt mond el: „...de én most nem prédikálhatok, én nem vagyok pap, hanem egy zsoltárt mondjunk el, és azt megoldom.” A zsoltárválasztás (125. zsoltár) oka: „...és az üdö és az én dolgaim hovatovább mind inkább-inkább megmagyarázták és reám szabták ezt a zsoltárt.” (Különösen érdekes, hogy álmában ezt Tofeus udvari prédikátor súgja neki, akinek a zsoltármagyarázatait fogságában is olvasta.) A „reám szabás” szó annak az aktusnak feleltethető meg, ahogy a zsoltárt elmondó – éneklő – személy behelyezkedik (belevetetik) e zsoltár szövegébe, ami meglehetősen távol áll attól a módszertől, ahogyan a prédikátorok egyes

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

textusokkal saját koruk eseményeit magyarázták. Bethlen mintha eleve gyanúval tekintene arra az applikációra, amivel a korszak prédikátorai éltek, mint amikor például Nagyari szemére veti, hogy rosszul alkalmazott egy textust Jabes-Gileádról Dévára és Kolozsvárra (Nagyari József a Bír 21,9–10. alapján arra biztatja hallgatóságát, hogy menjenek el a törökkel háborúzni, Bethlen ezzel szemben az 1Kir 22-re hivatkozik, ahol a prófétákat megszálló gonosz lélek ráveszi Ahábot, hogy menjen el harcolni Gileádról és így elveszen; *B. M.*, 769). Bethlen tehát egy újabb bibliai applikációval egy gonosz lélek megnyilvánulásaként értelmezi a prédikációt. Mindez azonban arra is utal, hogy mennyire problémás bibliai szövegeket a napi eseményekre alkalmazni. Bethlen ezért idéz mindig csak retrospektív módon, mivel ki akarja kerülni a lehetséges tévedést. Az *Imádságoskönyv* tanúságtétele szerint ugyanis a jelenben nem képzelhető el egy ilyen totális applikáció, mert minden alkalmazás csak utólag válik igazolhatóvá. Nagyari prédikációja egyértelműen politikai célokat szolgál (akár Aháb udvari prófétáinak a jóvendölései) s talán éppen ezért válik Bethlen számára gyanússá. Az igaz és a hamis próféta közötti különbség abban ragadható meg, hogy csak az előbbi próféciai teljesülnek be (Jer 28,9). Bethlen szemszögéből az applikáció mint „rászabás” Isten cselekedete, amit az ember még akkor is csak utólagosan ismerhet fel, ha általa mondatik ki e prófécia. A próféta feladata azonban nem pusztán a jóvendölés, hanem hogy képes legyen megtalálni személyes, valamint az általa képviselt közösség hangját. A prófétai szerepbe való behelyezkedés egyik legszebb példája Bethlennél, amikor Ézsaiás könyvének

szólópéldázatát (Ézs 5,1–7) szabja rá saját népére (*B. M.*, 1039), átvéve a bibliai prófécia hangnemét. Az *Imádságoskönyv* utolsó szövege ugyanilyen módon helyezkedik bele a 103. zsoltár szövegébe azáltal, hogy folyamatosan újra és újra elismétli – a zsoltár szerkesztésmódjának megfelelően – az Isten áldására vonatkozó felszólítást: „Áldjad lelkeket Uradat, Istenedet.”

Ha az *Imádságoskönyv* részben vagy egészben meg is feleltethető a zsoltárok beszédhelyzetének illetve az erre épülő prófétai-mediatori szerepnek, az *Önéletírás* esetében egy egészen más beszédmóddal szembesülünk. Tóth Zsombor szerint a prófétai szerepkör bibliai meg-alapozottságát Jeremiás, Micheás és Nehémiás prototípusa biztosítja (185). Nehémiás azonban nem tekinthető prófétának (nincs is ilyen felhatalmazása), mint ahogyan Bethlen sem tekinti annak (hadnagyának nevezi: *B. M.*, 1055). Ennek megfelelően az a beszédmód, amely Nehémiás könyvét jellemzi, szintén nem feleltethető meg a prófétai beszédmódnak. Nehémiás csak azon a módon válhat a szöveg (s itt hangsúlyozottan csak és kizárólag az *Önéletírásról* van szó az *Imádságoskönyv* és az *Előjáró beszéd* nélkül) én-reprezentációjának prototípusává, ha az önéletírás és az imádságok én-reprezentációja hasonló módon hozható kapcsolatba egymással, mint a bibliai szöveg esetében. Bethlen Nehémiás könyvében saját énje elbeszélhetőségének lehetséges formáját találja meg (Nehémiás „laikus” mivolta így a prófétai szerep ellensúlyaként is megjelenik). Ennek bizonyítékaként határozható meg a megemlékezésre való könyörgés fordulata, ami ugyanazt a funkciót látja el mind Nehémiás, mind pedig Bethlen szövegében. Nehémiás könyvének egyik

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

kulcsmondataról van szó, mellyel az író megszakítva az (ön)elbeszélés fonalát Istenhez fordul: „Tartsd emlékezetedben, Istenem, mindezt az én javamra!” (Neh 13,31.) A megemlékezésre való felhívás mindkét szövegben – bár gyakran más formában – folyamatosan visszatér (természetesen az *Imádságoskönyv*ben az utalás jelöletlenül szerepel [B. M., 992], míg az *Önéletírás*ban jelölt az intertextus). A fohászban mindkét szöveg egy olyan eseményre utal – az Istennel szembeni gyónás illetve ennek következtében tanúul hívásának aktusára –, amely egyben magát az önéletírást is hitelesíti. Bethlen szövegével kapcsolatban ez azt jelenti, hogy az imádságokban megszólaló vallomás teszi lehe-

tővé magát az önéletírást, ahogy ezt Tóth egyik kiinduló hipotézise (80) is megfogalmazza.

Mindezek után Bethlen szövegével kapcsolatban egy tágabb és egy szűkebb kontextusról kell beszélnünk. Valóban a puritanizmus mutatkozik meg a szöveg tágabb értelemben vett elsődleges kontextusaként, maga az *Imádságoskönyv* és az *Önéletírás* azonban mintha a Biblia szövegére – különös tekintettel a zsoltárookra – szűkítené le az én színrevitelének lehetséges kontextusát. Tóth Zsombor könyve a tágabb kontextus feltárásával megfelelő alapot nyújt mindennek továbbgondolásához.

Kránicz Gábor

ERDÉLYI JÁNOS ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI

Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona, Ivancsics Evelin, Váradi Eszter, utószó T. Erdélyi Ilona, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007, 632 l. (Kötelező Ritkaságok, 7).

Ha napvilágot lát félezer 1835 és 1867 között keletkezett, eddig jobbára kiadatlan magyar költemény, akkor pusztán e számadatok is jelzik az új kötet irodalomtörténeti jelentőségét. Ez lehetne talán a szerkesztők, T. Erdélyi Ilona, Ivancsics Evelin és Váradi Eszter munkájának, *Erdélyi János összes költeményeinek* legrövidebb méltatása. Hogy a jelen ismertetés mégis terjedelmesebb, arra az alábbiak szolgálhatnak magyarázatul:

1. Erdélyire, a saját korában, különösen a negyvenes években népszerű költőre kevésbé, vagy hiányosan emlékezik az utókor. Bár emlékbeszédében Arany még három pilléren látja nyugodni Erdélyi életművét: „Költő, műbíráló, bölcsész” és véleménye szerint „mint költő néhány

darabjában senki mögött nem [áll]” (ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, XIV, 1964, 252), a huszadik század már csak a műbírót és a bölcsészt értékeli a maga rangján – kiegészítve harmadikként a népköltészet tudós gyűjtőjével és teoretikusával. Költeményei egyetlen, még életében megjelent verseskötete (*Költeményei*, Buda, 1844) óta sem gyűjteményes, sem válogatott kötetben nem láttak napvilágot az 1961-es válogatott művekig. Költészetéről egyetlen leltárszerű, mégis hiányos tanulmány született GÁLOS Rezső tollából, 1914-ben (*Erdélyi János lírája*, ItK, 1914, 141–156). Pusztán az irodalomtörténeti közhely, hogy Petőfi föllépése „árnyékba borította” volna költői pályáját, nem elég-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

séges magyarázat a méltatlan feledékenységre.

2. Erdélyi, akinek negyvenes évekbeli népdalaival – Horváth János szavaival – „a nemzeti műdal küszöbén állunk” (HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség története Faluditól Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1978 [1927], 316), költői föllépésével a – szintén Horváth által – nemzeti klasszicizmus néven szentesített (kánonú) irodalomtörténeti korszak küszöbén áll. Az irodalomtörténet-írás pedig elbeszélő szerkezetéből adódóan szereti kitölteni, százötven év alatt ki is tölti az értelmezést életben tartani hivatott „hézagokat”. Mind-ebből az következik, hogy egy Erdélyi János-i rangú költői életműnek alig maradt „helye” Petőfi és Arany korában: előbbtől a 1830-as évek végén írott népdalaival, utóbbtól az északi népballadák 1852–53. évi „föltalálásával” kér helyet – lényeges pontokon árnyalván ezzel a korszak kánonját.

3. A majd félezer darabos szövegtörzs fölfedezetlen tájain a recenzió méltán ragadja magával a primer értelmezés és esztétikai értékelés, rostálás öröme. Nemcsak a költői életmű egy lehetséges belső kánonjának megvonása, a belső tematikus, műfaji és motivikus kapcsolatok keresése tűnt szükséges és – a további értelmezés számára – hasznos feladatnak, hanem azon verscsoportok kiemelése is, melyekkel Erdélyi költészete szervesen illeszkedik az irodalomtörténeti folyamatba, vagy éppen hézagot pótol ott, ahol eddig csak a hiányra kereshetett magyarázatot a tudomány.

Erdélyi János összes költeményeinek kiadása tehát tetemes (amint a könyv hátlapján olvasható: „alig hihető”) hiányt pótol a 19. századi költészet talán legalap-
pótabban feltárt, a mának mindössze filo-

lógiai morzsákat tartogató korszakában. T. Erdélyi Ilona, Erdélyi kéziratos hagyatékának őrzője, sok évtized kritikai kiadásainak (levelezés, filozófiai, népköltészeti, irodalomtörténeti, kritikai írások és a színdarabok kötetei) munkáját tetőzte be a költemények megjelentetésével. Jelen esetben mégsem kritikai kiadásról van szó: a szerkesztők a *Kötelező ritkaságok* eddigi hat kötetét meghatározó kiadási elvekhez igazodtak. A sorozat célja olyan 19. századi művek közzététele, melyek részint mára nehezen hozzáférhető egyetemi kötelező olvasmányok, részint a szélesebb olvasóközönség előtt ismeretlen kuriózumok. E célkitűzésből adódóan a szövegkritikai munka a tudományos forráskiadványok gyakorlatát követi. A hiteles szöveg megállapításánál a szerkesztők az író életében megjelent utolsó kiadást vették alapul. E hagyományos eljárás talán csak a *Satyrák I. Civilisatióink* esetében eredményez fájó veszteséget, melynek nyolc sorát az Életképek nem közölte, s így a jelen kiadásból is kimaradt (a teljes szöveg olvasható: E. J. *Válogatott művei*, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986). A csak kéziratban fennmaradt szövegek esetében komoly szövegkritikai munkát igényelt az egyes változatok rangsorolása, hiszen a költő időről időre újból összeírta és javíttatta, tisztázta megjelenésre szánt költeményeit. Ez a folyamat figyelhető meg a két *Megnyugvás* című versen, melyek párhuzamos közlése a morál-szerű vázlat és a kész bölcséleti költemény viszonyába enged bepillantást. Sajnos a kötetbeli sorrendjük véletlenül fölcserélődött. Itt említem meg, hogy metrikailag kérdéses az *Ilka emléklapjára* című disztichon egyik magánhangzójának időtartama, és a két nyomdahibát a 303. és 331. lapon,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

melyeket egy esetleges második kiadás bizonyára korrigál majd. A kötet egyébként betűhív szövegközlésre törekszik (megmarad például a „cz” hangjelölés), de a folyamatos olvashatóság kedvéért elhagyja a vonatkozó névmások, határozott névelők stb. aposztrófjait. A költemények így létrejött főszövegét alapos jegyzetanyag kíséri, mely közli az egyes művek keletkezési helyét és idejét, a kéziratok lelőhelyét, az író életében való megjelenéseiken túl a korabeli fordítások adatait, magyarázza a nehezen érthető, régies és tájszavakat, jegyzeteli a versekben szereplő kevésbé ismert személyiségeket, és néhány mű esetében idéz a korabeli kritikából is. A költői életmű 459 darabján túl a kötet végén a fontosabb zsengek is olvashatók. T. Erdélyi Ilona különösen alapos, az életrajzban is eligazító kötetzáró tanulmányára az alábbiakban számos helyen hivatkozom.

Emlékek, hervadás, honvágy, mulandóság – a romantika és a biedermeier kedvelt témái, hangulatai töltik ki a kötet első félszáz darabját. A címetek olvasva is fölsejlenek a pályakezdő másfél év mintái és mesterei: *Emlékem; Alkonyi dal; Csónakos; Vándordal*. Kisfaludy, Kölcsey, Bajza érzelmes dalainak hatása bár ösztönös és természetes, a fiatal költő rendszerint tudatosította is ezeket kéziratosszerű gyűjteményeinek egy-egy széljegyzetében: „Ez Kölcseys, de azért megtartom.” (Vö. 477.) Korai remeklés a *Hűség* című miniatűr szerelmi vallomás, melyben a két versszak két romantikus körmondata sorról sorra megfeleltethető egymásnak, aprólékos kidolgozása a rokokó felelő verseire emlékeztet.

A természetlíra már az egészen korai versektől fogva külön szólamot képvisel

Erdélyinél, és a magyar romantika természetélményétől is megkülönbözteti rácsodálkozásának vallásos karaktere. Túl a „természet temploma” közhely és más vallásos természet-toposzok gyakoriságán megfigyelhető ez mindenekelőtt a versek himnikus fölépítésében: az égben indítja és ugyanoda emeli föl a tekintetét a versek zárlatában. Az éjszaka az emberi létezés határhelyzetévé alakul: a csillagok a végtelelre nyitnak kaput, a csend a transzcendencia megtapasztalását jelenti: „Az éjbe mélyen elmerülsz, / Szent hallgatás lep el, / Látod, miként fölötted a / Természet ünnepel” (*Éjjel*, 1837). Közismertebb a természetesség eszményének másik, herderi gyökerű megközelítése: a „nemzet családéletének” korában „a költészet [...] összessége volt minden szellemi megnyilatkozásnak”, és nem más volt, mint „a természet alaphangjainak változata”. (E. J., *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. E. I. és SZATHMÁRI István, Bp., Akadémiai, 1991, 102–103.)

Még beszédesebb természet és népköltészet felfogásának párhuzama a metaforák nyelvén. A természet mintájára itt a népköltészet is az abszolútum megnyilatkozási formája lesz: „Miképpen mondatik, hogy Isten az embert önképére s hasonlatosságára teremté, úgy kell a művelt költészetnek is a népi hasonlatát viselni” (*i. m.*, 105). A Kisfaludy–Czuczor-féle, a valódi népdalt csak mint kölcsönvett formát és témát imitáló népies dalköltészet után Erdélyi 1830-as évek végén született népdalai már személyes lírai megszólalások a népdal nyelvén, formájában és hangvételében. Horváth János tömör, lényegre törő megfogalmazásában: „néprajzi rekvizitum he-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam 4. szám

lyett lírai jellemzetesség s azzal együtt elemi kompozíció” (HORVÁTH, *i. m.*, 312). Bár az irodalomtörténet elbeszélhetősége, valamint a nagyobb tehetség (zseni) mag-netikus ereje miatt csak úgy illik mondani: Erdélyi előkészítette a talajt Petőfi „költés-zeti forradalmához”, e korai alkotóévek daltermése mégis arról győz meg, hogy Erdélyi legsikerültebb népdalai és Petőfi népdala között nincsen tényleges műfaji különbség. Így lépi át e műfaji küszöböt a következő, 1840 tavaszán kelt népdalában: „Hallgatom zúgását, / Leveles erdőnek, / Szerelemvallását / Páros gerliczének. // Párját a gerlicze / Fogadja zöld ágon, / Csak én vagyok magam / Ezen a világon.” (Népdalok, XVIII.) Az indító természeti kép nem pusztá stílusimitáció, hanem metaforikus megjelenítése a lírai helyzet-nek, az évszak és lelkiállapot szembeállítá-sát előkészítve az erdőtől, a lombtól az ágra és az ágon ülő gerlicére szűkül a látószög. A záró sor megismétlése a kö-vetkező strófa elején (reduplicatio) jelleg-zetes alakzata a népköltészetnek. Csak a szembeállítás második elemeként, a dal végén jelenik meg közvetlenül a magányos énekes. Petőfi azonos témájú és megegye-ző motívumra („Párosult két vadgalamb bűgása”) épülő verse (*Járnak, kelnek so-kan zöld erdőben...*, 1842), mely az első kötetben szintén a gyűjteményes *Népdalok* cím alatt jelent meg, már távolabb áll ettől az „elemi kompozíciótól”. Petőfi népdala nem elégszik meg a lírai motívummal, legalább egy minimális epikus alaphelyze-tet fölvezet, ami lehetőséget ad az egysze-rű szembeállítás megkettőzésére (más erdei utas örül a galambbűgásnak, én csak a naplementének, mert a galambnak van párja, nekem pedig nincsen). Az irodalmi-vá nemesített, virtuózabb szerkezet a szin-

tén alkalmazott reduplicatiót is poentíro-zottabbá teszi („Párosult két vadgalamb bűgása – / Ebben fakad örömök forrása. [...] Csak ne volna galambok bűgása – / Ebben fakad bánatom forrása”).

Erdélyi költészete az 1830-as évek vé-gén, szakítva nemcsak a biedermeier nyel-vi kliséivel, de a Kisfaludy-féle népdal stílusimitáló poétikájával is, olyan döntő pontokon kezdte meg a magyar költészet népies stílusfordulatát, mint a beszédmód közvetlensége, a versnyelvnek a hétközna-pi nyelvhez való közelítése és ezzel egyút-tal a petőfii értelemben vett népdal műfa-jának megteremtése. Költői sikerét és hatását az 1830-as és 1840-es évek fordulóján kellőképpen bizonyítja verseinek gyakori megjelenése különféle almana-chokban, közlése, nagyobbrészt az Athe-naeum lapjain. Míg azonban Erdélyi szór-ványos és főként a népdal műfaját érintő újításai csak előre jelezték a klasszikus és népies stílusművészet kibékíthetetlen ellen-tétét, Petőfi elsöprő tehetségű és a teljes műfaji palettát kihasználó föllépése az irodalmi ízlés tektonikus elmozdulásaival járt. Ezt a különbséget szemlélteti a konzervatív Honderűben egyazon évben (1844) megjelent két homlokegyenest el-lentétes értékelés a két költő első köteté-nek népdalairól. Petőfi dalaiban „ahelyett, hogy leereszknének költő a néphez, mely-nek nyelvén szól, lealjasul a pórhoz...” (NÁDASKAY Lajos, Honderű, 1844. de-cember 21.) Erdélyit ennek ellenkezőjéért dicsérik: „leereszknedi tudni a nép gyer-meki értelméhez anélkül, hogy ezáltal a mű-vészet méltóságából engedne; lebecsátkoz-ni a néphez, anélkül, hogy közé kevered-nél” ([ANONYMUS], Honderű, 1844, I, 419).

A negyvenes évek költeményeinek egyik markáns vonulatát alkotják történelemfilo-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

zófiai versei. Hogy e kérdésföltevés Erdélyi lírájában folyamatként rajzolódik ki, annak belátása a jelen kiadás nélkül szintén elképzelhetetlen volna. *Történetünk* című 1838-as szonettjében már „a szellem” üzé „Kaukázus tövébe” őseinket – egy érv a sok közül, hogy higgyünk írói önvallomásának: „Előbb voltak hegeli meggyőződéseim gondolkodás után, mint tanulmányaim könyvből; de hát ki hisz mai világban az írói önvallomásoknak?” (Idézi HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsa, *Erdélyi és Hegel*, Budapesti Szemle, 484. sz., 1917, 100.) A felvilágosodás klasszikus haladáselméletét és a polgárság önelégült, a 19. századot a többi fölé emelő történelemszemléletét több versében is kritika vagy gúny tárgyává teszi (*Egy bitóra; 19. század*). Erdélyi nemcsak irodalomtudósként utasította el a fejlődés tetőpontját a mindenkori jelen művészetében feltaláló elméleteket (Toldyét, Gyulaiét), hanem történelemfilozófiai gondolkodásában is beláthatatlan távolba tolta ki az eszme elérését, vagy Hegellel: az önmagához eljutó szellemet. Egészen újszerű kísérlet például az 1841-ben az Athenaeumban megjelent, szintén történelemfilozófiai tárgyú hosszú gondolati költeménye, a *Bagoly- kuvik- s varjúsereg*. A helyenként gúnyrajzba, pamfletbe csapó mű a kultúrtörténet nagy korszakain át kíséri figyelemmel a költő szerepkörének és világképének változásait.

Erdélyinél kevesen érezhették inkább a magyar filozófiai hagyomány fájó hiányosságait. Irodalom és bölcsélet termékeny kölcsönhatását is szorgalmazta, és így érvelt mellette 1854-es cikkében: „bármely irodalomban is előbb fejlődik a költészet, mint a filozófia; de élő a példa mind régi, mind újabb nemzeteknél, hogy

költők és bölcsészek egy időt élnek és segítik egymást, miképp Schiller a kanti elveket, Hegel a goethei világnézetet...” (E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1981, 15.) A filozófus Erdélyi elméleti kérdésföltevésai az 1840-es évek költeményeibe is átvándoroltak, és ez a tény önmagában is nagy jelentőségű – hiszen a magyar romantika egyik sajátosságát éppen bölcsélet és szépirodalom közeledésének hiányában szokás látni (vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai = „Minta a szőnyegen”*: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 121).

Összes költeményei kapcsán röviden szót kell ejteni az utazó költőről és az utazás költészetéről is. (1844–45-ös nyugat-európai útjáról bővebben írt T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János úti írásai* = E. J., *Úti levelek, naplók*, s. a. r., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 7–24.) Mint a polgárosodás vívmányait tanulmányozó reformkori utazók, Erdélyi is mindig hazájára és a honi viszonyokra figyel. Máig időszerű gondolatát a polgárosodás kívánatos „sorrendjéről” éppen Irinyi József úti jegyzeteinek bírálatában fejtette ki: „abban, ha a szellemi képzettség megelőzi a politikai életet, legbiztosabb garanciát látunk a jövőre. Hol *amaz* van, *ez* soká nem késchetik; hol pedig csak *ez* van, *amaz* nélkül, ott nincs garancia, hogy a szabadság maga magát, önviszsaélései által, meg nem öli.” Meglátását satirikus hangú költeményben alkalmazta a hazai viszonyokra (*Satyra azokra, kik nem szeretik az irodalmat*). Még élesebb hangon bírálja a magyar élet- és gondolkodásmódot másik satírája (*Satyrák I. Civilisatióink*): „Rossz gazda vagy te, faj-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam 4. szám

tám, nemzetem! / Multságod sehogy sem szeretem. / Törvényed oszt, mint kártyakeverő; / Mindenki azzal játszik a mi jő”. Költeményeinek tanúsága szerint Erdélyi nemcsak reformkori utazó volt, hanem romantikus is, abban az értelemben, hogy a külső utat a lélek belső útjaként is az alkotó figyelem középpontjába állította [„Vágyaimban lettem én zarándok.” *Utazásban (Chambéry, 1845.)*]. Az úton levés a változás, majd az újabb változás vágyaként létmetaforává emelkedik: „Megyek én a lélek szomszár végett, / Mert ha egyszer vágyad így fölébred, / Szolgaként, a merre van, kíséred. / S a mi édes volt, majd kínra válik. / S üldözöd lesz a barát halálíg.”

A negyvenes évek második felében Erdélyi nem csupán nyomon követi, hanem közismert elméleti írásaival, bírálataival alakítja is a korszak szellemi folyamatait. Elsők között fedezi föl Arany János páratlan tehetségét a maga szerkesztette Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. februári számában, a júniusban pedig már a népies irány kiteljesedését látja a költőben, „ki a népi és művelt költő tulajdonait, a legfényesebb sikerrel tudá egyesíteni Toldiában.” Talán éppen a munka bőségéből adódóan szűkebb e néhány év lírai termése. A forradalom és szabadságharc politikai témái szólalnak meg *Szabad hangok* címmel kiadott verseiben, szép epigrammában állít emléket a szabadságharcban elesett *Vasvári Pálnak*. A bukás utáni bujdosása alatt született befejezetlen elégiája, a *Minek is megyek én, minek társaságba* az általános rezignáció, a gyász legszebb darabjai közé tartozik.

1851-ben, a sárospataki filozófiaprofesszori állás elvállalásával a később újra-éledő irodalmi élettől is távolabb került. Az áttekintő-összegző igényű irodalom- és

filozófiatörténeti tanulmányok (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*, 1855; *A hazai bölcsészet jelene*, 1856) írója mellett azonban nem hallgatott el a költő sem – mint azt eddig többen gondolták. Álom és való, igaz és utáztat összekeveredésének kor- és léttapasztalata hatja át nemcsak lírai, hanem elbeszélő költeményeit is (*Garay emlékezete, Az éji harcz, Álom és való*). A költő és tudós hatásánál mégis közvetlenebb és egyértelműbben kimutatható a balladafordító és az 50-es évek talmi népdaldivatját tárgyyszerűen bíráló kritikus befolyása az irodalmi folyamatokra.

A Szépirodalmi Lapok 1853. május végi számaiban jelent meg Erdélyi híres tanulmánya, a *Népköltészet körül* (későbbi címén: *Népköltészet és kelmeiség*). A népköltészet és (népies) nemzeti irodalom viszonyát tisztázó írásban – mellyel Erdélyi is felsorakozik az úgynevezett „petőfieskedő” költők leckéztetőinek sorába – „kelmeszerű”-ként utasítja el mindazt a külsőséget, a népköltészet lényegéhez nem tartozó adalékot, mellyel a legújabb költőnemzedék a bírálatok „sajátságos, népies” védjegyét kívánta megváltani. Nemcsak elemzést nyújt, cikke második felében megoldást is kínál a költészet stílusbeli és műfaji megújulásához: „reánk nézve éppen azon népek költészetének tanulmányozása volna a legsikeresebb, melyek velünk, némi szempontból, egészen átellenesek.” (*Népköltészet és kelmeiség* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, 1991, 197.) E magyarral „átellenes” népköltészetből vett szemelvényként és saját okfejtésének szemléltetésére készült az a tizenhárom svéd, dán, norvég és német népballada-fordítás, melyek teljességükben először e kötetben váltak hozzáférhe-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 4. szám

tövé. Az 1852 végén, rövid idő alatt készült fordítások januári személyes találkozásuk alkalmával kerültek Gyulaihoz, akinek olyannyira elnyerték a tetszését, hogy egy lelkes beharangozó után február 10-étől májusig majd mindet közölte is a Szépirodalmi Lapokban, ami egyazon műfaj és szerző esetében megkülönböztetett szerkesztői figyelmet jelent (vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok: Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklóriskáról*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., Akadémiai, 1982, 168–172). Elsőként *A manó király* című svéd népballada jelent meg. Ennek „csodálatos szellemvilágát” és „melankolikus alaphangját” az Erdélyi forrásául szolgáló kötetben a szerző-szerkesztő is hangsúlyozta (TALVIJ [Therese Albertine Luise ROBINSON], *Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen*, Leipzig, 1840, 310). Nem lehetett véletlen Gyulai választása sem: jól példázza, hogy a negyvenes évek népiességének „napsütötte” dalai után a hiteles irodalmi ízlés újra az északi népek ossziáni „ködös, homályos énekét” érzi magához közelebb. A balladafordítások és a tanulmány hatását elemezve Képes Géza a magyar irodalmi „ballada-évtized” egyik nyitányát látta e versekben (KÉPES Géza, *Álklasszicizmus – eleven népiesség* = K. G., *Az idő körvonalai*, Bp., Magvető, 1976, 315–321).

A bensőséges líraiság uralja a költői életmű utolsó másfél évtizedét. A negyvenes éveiben járó költő 1857-ben három egymás után keletkezett azonos formájú dalával egy új, a hátralévő tíz alkotó év versein mindvégig kitartott költői hangot talált meg. A rezignáció, a rejtett szépsé-

gek és a csöndes búcsúzás hangját (és beszédhelyzetét), melyekről akár öregséverseknek is nevezhetnénk a második házasságából (Csorba Ilona) is három gyermekét eltemető Erdélyi „őszikéit” (*Ehetem én már akármit; Édesanyám ke-servesen felnevelt; Mint csillog a fűszál, mint reszket a levél*). A koronázási ünnepre készülődő, dohogó „öreg úr” beszédhelyzetét veszi föl utolsó előtti költeményében (*A koronázás előtt*). Rég volt már ünnep, kopott, poros az ünneplő gúnya, azaz hogy „Kopottka bár, de nem peccétes”, mégsem akaródzik felölni.

Végigtekintve a végre teljességében megismerhető költői pályán, zavarba ejtő arány- és hangsúlybeli különbségek mutatkoznak Erdélyi eddigi szűkszavú: „költészetével is Petőfi és Arany útját egyengető” lírikusi portréjához képest. A pusztá tény, hogy néhány évvel Petőfi föllépése előtt Petőfi-féle népdalt írt, jelentőségében múlja fölül az eddigi értékeléseket, a hatástörténeti folytonosságot pedig Petőfi felvidéki *Uti jegyzetei* bizonyítják ékesszó-lóan abban a részben, midőn Berzéte mellett haladnak el, „hol Erdélyi János oly sok szép dalt írt. Én őt nagyon szeretem.” (PETŐFI Sándor, *Uti jegyzetek* = P. S. *Összes művei*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., Akadémiai, 1956, V, 26.) Új vonás a költő portréján, új színfolt a magyar irodalmi romantikában korai szép verseinek misztikába hajló természetszemlélete, a történelemfilozófiai költemények vonulata, az utazás élményét létfilozófiává emelő úti versei. Nagybobb figyelmet érdemel északi népballada-fordításainak hatása az irodalmi folyamatokra, hosszabb elbeszélő költeményeinek részleteiben Arany János-i gazdagságú nyelvezete, kései lírájának modern képei, érzelmi és

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi 4. szám

formai kiforrottsága. A *Kötelező ritkaságok* új kötete a sorozatcímében jelzett dilemmát a magyar irodalom klasszikus korszakának különösen nagy horderejű kérdéseként veti föl: kötelezők vagy ritkaságok Erdélyi János költeményei? A vá-

lasz és a költő Erdélyi János rangjához illő irodalomtörténeti portréja az újabb olvasatok párbeszédében most kezdhet csak formát ölteni.

Kardeván Lapis Gergely

**ZÖLDHELYI ZSUZSANNA: A KÜLFÖLDI KÖZVETÍTÉS SZEREPE
AZ OROSZ IRODALOM MAGYAR FOGADTATÁSÁBAN (XIX. SZÁZAD)**
Budapest, ELTE BTK Műfordítói Műhely, 2008, 53 l. (Dolce Filologia, 4).

Az izléseken kiállított füzet az ELTE BTK orosz irodalmi doktori programjának keretein belül készült, ennek a doktori programnak volt szemináriumvezetője, előadó tanára Zöldhelyi Zsuzsa. Tanári munkájában mindig számottevő szerepet játszott a hallgatók mozgósítása az orosz–magyar irodalmi érintkezések filológiai feltárására. A maga kutatómunkája is – a Turgenyev-életmű elemzése mellett – az orosz irodalom magyar fogadtatásának az eddigieknél megbízhatóbb bemutatását célozta meg, kezdve a jelentős fordítói-értekezői személyiségek életútjának elemzésétől (így a sokoldalú Szabó Endre tevékenységének kontextusba helyezésétől) a sajtótörténetig: mit és miért közöltek a 19. századi napilapok és folyóiratok az orosz irodalomból/irodalomról. Ezúttal azokat a kutatásait foglalta össze Zöldhelyi Zsuzsa, amelyek azt vizsgálták: milyen útonmódon jutottak el az információk és a művek, orosz nyelven ugyanis igen kevesen olvastak a magyar olvasók közül. Nemcsak a már ismert közvetítói tényezők összefoglalása volt a kötet célja, tehát az, hogy Arany János, Arany László, Bérczy Károly vagy éppen Jókai Mór és az orosz irodalom között miféle köztes tényezőkről lehet tudni, hanem talán sokkal inkább az,

hogy a közvetítő nyelvnek, a német és a francia forrásoknak használata következtében milyen típusú ismeret formálódott a magyar hírlapokban az orosz irodalomról/kultúráról. S bár ebben a füzetben erről nemigen esik szó, annyit kiegészítésként hozzá kell tenni, hogy az 1849-es tapasztalatokról a magyar értekezők nemigen fedeztek el, valamint a magyarországi szláv nemzetiségek és az orosz hivatalosság kapcsolatai sem maradtak rejtve a magyar fordítók, értelmezők, az olvasók előtt. A füzetből kitetszik és elfogadható indokoláshoz jut: miért az *Anyegin* és Turgenyev néhány műve lett a 19. században a kedves olvasmány, s ez az orosz irodalmi élmény például Krúdy révén hogyan élt tovább még a 20. században is. Ugyancsak ennek a füzetnek a hozadéka, hogy a meglepően széles körű és többnyire pozitív hangoltságú orosz irodalomismeret „torzulásai” a legtöbb esetben a „közvetítő” forrással magyarázhatók, nem a magyar fordító értette „félre” az orosz művészt, hanem a német vagy a francia közeg elvárásai szerint németül vagy franciául megjelent szöveg került olykor át a magyarba, s ennek következményeként nemegyszer a német meg a francia irodalom sztereotípiái az orosz irodalom-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 4. szám

ról/kultúráról/életmódról köszönnek vissza a magyar textusban. Igen inspiratív a füzetnek az a néhány rövid fejezete, amely az oroszról történő fordításokat megkísérli a magyar műfordítás történetébe illeszteni; s így az áttételes fordításon kívül azt elemzi, mit jelentett az 1850-es, 1860-as esztendőkből az „adaptáció”, miféle elvek érvényesültek ekkortájt egy fordítás megítélésékor. Arany Lászlóról tudjuk, hogy Lermontov magyar népszerűsítői közé tartozott. *A Korunk hőse* című regényt mégis „negatívan értékeli”. Arany László a művet nem az orosz vagy az európai regénytörténet kontextusában szemlélte, hanem azoknak a megfontolásoknak adott hangot, amelyek a kortárs magyar kritikában a regény műfaji sajátosságairól kialakultak. *A Korunk hőse* olyan „pszichológiai regény”, amelyhez hasonló nem volt

található a magyar irodalomban; ellenben elhatárolódik a nevelődési regény módszertől, és szerkesztésmódja sem kevésbé lehetett idegen az akkori magyar kritikától.

A füzet bevezetője sokat ígérő és továbbgondolást érdemlő vázlat: „Az orosz irodalom befogadásának párhuzamos és eltérő vonásai a magyar irodalomban és a kelet-közép-európai irodalmakban”. Ezen a téren Zöldhelyi Zsuzsa joggal hivatkozik a saját kutatásaira, Turgenyev utóéletének feltárásában valóban érdekes szempontokat vetett föl, ezek hasznát nemcsak a magyar kutatók látják. Egészében fontos vállalkozásról van szó, amely tájékoztatást kínál a 19. századi magyar irodalom kapcsolatrendszerének egy jellemző fejezetét illetően.

Fried István